

ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ ВИХОВАННЯ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

В. В. СТРІЛЬКО

**ФОРМУВАННЯ
ЕСТЕТИЧНИХ СМАКІВ
СТАРШОКЛАСНИКІВ
У РОБОТІ
ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ**

*За матеріалами дисертаційного дослідження
За науковим редагуванням доктора педагогічних наук,
професора Н. Калашник*

Харків
«Колегіум»
2011

УДК 373.5.015.31:7(075.8)
ББК 74.200.54я73
С 85

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів
(Лист 14/18-Г-2996 від 31.12.2006)*

Рецензенти:

В. І. Свєдокимов — доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України;
Й. Жатко — кандидат юридичних наук (Словацька Республіка);
А. Тибурська — кандидат гуманітарних наук в галузі педагогіки (Республіка Польща).

Стрілько В. В.
С 85 Формування естетичних смаків старшокласників у роботі загальноосвітньої школи. — Харків: Колегіум, 2011. — 252 с.
ISBN 978-966-8604-85-0

Дане дослідження присвячено питанням формування естетичних смаків молоді, зокрема старшокласників. Основні питання, які відображені в дослідженні, стосуються як загальних питань формування естетичних смаків молоді, так і розкривають особливості цього процесу щодо старшокласників. Особливу увагу присвячено питанням впливу навчальних закладів на процес та рівень формування естетичних смаків старшокласників як особливої категорії молоді.

Видання призначено вчителям загальноосвітніх шкіл, викладачам дисциплін гуманітарного курсу, батькам, викладачам та студентам профільних вищих навчальних закладів України.

УДК 373.5.015.31:7(075.8)
ББК 74.200.54я73

ВСТУПНЕ СЛОВО

Естетичне виховання молодого покоління завжди було однією з актуальних проблем школи і суспільства. Здійснювана в сучасній Україні робота з поліпшення діяльності школи вимагає створення такої системи, яка могла б підняти справу естетичного виховання підростаючого покоління, що визначається новими прогресивними процесами, які відбуваються в суспільстві.

Естетичне виховання — це цілеспрямований педагогічний процес, в результаті якого формується естетичне ставлення людини до навколишнього світу, природи, праці, людських взаємин, мистецтва. Однак формувати любов до прекрасного, вміння сприймати красу життя і мистецтва, насолоджуватися нею — тільки одне із завдань формування духовного світу молодій людині засобами естетичного виховання. Недостатньо, якщо людина залишиться лише споживачем естетичних цінностей, створених іншими людьми. Тому, разом з першою, існує друга важлива задача естетичного виховання, яка є домінантою у вихованні молодого покоління, прищепленні йому вірних естетичних поглядів та ідеалів: виховувати не споживача мистецтва, а людину, особистість, яка прагне до створення краси навколо себе, людини-творця, одухотвореного діяча в тій сфері, якою він присвятить себе. Людину, здатну «творити за законами краси».

Юність — це час вибору життєвого шляху, усвідомлення власної індивідуальності, поява життєвих планів, готовність до самовизначення, робота за обраною спеціальністю (пошук

її), навчання у вузі, створення сім'ї, вибір стилю і свого місця в житті. В цей період складається система уявлень молоді людини про себе самого, що впливає на поведінку, породжує ті або інші переживання. У самосвідомість людини входить фактор часу — молода людина починає жити майбутнім, планувати і облаштовувати простір навколо себе «з прицілом» на те, що саме в цьому просторі буде жити він сам і дорогі йому люди (родина, батьки, діти, друзі).

Старшокласники — це не просто молодь, люди, які досягли певного біологічного віку. Сучасні старшокласники — це особистості з цілком сформованими поглядами на життя, соціальний устрій світу і його цінності (як явні, так і уявні). І саме їх уявлення про красу, правду, справедливість, які було сформовано в юнацькому віці, надалі ляжуть в основу розвитку нашого суспільства, будуть визначати місце України на світовій арені, стануть гарантією руху вперед.

*Доктор педагогічних наук,
професор*

Наталія Калашник

ВСТУП

З кінця XIX ст. темп життя почав стрімко прискорюватися, адаптація людини до суспільного життя перестала безпосередньо залежати від її суто фізичних характеристик. В наш час пристосування людини до дійсності більшою мірою залежить від її психологічних можливостей. Об'єм інформації зростає, людина оточена світом машин, відірвана від природи, мало рухається, нервові перевантаження стали повсякденною реальністю. Життя складніше і відповідно більш складними стають переживання людини. Нав'язування масової культури призводить до збіднення людських емоцій, внаслідок чого все більше людей шукають ілюзорних відчуттів у алкоголі, наркотиках тощо, та це веде лише до повного розчарування світом. Через відчутну втрату сімейних ідеалів на сьогодні родина також стала джерелом помітних емоційних негараздів.

Цими та їм подібними чинниками зумовлено зростання загального інтересу до питань, що стосуються людської поведінки і пошуку сенсу людського існування. Зростає розуміння того, що без серйозної психологічної та педагогічної роботи неможливо вирішувати жодного питання практично в усіх сферах життя і людського спілкування. Керівники цікавляться, як працювати з підлеглими, батьки відвідують курси з виховання дітей, викладачі вивчають, як допомогти студентам упоратися з емоційним хвилюванням і почуттям розгубленості тощо. Люди прагнуть допомогти собі, повірити в свої сили, розібратися у своїй поведінці, зрозуміти, що значить бути людиною та, врешті-решт, досягнути, що в даний час з ними відбувається. По суті, під тиском нових умов життя та діяльності йдеться про широке, свідоме або ж стихійне, впровадження безперервної педагогічної та психологічної освіти і самоосвіти широких верств населення.

У міру естетизації світової спільноти, яка розвивається завдяки електронним засобам масової інформації, зростає роль естетичних смаків — здібності людей розрізняти прекрасне

і потворне, низькоякісне в мистецтві, літературі, прикладних видах мистецтва. Це особливо необхідно для обдарованих людей, які самі є творцями в живописі, скульптурі, музиці, образотворчому мистецтві і наближених до нього видах спорту, релігійних портретах (іконах), картинах, інтер'єрах храмів, пам'ятниках архітектури і т.д. В естетичних смаках відбивається і національний менталітет. Приміром, для українського народу характерна естетизація народних промислів, фольклору, прикрашення фасадів будівель, внутрішнього оформлення приміщень, одягу, шиття і інших проявів народного таланту.

Ні для кого не є секретом, що для сучасної України характерними є зміни в економіці, пов'язані з переділом власності, соціальні перетворення, що відбуваються в суспільстві, наслідком яких стали безробіття, терористичні акти, зростання злочинності, а отже, і кількості засуджених. І завдання системи освіти щодо цієї категорії населення — надати їм не лише базові знання чи вміння, але і повноцінне повернення їх в соціум (ресоціалізація) та максимальне нівелювання впливу наслідків перебування за ґратами як на них самих, так і на оточуючих. Система вірно сформованих смаків може стати тим ефективним джерелом впливу, яке, може, і не докорінно змінить особистість, але допоможе таким людям знайти спільну мову із зовнішнім світом.

Естетичні цінності та ідеали розвинені у творців, експертів, консультантів, рецензентів, авторів мистецтвознавчих передач, але нерідко у них виявляється суб'єктивний присмак. Тим часом, поки ще не існує науки, на якій би ґрунтувалися естетико-педагогічні теорії, хоча відомо, що естетичні смаки охоплюють широкі міждисциплінарні зв'язки, які слід розвивати і досліджувати, використовувати у формуванні естетично розвиненої особистості. Ряд видатних психологів і естетів спробували узагальнити процес розвитку естетичних здібностей (Л. С. Виготський, А. Ф. Лосєв, В. П. Шестаков, В. С. Кузін, Г. С. Костюк, Т. І. Цвіліх і ін.). Але до цього часу міждисциплінарні зв'язки — біологічних, соціальних,

психологічних наук — не були виявлені з точки зору теорії смаків. А між тим проблема недооцінюється, хоча за своєю значущістю вона заслуговує на створення окремої науки, яка змогла б об'єднати фрагменти інших дисциплін.

Естетичні смаки формуються з дитячих років, починаючи з дошкільного періоду і закінчуючи старшими класами, вони будуть розвиватися і далі, у більшості своїй намагаючись надогнати моду, нові види дизайну.

Залучення різних наук дозволить поступово поліпшити естетичний саморозвиток людини на різних його якісних рівнях — таланту, обдарованості, буденності, несмаку. Зрозуміло, що тут говориться про цілу серію градацій формування та зрілості емоційної обдарованості до оцінювання прекрасного, трагічного, піднесеного. Важливо досліджувати органічність взаємозв'язку смаку та інтелекту, загальнокультурного розвитку, начитаності, звички до оцінки своїх і чужих творів.

Естетичні почуття (емоційна реакція як необхідна умова взаємодії зі світом прекрасного, але естетична насолода не зводиться до безпосереднього фізіологічного задоволення, це є духовна чуттєва насолода); естетичне сприйняття (у вузькому сенсі — чуттєве пізнання, опосередковане суспільними естетичними критеріями, нормами, ідеалами); інтуїтивне відображення (виникає із запасу вражень, які ще не оформлені свідомістю, не втілені в думки і образи); смакове судження (чуттєве «судження», безпосередньо особистісна смакова оцінка, яка в той же час є і соціально обумовлена, тобто містить в собі естетичну насолоду і її раціональну оцінку і формується в життєвому досвіді людини); стійка теоретична установка (особистісні погляди, які є особистісними переконаннями, стійкою характеристикою внутрішнього світу людини); естетична потреба (установка на сприйняття, внутрішній масштаб вимог особистості до того, що сприймається). Всі основні психічні механізми формування і розвитку естетичних смаків у сукупності складають те, що можна назвати естетичною здатністю людини, яку можливо виразити як сукупність її індивідуально-психологічних

особливостей, за допомогою яких здійснюється естетична діяльність. Тобто — це сприйняття і переживання явищ дійсності і мистецтва, оцінка їх за допомогою смаку і, у співвідношенні з ідеалом, створення нових естетичних цінностей (у праці, в поведінці, в науці і техніці і т.п.), коли наявність естетичного смаку викликає певну потребу бачити, розуміти і творити красу в праці, в поведінці, в побуті, в мистецтві.

Доцільно було звернути більш детальну увагу на досить суперечливі вікові особливості смакової культури учнівської молоді. Для учнів старших класів все ще значною мірою властиве наслідування дорослих, і в той же час — усе більше набирає силу прагнення протиставити себе старшому поколінню практично у всьому: захоплення модерном, потяг до поп-мистецтва, захоплення «молодіжною» модою, наслідування естрадним «зіркам» і зростаючою увагою до прикрас. І у юнаків, і у дівчат прокидається прагнення до «красивого», «високого», «романтичного» кохання. У міру дорослішання їхні смаки конкретизуються, поглиблюються, спостерігається професіоналізація обдарованих, схильних до творчості особистостей, прагнення до вищих рівнів духовності, поглиблюються відмінності в сприйнятті творів мистецтва юнаками та дівчатами. Все це генерує специфічні «вікові» смаки, особливу, досить суперечливу смакову палітру молодої людини. На цьому етапі починається заповнення «чистої сторінки» також і в розвитку естетичних відносин. Разом з тим, в учнівській молоді відбувається подальший розвиток естетичної свідомості, чому сприяє вивчення творів класичної літератури, знайомство з історією культури, а також відвідування різних естетичних виховних заходів, ознайомлення з музеями, виставками, телепередачами, кінофільмами, виставами, зустрічі з творчими особистостями, диспути та дискусії, а також відвідування танцювальних клубів. Крім того, формування смаків багато в чому залежить і від виховного, тобто навколишнього молодіжного середовища, від «зараження» смаками лідерів своєї мікрогрупи. Не останню роль тут відіграє рівень розвитку естетичних

смаків у сім'ї старшокласника. Чимало зовнішніх факторів психологічно тиснуть на малопідготовлений естетичний фундамент окремих представників молоді, і нерідко це деформує їх естетичний смак. Саме тут особливо важлива цілеспрямована педагогічна робота з естетичного виховання старшокласників у процесі навчально-виховної діяльності. Виходячи зі сказаного, слід детальніше охарактеризувати психологічні особливості вікового періоду старшокласників. Юнацький вік зазвичай характеризують як переломний, перехідний, критичний, але частіше як вік статевого дозрівання. Особливості психічного розвитку старшокласників пов'язані з особливістю соціальної ситуації розвитку, сутність якої сьогодні полягає в тому, що суспільство ставить перед молоддю реальне завдання професійного вибору. Д. Ельконін розглядає теперішнє як кризовий період, який проявляється у розриві освітньої системи і системи дорослішання, що призводить до появи як мінімум двох провідних видів діяльності.

Слід також зауважити, що використання новітніх методів формування естетичної культури учнів буде успішним за умови доцільного їх використання в певні вікові періоди. Знання вчителем певних вікових особливостей школяра забезпечує ефективність навчально-виховного процесу. Психолог І. С. Кон, характеризуючи особливості старшого шкільного віку, вважає, що формування глибоко усвідомленого естетичного сприйняття мистецтва можливо лише в тому віці, коли ціннісно-орієнтаційна система набуває у школярів найбільш повного прояву і вже належним чином сформовані високі критерії оцінки мистецьких явищ, коли ці критерії в результаті інтеріоризації стали складовою частиною їх диспозиційних структур, тобто вже утворилися досить стійкі естетичні смаки та естетичні ідеали. Тільки тоді при сприйнятті мистецтва естетичні потреби можуть ставати домінуючими в загальній ієрархії потреб і виступати на перший план. Таким чином, найбільш сенситивний період, з точки зору естетичного підходу до всебічного аналізу мистецьких явищ, припадає на старші

класи. Але не слід думати, що діти молодшого і середнього віку зовсім позбавлені естетичного сприйняття художніх явищ. Визнати це означає нехтувати динамікою їх естетичного розвитку. Закономірно, що критерії естетичної оцінки художніх явищ повинні формуватися в учнів поступово на всіх етапах їх навчання у школі. Кожен етап естетичного розвитку має свої неповторні особливості і свої оптимальні межі.

Учені багатьох країн, характеризуючи соціальні, зокрема культурні, психологічні наслідки науково-технічної революції, наростаючого урбанізму, промислового буму, говорять про історичну кризу адаптації людини — у зв'язку з такими факторами, як ефемерність, новизна і різноманітність. Проблема вибору будь-яких цінностей культури стає болісною і складною.

І ось тут своє слово повинен сказати смак як особистісна здатність до розрізнення естетичних цінностей. На жаль, мода як складне соціальне явище, яке представляє частіше цивілізацію, ніж культуру, часто виступає як засіб маніпулювання людськими потребами, запитами, смаками.

Мода — складне соціальне явище, вона обумовлює зв'язок із способом життя, його стилем, типологією особистості, зумовлює спосіб спілкування, механізм сприйняття людьми самих себе, тип відносин між людиною і річчю. У всіх цих зв'язках і відносинах мода пропонує типові, масові, стандартні, часом конформні. Встояти в цьому морі спокус і пропозицій може допомогти тільки стійкий, вихований, вимогливий смак, що виражає цілісність культури особистості. Однак поряд з активністю соціологів і психологів у дослідженні зв'язків «твір мистецтва — споживач», до цього часу відсутня справжня теорія смаку, моди, стилю, діалектики смаку і моди, моди і стилю, смаку, краси та економіки. Поки ж ми часто залежимо від моди і несмаку, впроваджуваних механізмом молодіжної субкультури.

Поверхнєве спостереження за окремими шарами молоді, її зовнішнім виглядом, пристрастями в танцювальних, музичних, мовних манерах і формах спілкування викликає законне питання: що це — маскарад, мімікрія або просто плагіат, кра-

діжка у всіх століть? «Так, — стверджує С. Лем у есе «Модель культури», — молоді люди черпають і використовують все, що дає відкритий доступ до «історичної інформації культури» [цит. за Лернер І. Я. «Філософія дидактики і дидактика як філософія»). Але оскільки у свідомості та поведінці молоді чіткі, світоглядно орієнтовані уявлення про стиль, форми, красу, смак підчас відсутні, виникають аномалії, відхилення; зразки поведінки (вигляду) виглядають чимось на зразок «коміксової» версії, представляючи собою імпровізацію, збірку смаків. Якщо мати на увазі відношення моди і особистості, то мода одночасно і уподібнює, і відокремлює індивідів. «Рівнодіюча» у такому випадку завжди залежить від того, якого роду спільність і яку індивідуальність формує, виховує, заохочує суспільна система. Але багато в чому залежить вона і від особистості, рівня її самосвідомості, готовності протистояти «модності» як невірному стилю, як невірній поведінці, вмінню відокремити істинно сучасне від його сурогатів та імітацій.

У соціальному сенсі естетичний смак являє собою діалектичну єдність загального, особливого і одиничного, суспільного і особистого, колективного та індивідуального.

У побутовому розумінні естетичний смак є виразником досконалості індивіда в загальнокультурній і соціопсихологічній оцінці їжі, одягу та взуття, оформлення інтер'єрів будівель (приміщень), офісу, магазинів, реклами, містобудування та архітектури великих і малих форм і т.п. У широкому розумінні естетичний смак проявляється, перш за все, в оцінках найрізноманітніших речей: від світових шедеврів мистецтва до повсякденного оформлення тортів чи ресторанних страв. Без належного естетичного смаку у виробника жодна продукція не буде конкурентоспроможною в сучасних ринкових умовах. Тут діє закономірність: чим вище стає споживча культура світового соціуму і українська, зокрема, тим більш помітну роль в цьому відіграють сформовані естетичні смаки.

Як частина естетичної свідомості естетичний смак органічно вплетений в усі сфери суспільного життя. Нерозбірливий смак

може виникати через некритичне сприйняття дійсності і безвідповідальне ставлення до своєї творчої діяльності. У такому випадку він здатний задовольнити лише примітивні інтереси. Тому і сьогодні проблема засвоєння широкого кола естетичних знань, розвитку естетичної культури є досить актуальною.

Нинішня соціально-економічна і політична ситуація в Україні хоч і не перешкоджає формуванню витончених та індивідуалізованих естетичних смаків, як це було характерно для доби компартійного правління, але й не сприяє цьому через економічні негаразди, внаслідок чого порожніють музеї, виставки, театри, не розкупуваються книги і альбоми художніх творів. Лише незначна частина населення має бажання та матеріальну змогу задовольняти свої художньо-естетичні потреби. Все це у даний історичний період не сприяє формуванню естетичних смаків учнівської молоді.

Ускладнення має й матеріальна сторона процесу творчості. Пошуку спонсорів, які є традиційним джерелом живлення гуманітарної сфери життя, часто заважає проблема рівня сформованості масових смаків, які не завжди є вишуканими і витонченими. Відсутність можливостей для державної підтримки людей мистецтва, освіти і культури, для збереження кращих зразків культури, шедеврів мистецтва поки що не сприяє процесові формування естетичних смаків, а відтак, і розвитку самої культури, в тому числі масової, формуванню належних, витончених естетичних смаків, аксіологічній діяльності молоді людини нашого часу. Як завжди, на зламі століть, постає необхідність посилення соціального впливу на процес формування естетичних смаків.

Наприкінці ХХ — початку ХХІ ст. виникло чимало соціальних проблем, які помітно впливають скоріше не на формування, а на деформування смаків особистості. У нових соціальних науках, таких як конфліктологія, мікросоціологія, культурологія, соціальна педагогіка, педагогічна антропологія, досліджуються різні аспекти людського існування, можливості його поліпшення. Знецінені комуністичні істини

недавнього минулого перестали бути дороговказом для людства. Ці догматичні істини не сформували адекватної ідеології, світоглядних позицій, які б задовольняли духовні запити і потреби суспільства, а тому й однозначної відповіді на запитання «Якими повинні бути смаки суспільства?» немає. Розвиток масової культури в її різноманітних формах і виявах має суперечливий вплив на формування смаків особистості, зумовлюючи тенденції до їх уніфікації і водночас індивідуалізації, і це потрібно мати на увазі.

Україні, що утверджується як суб'єкт економічного, політичного й соціокультурного розвитку, необхідна така система освіти, яка б відповідала національним інтересам і світовим тенденціям розвитку, готувала б фахівців нової генерації, здатних виконувати свої обов'язки на високому професійному рівні. Адже освіта — це стратегічна основа розвитку особистості, суспільства, нації й держави, засіб відтворення і нарощування інтелектуального, духовного потенціалу народу. В цивілізованих суспільствах все більшого значення починають набувати науки, які розвивають особистість і інтелект кожної людини, а не науки, які готують до виконання конкретних обов'язків у суспільстві. Ця тенденція пов'язана з тим, що (як підрахували американські дослідники) протягом життя людина змінює свою професію в середньому від 4 до 10 разів, тому конкретна професійна підготовка не має такого значення, як фундаментальні, теоретичні, ґрунтовні і особливо гуманітарні знання, які б розвивали інтелект людини і готували б його до змін.

Формування здібностей сприймати прекрасне, які називаються естетичними уподобаннями, в чому естетика тісно пов'язана з педагогікою — естетичним і моральним вихованням, представляє серйозну проблему смаку, ще недостатньо вивчену. Тільки об'єднуючи зусилля багатьох наук (більше 20), які розглядають індивідуальні якості цього сприйняття, можна сподіватися на вирішення цього надзвичайно важливого питання.

Розділ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ЕСТЕТИЧНИХ СМАКІВ

1.1. Генезис педагогічних ідей формування естетичних смаків молоді у вітчизняній і світовій педагогіці

В умовах розбудови українського суспільства, послідовного й цілеспрямованого вирішення складних проблем економічного, політичного, соціального й культуротворчого змісту особливої гостроти й актуальності набувають питання естетичного виховання особистості, прилучення дітей та молоді до високих морально-правових норм та цінностей життя, естетики взаємин між людьми. Складність процесу формування особистості, наявність факторів негативного впливу в суспільному середовищі відбиваються на свідомості й поведінці певної частини дітей та молоді, у яких система моральних, правових, естетичних цінностей ще не знайшла достатнього становлення й зміцнення. Це зумовлює необхідність підвищення ефективності естетичного виховання у навчально-виховній та позакласній роботі загальноосвітньої школи, здійснення системної роботи, спрямованої на формування естетичних смаків учнівської молоді.

Естетичний смак є основою формування естетичної культури особистості старшокласника. Через процес смакового сприйняття формується ставлення до творів мистецтва, світових шедеврів і кращих зразків виробів народних майстрів. Формування смаків розпочинається змалку як внаслідок пасивного розглядання зразків «чужої», так і під час власної творчості. Остання, в більшості випадків, спочатку має наслідувальний характер, а потім переростає у власну оригінальну діяльність, коли дитина дорослішає і увиразнює свою манеру через характерні деталі й відтінки відповідно власних нахилів і здібностей [222].

Естетичне виховання молоді обумовлює формування смаків, перш за все, у матеріально-побутовому напрямі: художнє оформлення житла, придбання модного одягу тощо. Адже естетика побуту є важливою проблемою для молодшої сім'ї, вирішення її залежить і від рівня сформованості та розвиненості естетичних смаків у дружини — берегині домашньої оселі, та її чоловіка — знавця цього хатнього ремесла, від батьків та вчителів, від підготовленості молодшої сім'ї до соціально корисної діяльності. Розуміння аксіології життя — один з принципів естетичного виховання молоді в умовах особистісно орієнтованого навчання і підготовки її до самостійного життя. Розуміння краси на побутовому рівні найтісніше пов'язане з модою.

Отже, дійсність свідчить, що сьогодні в галузі матеріальної та духовної культури у нас спостерігаються негаразди. Значною мірою це пояснюється загальноекономічною нестабільністю, яка формує вузькопрактичний, суто утилітарний підхід більшості населення, в тому числі і до учителів, до навчання і виховання. Це призводить до того, що питання формування естетичної свідомості переносяться на задній план. Інакше кажучи, суто практичне ставлення до дійсності, до навколишніх предметів і явищ так чи інакше, більшою або меншою мірою витісняє і підмінює естетичне ставлення до них. Усвідомлюючи це, досвідчені педагоги, обмірковуючи проблемами формування естетичних смаків, пишуть: «Треба зазначити безкорисливість естетичного сприймання. Відображення предметів відбувається завжди під контролем якої-небудь інтелектуальної потреби (практичної, моральної, політичної тощо), це й визначає структуру образу. Коли ми сприймаємо образ із практичною метою, в ньому головними для нас будуть насамперед твердість і рівність поверхні, стійкість, висота, відповідність робочій позі людини, інші якості ми або зовсім не помітимо, або вони будуть як тло для перших. Тобто предмет тут відображений не таким, яким він є насправді, — не в усій цілісності, єдності сторін. А для естетичної

оцінки треба визначити ступінь досконалості, розвиненості предмета — потрібний найповніший образ, образ предмета, яким він є. Це можливо за певних умов: задоволення інших, неестетичних потреб або вміння абстрагуватись від них, щоб дивитись на світ широко, безкорисливо».

Механізм такого сприймання формується не відразу: «коли над людиною тяжіє якась вузька потреба або вміння (голод, матеріальні нестатки, жадоба наживи або влади тощо), яку важко стримувати, то це утруднює або робить неможливим естетичний підхід до явищ».

Хоча в різні сфери людського життя органічно вплетений естетичний смак, але це поняття є чимось неусвідомленим для більшості пересічних дорослих і молоді. Невिбагливий смак може поставати з некритичного сприйняття дійсності й ставлення до своєї творчої діяльності, може формуватись на основі інтересів більшості. Тому й сьогодні проблема ґрунтовного засвоєння широкого кола естетичних знань, розвиток розуміння справжнього рівня естетичної культури старшокласників є досить актуальною.

Вперше ми зустрічаємо слово-термін «смак» ще у III тисячолітті до н. е. в стародавній індійській літературі. Йдеться про лексему «раса», що у буквальному перекладі з санскриту означала «смак». Слід підкреслити, що в першоджерелі це слово означало також емоційний стан, який викликав у своїх глядачів митець (актор, художник, музикант). Естети стародавньої Індії розрізняли вісім «рас» (еротична, комічна, сумна, гнівна, героїчна, та, що наводить страх, «раси» огидності та здивування). Кожна «раса» мала відповідно символічний (кольоровий) аналог — прозоро-зелений, білий, попелясто-сірий, червоний, світло-оранжевий, чорний, синій, жовтий. Неважко переконатися, що у сукупності вони охоплювали всі аспекти духовного світу тогочасної людини. Безперечно, вони були також засобом залучення її до художньої культури, а отже, і виховання естетичних смаків. Однак і тут ми ще не можемо говорити про усвідомлене, цілеспрямоване, а тим

більше, про спеціалізоване естетичне навчання і виховання — воно здійснювалося майже виключно стихійно.

Так, «Педагогічний словник» дає таке визначення: «Естетичний смак — компонент структури особистості, одна із форм її ставлення до довкілля. Відображає уподобання людини і має яскраве емоційне забарвлення. На його розвиток впливають умови життя, професійна орієнтація, культурний рівень людини». А. Шимунек підкреслює, що естетичний смак — це власна «естетична кваліфікація дійсності» відповідного досвіду, зумовленого психофізичними особливостями і соціальним життям людини.

У цьому зв'язку особливо актуальною є проблема співвідношення естетичних смаків і культури даного суспільства, причому як естетичної, так і загальної. Безперечним є те, що смаки, з одного боку, є потужним чинником як культури особистості, так і культури суспільства в цілому. З іншого — самі смаки формуються під впливом як естетичної, так і загальної культури суспільства, коригуються нею. Так, Гегель визначав смак як «витончене культурою почуття прекрасного», А. Молчанова визначає смак як фактор, «зумовлений культурою сприйняття особистості», а його формування — як «виховання здатності сприйняття».

Отже, естетичний смак поєднує всі сутнісні сили людини, гармонізує її буття, виступає синтезуючим началом всіх її сил, що підтверджує і Ф. Шіллер: «Тільки смак вносить гармонію у суспільство, оскільки він створює гармонію індивідуальності».

Основними чинниками історичного розвитку естетичних смаків і їх усвідомлення є соціально-економічний та політичний стан суспільства, а також соціокультурні процеси в ньому, зокрема рівень розвитку літератури і мистецтва. Якщо перші опосередковано детермінують естетичні смаки, визначають характер естетичного ставлення людини до дійсності, то останні безпосередньо впливають на естетичні смаки людей, визначаючи їх специфіку, рівень засвоєння та усвідомлення.

Історія зародження і розвитку естетичного смаку така ж давня, як і історія людської цивілізації. Естетичний смак як здатність людини розрізняти прекрасне й потворне, розуміти та оцінювати естетичні властивості предметів природи та продуктів людської діяльності, зокрема творів мистецтва, відчувати прекрасне й огидне притаманний людині в усі часи. Разом з тим, з точки зору їх змісту, естетичні смаки, як і їх усвідомлення на побутовому (духовно-практичному) чи науковому (теоретичному, понятійному) рівнях, є явищем історичним. Вони пройшли тривалий, складний шлях розвитку, суттєво змінюючись від епохи до епохи.

З часів наскельних малюнків первісних людей і до сучасного науково-технічного прогресу, з яким пов'язана естетизація нашого життя, смаки завжди відповідали своїй епосі, а інколи, в кращих творах мистецтва, й випереджали її. Так, українська, російська і зарубіжна класична література минулого, театр, оперне мистецтво, живопис, архітектура залишаються й донині зразками високого смаку для наших сучасників.

Розвиток естетичної свідомості, а отже, і естетичних смаків в середньовічній Русі-Україні має свої переваги над аналогічними процесами в Західній Європі (до настання епохи Відродження).

Відомо, що у ті часи, церква відігравала велику роль у розвитку естетичної культури, і у Західній Європі вона перетворилася у авторитарну організацію — не тільки духовну, а й політичну. Як наслідок, саме на Заході, на відміну від Сходу, окрім світських правителів і феодалів, сформувалась система церковних «князівств» і незалежних церковних володінь (наприклад, у Німеччині), які охоплювали більш ніж третину території країни, а за багатством і силою впливу перевершували навіть королів і імператорів.

Таке становище церкви безпосередньо вплинуло і на розвиток мистецтва, на його зміст і дух, і характер виховання, зокрема естетичного, включаючи і формування відповідних естетичних смаків. Відмінність від античної доби у цьому

відношенні була разючою. Статуї, які в Афінах відображали красу людського тіла, бюсти та скульптурні портрети політичних діячів, ораторів та філософів, що символізували мудрість, тепер були замінені постатями аскетів, чи не єдиною заслугою яких було відречення від усього земного. Людське замінилось церковним, яке практично ототожнювалось з божественним. Як наслідок, формувались відповідна система естетичних смаків, певне розуміння прекрасного, яке вбачалося не в повноті життя, не в гармонійній єдності різноманітних його проявів, а в аскетизмі, обмеженості, в подвижництві «заради слави церкви», у сліпій вірі її пастирям: адже тільки вони мали право роз'яснювати Святе Письмо, яке читалось неодмінно латиною, а будь-які спроби перекладати його на живу мову жорстоко переслідувались. До того ж священники і ченці були чи не єдиними письмєнними людьми в тогочасній Західній Європі — де навіть королі й імператори (наприклад, Карл Великий) не вмiли читати і писати. До речі, це контрастує зі Старою Руссю, де грамотними були не тільки володарі (князь Володимир знав п'ять іноземних мов, а Ярослав Мудрий — сім), а й багато простолюдинів.

Вкрай авторитарним було й тогочасне мистецтво. Архітектура церков та монастирів підкреслювала своїми формами нікчемність усього земного, безсилля простої людини. В живописі світські мотиви витіснив іконопис, книгодрукування початкового періоду також уникало світських творинь і зосереджувалось на книгах релігійного змісту на потребу монастирів.

В середині XVII ст. у Європі вперше з'явилося поняття «естетичний смак» як поняття духовне, що означало здатність не тільки розуміти та втішатись мистецтвом, а й мати насолоду від нього.

У формуванні естетичних категорій помітну роль відіграв іспанський письменник і філософ-мораліст Бальтасар Грасіані-Моралес (1601–1658). У трактаті «Настільний віщун» (1647)

він першим ввів у науковий обіг поняття «естетичний смак», виокремивши смакові відчуття харчового характеру, описані ще Аристотелем, від трьох здатностей людського пізнання — творчого духу, логічного судження та найкращого смаку (густос) як оцінки найвищих проявів прекрасного у творах мистецтва.

Услід за Грасіаном-і-Моралесом особливості смаку в естетиці висвітлював французький письменник Франсуа де Ларошфуко (1613-1680). «При всьому розмаїтті відтінків смаку, — писав він, — визначений нами гарний смак, якому під силу дати оцінку будь-якому явищу; якому відома справжня вартість і який може розв'язати в цій сфері всі без винятку питання, є надзвичайною рідкістю й майже не трапляється в реальності».

У цілому український менталітет, що відзначається, окрім інших особливостей, вишуканими естетичними смаками, є передумовою формування смаку у старшокласників. Естетичний смак є важливим чинником формування та розвитку молодих талантів. Та це стосується не лише творчо обдарованих дітей та підлітків, а й значною мірою — школярів загальноосвітніх шкіл.

Соціокультурними передумовами та засадами формування естетичних смаків старшокласників у позакласній роботі школи є: по-перше, українська культура, як професійна, так і народна, в усьому багатстві її історичного розвитку, збагачена шедеврами культури світової, по-друге, ментальність українського народу, складовою якої є різнобічне відчуття і розуміння краси, по-третє, сучасна соціокультурна ситуація в країні в усій її складності та суперечливості. Розглянемо ці чинники під кутом зору їх впливу на формування смакової культури старшокласника.

Зазначимо, що дослідження вищезначених чинників є предметом комплексної науки *ментології*, яка вивчає особливості суспільної свідомості нації (інакше кажучи, — національну ментальність).

Починаючи з XVII ст. в Україні набрав розмаху потужний культурно-освітній рух, осередками якого були Острозька, Києво-Могилянська академія та Запорізька Січ [7]. Народна творчість і саме життя народу визначали характер професійного мистецтва в Україні. Адже українська література починалася з творів про народне життя, образотворче мистецтво і теж мала народні джерела. Між високим народним і високим професійним мистецтвом не існує кордонів. Єдність народних смаків і культурних традицій з професійним мистецтвом не заперечна; національна культура не обмежується рамками традиційного. Весь час відбувається взаємодія нового та старого і поряд з національними особливостями завжди існують загальнолюдські. Професійна музика в Україні формувалася під впливом пісенних образів стародавніх слов'ян. Деякі пісні («А ми просо сіяли, сіяли», «Ой, весна, весна та весняночка») вважаються пам'ятками давньоруської культури. Високого художнього рівня досягла церковна музика як одноголосна (ірмологіони), так і багатоголосна (партесні співи) [7].

Слід згадати ще одне самобутнє явище, що розвивалось і вдосконалювалося протягом століть, вбираючи в себе досягнення інших культур, але не втрачаючи оригінальних ознак, — український народний одяг. Як зазначається у багатьох етнографічних дослідженнях, чоловічий селянський одяг оздоблювався вишивкою, жіночий одяг відрізнявся особливою красою — кольоровим оформленням і вишиванням сорочок, спідниць, прикрасами у вигляді стрічок, сережок, намиста з коралів, бурштину або дутого скла. Жінки носили дукачі, каблучки, персні, оздоблені сріблом підбори. На своє весілля українська дівчина одягала яскравий одяг, в якому переважав червоний колір. Костюми Полісся, особливо жіночі сорочки, прикрашались орнаментом переважно червоного кольору (на Чернігівщині — білого). На лівобережному Поліссі жінки носили плахти і сорочки білого кольору, чоловіки — шальвари і чоботи червоного кольору. Своєрідний стиль мав одяг на Прикарпатті: у гуцулів збереглася тунікоподібна вишита

верхня сорочка, покрениці (штани з білого полотна), краше-ниці (штани з кольорового сукна), кептарі (овчинний жилет), сардак (короткий піджак з багатою вишивкою) тощо.

Прагнення до оригінального оформлення, що задовольняло естетичні смаки, завжди проявлялось не тільки у одязі, а і в оформленні житла, і навіть у приготуванні страв. Традиції українців тут є незмінними протягом віків і вирізняються лише регіональними особливостями.

Слід відзначити також смакову роль архітектурної пластики у декорі та інтер'єрі житлових будинків. Наприклад, фігурна кладка цегли, за допомогою якої урізноманітнюється вигляд фасадів. З давніх-давен українському будівництву було властиве прикрашання будівель та інтер'єра осель візерунками та яскравими фарбами, що нагадують живу природу, її орнаменталістику. Художній обробці піддається і камінь, який традиційно використовується у спорудженні храмів та соборів.

Боротьба за збереження культурної самобутності супроводжувала всю історію українського народу, який неодноразово протистояв асиміляції з боку інших культур. У XIV–XVI ст. національне питання впливало на всі сторони життя народу. Внаслідок загарбання України Польщею вносився польський елемент, точилася боротьба між православ'ям і католицизмом. Але православна церква на той час була в стані занепаду. Нав'язування католицизму в Україні мало катастрофічні наслідки. Українські аристократичні роди Острозьких, Слуцьких, Збаражських, Заславських та ін. почали масово зрікатися віри батьків і приймати католицизм, а з ним польську мову і культуру. Україна майже втратила клас, який зазвичай здійснював політичне керівництво, сприяв розвитку культури та освіти, підтримував церкву. Збереження православ'я, української мови та звичаїв пов'язується, насамперед, з нижчими прошарками суспільства. Але деякі українські магнати, що залишались вірними православної вірі, засновували православні школи і типографії. Найвідомішим з них був князь К. Острозький, який в 1578 р. від-

крив у своєму маєтку типографію, де працював І. Федоров. Саме тут побачила світ Острозька Біблія, перша повна Біблія слов'янською мовою. Заснував князь К. Острозький і школи, в тому числі і в Острозі, яка згодом стала відомою під назвою Острозька академія. Саме вона всьому світові продемонструвала, на що був здатен український народ. Не маючи ані коштів, ані наукової бази, учні і випускники академії створювали визначні праці [8].

Українське суспільство жило народними традиціями. Групи міщан об'єднувались у так звані братства. Це були організовані товариства, які надавали великого значення вихованню і формуванню моральних якостей особистості. Нормою їх життя були чесність, повага до старших, вихованість, благодійництво. Братства турбувались про лікарні, вдів та сиріт, рішуче виступали проти національних і релігійних обмежень українців. Наприклад, Львівська школа мала своїх видатних вчителів і вчених (Арсеній архієпископ, Стефан Куколь, перехрещений у Зизанія, його брат Лаврентій, Кирило Транквіліон-Ставровецький, Іван Борецький та ін.) [8].

Братства розуміли велику роль освіти для захисту своєї віри і десь з кінця XVI ст. почали відкривати власні школи, і на початку XVII ст. такі школи вже існували по всій Україні. В них навчались вихідці зі всіх прошарків населення. Багато вихованців цих шкіл ставали мандрівними вчителями і розносили волелюбні ідеї по всій Україні. Братські школи стали фундаментом для подальшої освітньої системи України. Наприклад, Києво-Могилянська академія, яка була створена шляхом злиття Київської і Лаврської братських шкіл [7].

Поряд з братськими школами, починаючи з кінця XVI ст., у Запорозькій Січі виникають козацькі школи при полках. Цінним є те, що в обох типах навчальних закладів, крім введення загальної освіти (граматичної, логічної, богословської), здійснювалось естетичне виховання у формі хорového співу, вертепу, самодіяльного театру. Так, у Київській братській школі практикувався багатоголосний спів на 4, 6 та 8 голо-

сів. Виконувалися твори не лише церковного характеру, але і світські, також викладалось малювання. Спонтанне формування смаків органічно поєднувалося із вивченням загальноосвітніх предметів, яке здійснювалось під керівництвом вчителів. Наприклад, в Орловщинській козацькій школі музики та співів естетичне виховання, разом з викладанням граматики, здійснював учитель — дяк Михайло Кафізма — «знаменитий писака та співака» [8, с.56].

У ті часи майже кожний юнак мріяв стати козаком. Батьки самі хотіли віддати своїх дітей у навчання до козаків. Крім бідних хлопців, ішли до козаків, щоб «вишколитись у порядку і чуйності лицарській», і сини з багатих родин України, Росії, Польщі [305, с. 173].

В своїх дослідженнях Д. Яворницький, відзначав, що грамотність доходила до того, що в Січі можна було знайти людей, що вміли складати латинські вірші й духовні канти [305, с. 309]. Запорожцям, на думку дослідника, було притаманне почуття прекрасного. «Будучи поетами і мрійниками в душі, запорожці завжди вибирали наймальовничіші й найгарніші місця для своїх тимчасових і вічних жител..., милувалися краєвидами і віддавалися тихим думам і піднесеним роздумам. Будучи високими цінувальниками пісень, дум і рідної музики, запоріжці любили послухати своїх боянів, сліпців-кобзарів, нерідко самі складали пісні та думи й самі бралися за кобзу» [305, с. 178].

Таким чином, ще з часів Київської Русі існував певний інструментарій формування естетичних смаків у підростаючої молоді. Український народ створив багатогранну, гуманістичну і демократичну культуру — художню літературу, музику, живопис, театр, народне мистецтво, самобутній духовний світогляд, прямих аналогів яким немає в інших народів світу.

Значний пласт усної народної творчості, позначений своєрідним естетичним смаком, складає дитячий фольклор. Він містить у собі твори, що виконуються дорослими для дітей

(колискові, забавки) та власне дитячі пісні та ігри (примовки, скоромовки, лічилки для ігор тощо).

Ще одним важливим етнографічним джерелом були і є народні драми, які теж відповідають естетичному смакові пересічного українця («Коза», «Човник», «Цар Максиміліан». «Трон»). Найвищим досягненням української народної драми вважається вертеп, який, окрім теми Різдва Христового, являв собою соціально значуще видовище та містив критику — антицесарську, антипанську, антикріпацьку, а також розвивав козацькі, гайдамацькі, солдатські, опришківські мотиви.

Художня культура завжди формувалась під впливом народної творчості. Сьогодні вже важко розрізнити, що класики української літератури взяли із народу, а що дали йому. Наприклад, у п'єсі І. Котляревського «Наталка Полтавка» лунали популярні в ті часи народні пісні, а сучасні українці знають, люблять і співають ці пісні завдяки тому, що їх увічнив І. Котляревський. Українські народні пісні надавали особливої ліричності поезії Т. Шевченка, М. Рильського, М. Вороного, Є. Плужника.

У другій половині XVII століття Росія почала відбирати освітянські кадри з Києво-Могилянської колегії. До Москви був переведений реформатор церкви Ф.Прокопович, автор загального «Духовного регламенту», пізніше отримував запрошення переїхати до Москви і Г. Сковорода. Звичайно, що цей процес переїзду освічених українців не міг пройти непомітно для Росії. І. Огієнко наводить численні приклади, що засвідчують це: «Український вплив широкою річкою покотився на Москву, і дедалі він ширшав все більше та більше. Українці принесли з собою всю свою велику культуру, і вплив їхній відбився в Москві на всьому житті» [191, с.75].

Проблема естетичного смаку стала загальноновизнаним предметом трактатів, що з'явилися на початку XVIII ст.: «Листи про гарний смак» (1708) абата де Бельгарда, «Мова про смак» Франсуа дю Трембле (1713), «Історичний і філософ-

ський нарис про смак» Олександра Огюста Ледрю-Роллена (1807–1874) та ін.

Своєрідним узагальненням спостережень його попередників, які різнилися своїми підходами до осмислення самої проблеми, стала стаття «Смак» (1764) Франсуа Вольтера (1694–1778), великого французького вченого-енциклопедиста. «Від слова «смак» у значенні «зовнішнє чуття», «здатність розпізнавати властивості їжі» в усіх відомих нам мовах шляхом метафори з'явилося слово «смак» на позначення чуття краси та погрішності в усіх видах мистецтва: таке розпізнавання здійснюється миттєво, подібно тому, як наше піднебіння розрізняє на смак уживану їжу; і тут, і там розпізнавання випереджає саму думку. Прекрасний смак — це не тільки здатність впізнавати, чи прекрасний твір, і не просто відчуття того, що твір прекрасний в цілому, це є здатність відчувати прекрасне: не лише невловиме хвилювання під час зустрічі з ним, але й уміння розбиратися в найдрібніших деталях».

Вольтеру належать також роздуми про естетично значущий смак, який він відрізняє від «оцінки тканин, коштовностей, екіпажів», тобто всього того, що не стосується вишуканих мистецтв. Смак до краси може вдосконалюватись під впливом суспільного виховання та культурного розвитку, але, як зауважував Вольтер, поряд із смаком до прекрасного може існувати й низький смак. Розмежування між ними Вольтер проводив, вдаючись до категорії освіченості. У багатьох людей не вироблена або притуплена гострота умовиводів, тому їм ні на чому виховувати свій смак, особливо коли мода затьмарює істинне уявлення про красу.

Українській педагогічній думці, національній філософії та психології завжди були притаманні гуманістичні, естетичні ідеї. Упродовж віків культ Людини, Дитини і Природи визначав сутність життя, народного гуманізму, моралі, етики, становив основний зміст і напрям розвитку української національної системи виховання. Разом з народною педагогікою гуманістичні й естетичні цінності увійшли до творчості філо-

софів, письменників, поетів, педагогів. Ідеї рівності і незалежності України-Русі у всіх сферах культурного та суспільного життя встановлювали діячі Київської Русі (Іларіон, К. Смолятич, К. Туровський). У пам'ятках Старої Доби «Поучення дітям» Володимира Мономаха, «Слово про Ігорів похід» висвітлено залежність долі людини, країни від етичних цінностей провідника народу, його високої християнської етики. Ми погоджуємось з думкою А. Горохович, що постать Володимира Мономаха може бути зразком для виховання, адже «у його «Поученні» не тільки глибокі християнські засади, велика гуманність, але й мудрість, лицарство, шляхетність володаря... в нього повно любові до життя, до природи, він здатен на високі почуття, він лицар, загартований у боях і ловах. Усе в нього в повній гармонії, у єдності двох різних елементів: твердого життя, високих вимог до себе і тонкість, ніжність душі» [79, с. 83]. У «Слові про Ігорів похід» та ж сама пісенність героїки, любов до рідної землі, незвичайне почуття краси, втілення поезії, багатство настроїв, образ люблячої, здатної до посвяти жінки.

Зазначимо, що ідеї ренесансно-гуманістичного спрямування розвивали й представники українського Відродження: П. Беринда, І. Гізель, І. Галятовський, М. Смотрицький, Ф. Прокопович та ін. Так, Ф. Прокопович відзначав, що учень повинен добре розуміти, чого можна «досягти через сіє чи інше навчання». Треба, «щоб учні бачили берег, до якого допливуть, і краще бажання мали б, і пізнали б повсякденний прибуток свій, також і недоліки» [7, с. 48].

Традиції гуманізму та розвитку естетичної культури значного розвитку набули за часів козацької доби, що найкраще представлено в доробку Г. Сковороди. У центрі суджень видатного педагога — людина з усіма її почуттями, мріями та вадами. Він перший в історії української філософії поставив питання загальнолюдського щастя. Саме тому деякі науковці вважають доречним розглядати концепцію Г. Сковороди як філософське обґрунтування етики [166, с. 3]. Новим у філо-

софії мислителя було те, що самопізнання він пов'язував зі «зрідненою» суспільно корисною працею. У такій праці, яка найбільше відповідає природним нахилам людини, і полягає її щастя, вважав він. Відштовхуючись від думки Епікура, Г. Сковорода доходить висновку, що все необхідне для людини є легкодосяжним, а важкодосяжне — непотрібним, якщо тільки людина зуміє виявити свої істинні потреби. Усі вищевказані фактори вплинули на створення педагогом оригінального, самобутнього гуманістично спрямованого вчення — «філософії серця». Філософію мислитель розглядав як науку, метою якої є навчити людину пізнати себе, допомогти їй «войти во среднюю статью» [112, с.19], тобто знайти шлях до свого серця, до мудрості, прозріти. За Г. Сковородою, необхідними внутрішніми умовами прозріння, стежкою, яка веде до філософської мудрості, є страх, любов, розуміння світу як символу, простота бачення та почуття чудесного [251, с. 19].

В органічному зв'язку з етико-гуманістичними проблемами у Г. Сковороди перебуває естетична проблематика. Це виявляється в тому, що він ототожнює етичні й естетичні категорії, в нього, як і в усній народній творчості, поєднуються прекрасне з моральним, краса з добром, потворне з аморальним тощо. Як і добро, краса є для нього атрибутом невидимої матерії, її доцільності та довершеності, тоді як зовнішня краса — це лише примарна тінь, що сама по собі не дає насолоди. У людському житті він вважає прекрасними ті вчинки, які відповідають природним нахилам людини, смішними — прояви незрідненості [112, с. 24]. Користь з красою і краса з користю, на його думку, нероздільні; їх єдність і є джерелом людського життя. Справжньою є «сокровенна красота», яка в стародавні часи визначалася словом «decorum, сі есть благолепіе, благоприличность, всю тварь и всякое діло осуществляющая, но нікоім человеческим правилам не подлежащая, а единственно от царствія божія зависящая» [252, с. 25]. Ця краса органічно пов'язана з добротою. Тому, твердить Сковорода, виникли філософські догмати про те, що

«доброта живе в одній красі». Це й зумовило ототожнення в його світогляді семантики добра і краси.

Зазначимо, що справжня цінність художніх творів, на думку Г. Сковороди, полягає в тому ж, що й цінність життєвих явищ, а важливою ознакою справжнього мистецтва є почуття любові: «Искусство во всіх священних инструментов тайнах не стоит полушки без любви» [252, с. 27]. Як і наука, мистецтво має своєю метою зробити довершеними природні властивості речей. Визначаючи мистецтво з погляду спорідненої праці, Г. Сковорода робить висновок, що справжньому митцеві насолоду приносить не слава, а сама праця над твором, яка солодша за славу. На думку педагога, і філософія, і мистецтво повинні служити справі самопізнання людини. Моральне значення законів природи він вбачав в усвідомленні того, що спрямовує людську думку на пізнання їх внутрішнього начала.

Дослідники середньовічної і ренесансної літератури відзначають, що у багатьох тогочасних авторів немає чітко розробленої естетики як теоретичної системи. Навіть автори філософських праць здебільшого виходили не з доказів, а з повчальних риторичних прикладів та їх раціоналістичного тлумачення. Чи не одним з останніх представників такого стилю письма був Г. Сковорода, етичні, онтологічні і гносеологічні ідеї якого дістають художньо-естетичне втілення і сьогодні.

Своє розуміння музики Г. Сковорода обґрунтував як «філософію педагогіки», що відображає людську красу, сприяє самопізнанню та самовдосконаленню людини, допомагає розкриттю її внутрішнього світу. Український фольклор просвітитель сприймав як «тритисячолітню піч», що «неопально» випікала та плідно зберігала багатівікову народну мудрість, народні звичаї і традиції, філософія в його розумінні — це «озброєння» і «найдосконаліша музика» [252]. Спираючись на ці поняття, Г. Сковорода обґрунтував принципи музично-естетичного виховання «істинної» людини. Головними серед них були принципи національного виховання особистості на

засадах музичного мистецтва; опори на народнопісенну творчість як основу духовного формування особистості; самопізнання особистістю «сродних» музично-естетичних нахилів і здібностей шляхом використання різних жанрів і форм музики; самореалізація людиною притаманних їй музично-естетичних обдарувань під час майбутньої професійної життєдіяльності; виявлення та розвиток акторсько-педагогічних можливостей особистості за допомогою театрального мистецтва. Новаторські музично-педагогічні ідеї Г. Сковорода розкрив у посібниках «Рассуждение о поэзии и руководство к искусству оной» і «Начальная дверь ко христианскому добронравию» [252]. Головними серед них були духовне очищення та збагачення вихованців, опора на музичне мистецтво як плідний фактор розвитку творчого потенціалу особистості; виявлення «сродності» та розвиток природних нахилів і обдарувань шляхом самопізнання і самовиховання; самореалізація особистісно творчих можливостей в майбутній життєдіяльності.

Г. Сковорода розглядає основні питання філософії не з позиції наукового дослідження, а з позиції спроби кращого розуміння внутрішнього світу людини. Пізнання, за Г. Сковородою, — це складний діалог людини з собою і своїми можливостями (самопізнання). Він дійшов переконання щодо наявності у природі закономірних зв'язків, виходячи не з зовнішніх даних, а вивчаючи та аналізуючи дух людини, її серце. У суперечці між двома натурами, тобто між духовним та матеріальним, філософ перевагу завжди надавав першому. Вчення Г. Сковороди, зокрема його концепція «зрідненої праці», суттєво вплинули на розвиток вітчизняної «філософії серця», української гуманістичної філософії.

Зазначимо, що проблемі формування естетичних смаків надавали увагу й інші представники української літератури. Зокрема Леся Українка, І. Франко, Т. Шевченко та ін., освітяни XIX ст. В. Антонович, М. Драгоманов, П. Житецький, В. Науменко охарактеризували шляхи естетичного виховання особистості через призму національного виховання. Система

естетичних понять К. Ушинського розкриває зміст основних естетичних категорій: естетичне, краса, мистецтво, художня творчість, естетичний смак та ідеал, етичне. Красу він вважав метою та ідеалом будь-якої людської діяльності: чи то матеріальної, духовної, чи будь-якої іншої, а отже, естетичною є вся реальна дійсність і творча діяльність людини. Прояви естетичного в поведінці людини педагог вважав формою прояву його морального змісту, а християнську релігію — основою загальнолюдської моральності. Потребу в естетичному почутті та уявленні К. Ушинський визначає, згідно принципу православ'я, божественною передвизначеністю, а естетичний смак — таким, що формується в результаті цілеспрямованого впливу, а визначається індивідуально-психологічними особливостями нервової системи. Педагог наголошував на народності естетичного смаку, оскільки уявлення про красу неоднакові у різних народів [288, с. 272].

Народна творчість (поезія, пісні, музика, образотворче мистецтво та ін.), за К. Ушинським, є джерелом культури народу. Однією з ознак народності є мова, найкращий виразник духовної культури кожного народу. У статті «Рідне слово» К. Ушинський відзначає естетику рідної мови: «У скарбницю рідного слова складає одне покоління за іншим плоди глибоких сердечних рухів, плоди історичних подій, вірування, погляди, сліди пережитого горя і пережитої радості, — одним словом, весь слід свого духовного життя народ дбайливо зберігає в народному слові» [295, с. 282].

Естетичне виховання розглядається ним як естетичне відношення до світу і як засіб загальної гармонізації духовного і практичного життя людини, шлях до краси людського буття. Найважливішими принципами естетичного виховання за К. Ушинським є православ'я і народність, а основою — народна культура. На думку педагога, естетичний елемент є в будь-якій науці: астрономії, історії, математиці та ін.

Розвиваючи ці ідеї, сучасний дослідник Д. Шепеленко у змісті математики як навчальної дисципліни знаходить

естетичні компоненти, які при певній організації занять позитивно впливають як на загальний, так і на естетичний розвиток учня. Це відбувається при умові створення особистісно орієнтованих ситуацій в навчанні, використанні нетрадиційних форм навчання, введенні творчих елементів, що включають в себе естетичну діяльність, акцентування уваги на естетичному ставленні до діяльності, яка здійснюється на заняттях і т.ін., орієнтованих не тільки на механічне закріплення в пам'яті дитини окремих правил і математичних законів, але і на розвиток емоцій, фантазії, адаптивності до оточуючого світу. Для цього потрібно добитись сприйняття математики як прикладної особистісно значущої науки; розвивати в учнів здатність орієнтуватися в культурному житті суспільства, формувати естетичні смаки, насичувати заняття естетичною інформацією, творчими видами діяльності; вчити основам народної і світової культур, розвивати потреби в естетичному пізнанні світу і т.ін. [303].

Велику увагу розробці теорії смаків надавав французький філософ, естетик, педагог і мистецтвознавець Шарль Баттьо (1713–1780). Він стверджував, що смак у мистецтві є тим самим чинником, що й інтелект у науці. Якщо інтелект є здатністю відрізнити істину від фальші, то смак є здатністю розрізнити добре, погане та посереднє. Подібно до того, як в інтелекті можуть еволюціонувати фальшиві ідеї, так само у мистецтві — хороші й погані смаки. Сам Баттьо не дає прямої відповіді на питання про відношення смаку до почуттів чи розуму, вважаючи, що смак — це щось середнє між розумом і почуттями.

Таку ж роздвоєність у визначенні естетичних смаків виявляли більшість теоретиків XVIII ст., зокрема відомий філософ та історик Шарль Монтеск'є (1689–1755). Він дотримувався в основному матеріалістичних поглядів на природу та суспільство і вважав, що стан земної поверхні, клімат та ґрунт активно впливають на менталітет і дух народу; загальні закони історії і у свою чергу, визначаються соціальними чинниками:

власністю, виробництвом, принципами державності, звичаями та релігією. Щодо проблеми смаків, то Монтеस्क'є присвятив їй спеціальний трактат «Досвід про смак у витворах природи та мистецтва» (1757).

Дослідженню цієї ж проблеми присвячений і трактат французького філософа, механіка і математика Жана Лерона Д'Аламбера (1717–1783) «Роздуми про філософські надмірності у сфері смаку» (1757). У ньому читаємо: «Якщо поняття смаку не є чимось довільним, то воно, таким чином, тримається на безсумнівних принципах, з чого виводимо положення про те, що на підставі означених принципів можна судити про будь-який художній твір. Насправді джерело задоволення та нудьги цілком міститься в нас самих, тому, уважно вдумуючись, ми можемо знайти загальні й незмінні критерії смаку, які є начебто пробним каменем, що застосовується до всіх художніх творів».

Філософ-енциклопедист Клод Анрі Гельвецій (1715–1771) у трактаті «Про розум» (1758) особливу увагу надавав питанню смаку, індивідуальній та національній своєрідності цієї категорії. Смак, на його думку, має два прояви: перший — розуміння краси у масовій свідомості — моді, уподобаннях більшості людей. Другий — свідомий смак митців, творців і кваліфікованих цінителів їх творів. Вивчаючи чинники, які визначають кожен з означених типів, Гельвецій доходить висновку, що існує прямий зв'язок між естетичними смаками та розвитком соціального життя людей.

Відомий французький педагог і філософ Жан-Жак Руссо (1712–1778) в головному зі своїх творів «Еміль, або Про виховання» (1762) також вважав, що смак є рисою особистості, яка виконана під впливом соціального середовища: «Розвиток смаку залежить від суспільства, в якому людина живе. Для розвитку смаку потрібно передусім жити у велелюдних товариствах, щоб робити численні порівняння. Це мають бути суспільства, що віддаються веселоцям та ліноцям, бо в ділових товариствах основним правилом служить не задоволен-

ня, а корисливий інтерес. По-третє, тут потрібне товариство, в якому нерівність не дуже велика, де тиранія думок помір-на й де панує поспіль сластолюбство, інакше мода пригнічує смак: люди не прагнуть до того, щоб подобатися, а лише до того, щоб відрізнитися від інших».

Свої погляди на естетичний смак висловлював і англійський педагог та філософ Джон Локк (1632–1704). Виховання потрібне, вважав він, щоб зробити легкими й приємними норми та правила громадської поведінки, досягти гармонії духовного світу та зовнішньої поведінки. Д. Локк бачив лише один шлях досягнення цього — виховання таких естетичних смаків, які б стали звичними для людини. Моду та громадську думку, які негативно впливають на смаки людей, він вважав звичкою, якої треба позбутись («Думки про виховання» 1693).

Категорія смаків набуває подальшого розвитку у працях Антоні Шефтсбері (1671–1713) — англійського філософа, атеїста, апологета свободи думки, який у Розумі вбачав єдиний критерій істини. Щодо смаку, то він прагнув поєднати його й красу з моральністю та добродійністю. Смак у його дослідженнях тлумачиться як свідчення гармонії, що має панувати у природі та суспільстві, де людина розвивається та прагне стати творчою особистістю. Адже людська природа всупереч тим, хто вважав її злою та злочинною, насправді є джерелом добра і краси гармонії. Проте естетичне вчення А. Шефтсбері піддавалось критиці з усіх боків.

З позицій християнської естетики його критикував єпископ Джон Бетлер (1690–1752). У своїх «Проповідах» (1720) він обстоював думку про суперечність між моральним почуттям і егоїстичною природою людського інтересу. Суть виховання, за Д. Бетлером, полягає не в добродійних підвалинах людської природи, а в релігійних нормах.

Французький письменник, лікар де Мандевіль (1670–1733) у «Байці про бджіл» (1723) висміяв погляди А. Шефтсбері на людську добродійність. Людину, благородну від приро-

ди, Мандевіль порівнює з солодкими винними ягодами, яким і без будь-яких наших побажань властива досконалість. Він вказував на відносність уявлень різних народів про красу, а у зв'язку з цим на відмінності у смаках кожного народу та на швидкоплинність моди. Прекрасне та чесне він вважав дійсно внутрішньою цінністю речей. Цінність речей така ж мінлива, як мінливі моди і звичаї. А ті висновки, що випливають з умовної цінності речей, не мають значення, тому уявлення про природжені позитивні задатки людини є лише шкідливими.

Формування естетичного смаку, на думку англійського філософа Д. Юма (1711–1776), передбачає низку умов, зокрема врахування як соціальних обставин, так і достатнього рівня інтелекту людини. «Хоча принципи смаку є універсальними і майже однаковими в усіх людей, однак не всі вони здатні сформулювати судження про якийсь твір або утвердити власне переживання почуття як норму прекрасного, — пише Д. Юм. — Лише високоосвічену особистість з тонким почуттям, збагачену досвідом, здатну користуватись методом порівняння і вільну від усіляких забобонів, можна назвати таким цінним критиком, а судження, винесене на основі поєднання цих чинників, у будь-якому випадку буде істинною нормою смаку і прекрасного».

Німецька класична філософія кінця XVIII — початку XIX ст. досить глибоко відобразила проблему естетичних смаків. Так, родоначальнику класичної німецької філософії Іммануїлу Канту (1724–1804) належить найбільш стисле (і класичне) визначення естетичного смаку: «Смак є здатність судити про красу». І. Кант розглядав смак як зіткнення двох суперечливих тенденцій, які він спробував узагальнити введеним ним у науковий обіг поняттям «антиномії» — суперечності закону або положення самому собі. І. Канту належить думка, що «про смаки можна сперечатись», а отже, вони детермінуються певною мірою чимось суб'єктивним, і водночас є підстави вважати їх об'єктивно обумовленими. Він виявив та

обґрунтував антиномію (суперечність), яка свідчила про те, що смаки одночасно є об'єктивними і суб'єктивними духовними утвореннями:

1. Теза: судження смаку не обґрунтовуються поняттями, адже тоді можна було б дискутувати про їх зміст (тобто вони є об'єктивними).

2. Антитеза: судження смаків обґрунтовуються поняттями, інакше, незважаючи на їх суперечливість, про них неможливо було б сперечатись (тобто вони є суб'єктивними).

Позитивіст Г. Аллен, поглиблюючи думки Г. Спенсера, підходив до проблеми смаку із суто фізіологічних позицій, повертаючи метафору Вольтера в її першооснову: «Незважаючи на незначні відхилення, у переважної кількості людей більшість почуттів однаковою мірою викликає наснагу або страждання. Для кожного пересічного індивіда солодке — приємне, а гірке — неприємне, свіже м'ясо подобається, а не-свіже викликає відразу, парфуми викликають задоволення, а сморід — неприємне відчуття. Те ж саме можна сказати й про краєвиди та звуки. Коли б це було не так, то мистецтво, яке тримається на загальних смаках, було б неможливим». З цього Аллен робить висновок, що завдяки єдності фізіологічного та естетичного, лише елітарним людям, яким властивий вишуканий смак до їжі, може бути притаманний і витончений естетичний смак. Тому й естетичне виховання смаків може бути обмежене вузьким колом людей, а решта матиме поганий смак, який «...супроводжує брутальну несприйнятливую нервову структуру, нетреновану увагу, низьку емоційну натуру і недостатній розумовий розвиток; гарний же смак є продуктом, що безперервно вдосконалюється, продуктом витонченості, що безперервно поліпшується, і сприйнятливості нервів, тренуваності уваги, високої, шляхетної емоційної конституції і постійно зростаючих розумових здібностей. Ми ще не можемо встановити остаточний і абсолютний стандарт смаку, тому змушені прийняти судження найбільш статних і витончених, розбірливих, найчистіших та найосвіченіших

з наших сучасників, які приділяють максимальну увагу розвиткові естетичних сприймань».

Наприкінці XIX — початку XX ст. визначна роль естетичного смаку усвідомлювалась у багатьох різновидах мистецтва: у музиці, театрі, живописі, скульптурі, архітектурі. В. Ключевський відзначає: «Тепер людина прагне усвідомлювати і відчувати себе вільною цілісною одиницею суспільства, яка живе для себе. Згідно з цим вона обирає собі, зрозуміло, в межах своїх засобів, обстановку та одяг згідно зі своїми власними смаками і поняттями, своїми поглядами на життя, на людей і на себе. Все, що ми бачимо на сучасній людині і навколо неї, — є її автобіографія і самохарактеристика, так сказати. Мода, загальноприйнятий звичай, загальнообов'язкова пристойність вказують тільки межі особистого смаку» [131, с. 39].

Зазначимо, що при створенні нової школи в період становлення національної системи освіти і виховання, який представляли Т.Зіньківський, І. Огієнко, С. Русова, Я. Чепіга та ін., значна увага також надавалась проблемі естетичного виховання. Поступово створювалась система освіти, яка була нерозривно пов'язана з народним побутом і українською культурою, і сприяла формуванню і збереженню менталітету українця, орієнтованого на християнські цінності. Зокрема, філософські і педагогічні ідеї Т.Зіньківського, дослідника духовності українського народу, окреслили той простір української культури, якого був позбавлений український народ: «...я щиро бажаю просвіти рідному краєві, — але се хіба просвіта? Се замоскалення нашого народу, се тим міцніша перетина справжній його освіти, се національна деморалізація ...Економічний гніт і неволя незмірно менш вадять народності, ніж гніт культурний...» [41]. Вічність індивідууму-людини — у вічному бутті народу, — писав Т. Зіньківський, — а життя народу — частина життя світу. Отже, й нині, через століття після того, як були написані ці думки, людство, прагнучи до свого самозбереження, має оберегти кожну людину в її нації, щоб мати власне безсмертя.

«Українська культура — це таке гаряче глибинне джерело, що з нього можна черпати жар любові, життя» [79, с. 84].

Важливу роль відіграє обґрунтування сутності впливу на формування естетичних смаків молоді сучасної масової культури. Оскільки вона має негативну тенденцію «зрівнялівки», уніфікації особистості, естетичних смаків, яка через засоби масової інформації «тиражується» в молодіжному середовищі. Ця тенденція може підсилюватися певними економічними, політичними та ідеологічними чинниками. Так, масове виробництво при певних умовах веде до «роботизації» працівника; диктаторські, тоталітарні режими шляхом політичного та ідеологічного тиску, переслідуванням інакомислячих нав'язують масам відповідні стандарти поведінки й стереотипи мислення.

Водночас у масовій культурі закладені чинники, які діють у протилежному напрямку, викликаючи індивідуалізацію естетичних смаків особистості старшокласників. Впровадження у виробництво, як і у інші сфери суспільного життя, новітніх, особливо інформаційних технологій, перетворює їх, по суті, у різновиди масової культури, що ставить нові вимоги до працівників, стимулюючи індивідуалізацію їх знань, навичок, смаків.

Крім того, останнім часом виникло чимало соціальних проблем і чинників (тероризм, наркоманія, проституція тощо), що помітно впливають на деформацію смаків. Слід згадати і про такі явища, як контркультура, антикультура, які діють у тому ж напрямку. Тенденцію до індивідуалізації естетичних смаків підсилюють характерні для нашого часу закономірні цивілізаційні процеси і явища. Смакам у цих процесах надається все більшого значення. Природне прагнення людей до краси у житті, побуті, взаємовідносинах, у праці характеризує в сучасних умовах трудову і суспільнокорисну діяльність представників найрізноманітніших професій [215].

Значний вплив на формування естетичних смаків останнім часом має екологічна проблематика. Введений у науко-

вий обіг В. Геккелем у 1886 р. термін «екологія» спочатку служив означенням науки про зв'язок організму з природним середовищем [4]. На його основі прогнозувалося майбутнє, що мало для того часу практичне природоохоронне та естетичне значення. Щоправда, ті письменники, які дивились у далеке майбутнє, передчували, що природа знищується під впливом індустрії, але оскільки час справжньої індустріалізації тоді ще не настав, суспільство зберігало наївну віру в те, що все обійдеться. Наприклад, в оповіданні А. Чехова «Свирель» зафіксовані перші спроби вирішення зазначеної проблеми: «Пришла пора и Божьему миру погибать... И солнце, и небо, и леса, и реки, и твари — все ведь это сотворено, приспособлено, друг к дружке прилажено... И всему этому пропадать надо!» [300, с. 231]. І. Франко («Борислав сміється»), М. Коцюбинський («Фата Моргана») теж висловлювали численні застереження стосовно наслідків «перетворюючої» діяльності людини. У 30–40-х роках ХХ ст. все було приглушено індустріалізацією під гаслом: «Ми не можемо чекати милостей від природи, взяти їх у неї — наше завдання»; здійснювалось не лише розумне і корисне перетворення природи, а й бездумне та згубне. У поезії оспівувались «заводські дими», «зустрічні плани», «підняття цілини», хімія і т.ін. [259].

Представники того часу звертали увагу на діалектичний характер прекрасного, що є специфічним відображенням діалектики тогочасного життя. Цінними для нас є думки М. Чернишевського, висвітлені у творі «Естетичне відношення мистецтва до дійсності»: «прекрасное есть жизнь»; «...прекрасно то существо, в котором видим мы жизнь такою, какова она должна быть по нашим понятиям; прекрасен тот предмет, который выказывает в себе жизнь или напоминает нам о жизни» [298, с. 143].

Зазначимо, що цими словами виражається розуміння краси людини, своєрідної природної краси, якою вона є у її екологічному розумінні. Нині швидкими темпами йде формування соціальної екології — галузі екології, предметом якої

є співвідношення між людськими етносами та географічним довкіллям, причому тут безпосередньо враховується також соціальна й культурна атмосфера даного суспільства, а анти-природне життя, яке негативно впливає на генофонд людини, оцінюється також з естетичної точки зору — як антипод прекрасного. Вчення В.Вернадського про ноосферу по суті вперше привело до усвідомлення геологічних наслідків діяльності людини [271]. Це поступово вплинуло і на інші форми людської свідомості, зокрема і на естетичну свідомість, на формування смаків людини. Втім, цей процес здійснювався досить повільно.

Лише в 70-х роках минулого століття в економіці, політиці, освіті з'явилися перші спроби визначити роль екології в житті людей. Намітилися тенденції до екологічної переорієнтації етики і естетики, що, зокрема, знайшло вираження в концепції любові до життя, його краси і прекрасної організації (біолог Д. Філатов). На думку Г. Тарасенко, «фабричні дими», заграви над металургійними заводами сприймаються не як свідчення наших перемог над природою, а навпаки, як прояви поразок. Вони вже викликають не естетичне задоволення, а скоріш — відчуття тривоги і страху; тут все менше ми вбачаємо прекрасне, а навпаки — щось огидне і потворне [271, с.124].

Втім, це не означає, що «екологізація» смаків здійснюється прямолінійно. Атрибути американських та європейських столиць (нічна електрична реклама, хмарочоси, елеватори, потік автомобілів на центральних авеню тощо) сприяли формуванню своєрідних смаків у мегаполісах ХХ століття. І це у свій час було об'єктом критики з боку вітчизняних політиків та діячів культури. У наших співвітчизників смак дещо відрізнявся. І лише нині нічні та вечірні міста в їх антуражі стають звичними для частини населення України, хоча їм ще далеко до європейсько-американських стандартів. Відповідно до цього і у людей, особливо старшокласників, формуються певні смаки. Естетика сервісу і відповідної реклами також є принципово

новою для сприймання «на смак» для старшого покоління; вона здебільшого є проявом молодіжної субкультури.

За дослідженнями науковців, сьогодні серед морально-естетичних цінностей переважає мода на іномарки, будівництво розкішних дач, виїзди у престижні курортні зони світу, що є проявами нового індивідуального смаку наших сучасників [271]. Як бачимо, йде суперечливий процес соціально-економічного розвитку, який викликає відповідні тенденції й у розвитку естетичних смаків людини. На всіх рівнях свідомості констатується факт деестетизації доквілля, способу життя, і, водночас, йде процес пристосування естетичних смаків людини до нових умов життєдіяльності.

Таким чином, перед українським суспільством постає проблема гармонізації соціально-економічної діяльності з естетичною свідомістю. Нинішня соціально-економічна і політична ситуація в Україні хоч і не перешкоджає формуванню витончених та індивідуалізованих естетичних смаків, але й не сприяє цьому через економічні негаразди, що вимагає посилення соціального впливу на процес формування смаків молоді. З отриманням незалежності українська нація переживає бурхливе оновлення.

Знання власної соціокультурної історії є важливою передумовою його нинішнього духовного розвитку, зокрема естетичної свідомості. Характерним для менталітету української нації впродовж усієї її історії є різнобічне розуміння краси, яке проявлялось у побуті, одязі, будівництві. Українському народові завжди був властивий потяг до прекрасного. Наші предки створили чи не найбагатший і найкрасивіший фольклор (одних пісень складено близько 300 тисяч). Вироби українських майстрів завжди дивували заїжджих іноземців (Боплана, Лясоту та ін.), які були вражені тим, наскільки українець опоетизував, естетизував свою працю. Скажімо, нащо було волів різьблене ярмо, в яке його запрягали? Це була естетична потреба теслі, який його майстрував. На менталітет нації повсякчас впливало самобутне

образотворче народне мистецтво, фольклор, музична народна творчість. Усе це свідчить про духовне здоров'я нації, її глибоке коріння [7].

Світова і вітчизняна історія науки і культури дає учнівській молоді безліч прекрасних зразків для наслідування. Цінними для нашого дослідження є також думки А.Швейцера. Його вихідний принцип філософії — факт Життя, який протистоїть факту Думки як похідному від життя в широкому розумінні слова. Узагальненою формулою стало: «Я — життя, яке хоче жити серед життя» [307, с. 123]. Розшифровуючи цю формулу, її автор особливої уваги надавав естетичному фактору в житті людини, наявності у неї належних естетичних смаків. А. Швейцер увійшов в історію філософії як гуманіст ХХ століття, лауреат Нобелівської премії миру (1952). На власний кошт у 1913 р. він заснував лікарню — школу в м. Ламбарен (Габон), яка стала справою його життя, місцем творчості та проповідей його ідей. Формування естетичного світосприймання допомагало дітям з фізичними та розумовими вадами підготуватись до соціально-корисної діяльності. Критерієм розвитку культури А.Швейцер вважав рівень гуманізації, досягнутий суспільством; головним у філософії він вважав оптимізм, здатний сприяти розвитку особистості, навіть за несприятливих умов, подолати духовну кризу. Все це має безпосереднє відношення до розуміння внутрішньої та зовнішньої краси [307].

К. Реріх і М. Реріх теж зробили внесок у культуру, мистецтво, філософію прекрасного. Оселившись у Гімалаях, на півночі Індії, вони заснували свій невіддільний від природи світ, в основі якого було виховання культури, плекання почуттів прекрасного, виправлення таких недоліків людства, як агресивність, жорстокість, войовничість. Естетичні смаки сім'ї Реріхів були витонченими й високорозвиненими. Їх етико-філософські повчання й думки забезпечили їхньому вченню світове визнання, а аскетичне життя в горах — пошану народу [233].

Важливими для нашої роботи є праці М.Грушевського з історії Руси-України, в яких з'ясовуються основні ознаки національного менталітету українців, етико-естетичні особливості культурного розвитку української нації [80]. Зазначимо, що проблемі формування естетичних смаків присвятили свої праці Г. Ващенко, М. Драгоманов, І. Огієнко, С. Русова та інші [15; 50; 191].

Отже, значний вклад у розвиток національної культури внесли вітчизняні діячі культури, освіти, мистецтва і науки минулого, що забезпечило формування і передачу наступним поколінням розвиненої системи етико-естетичних смаків. Великим є мартиролог українських діячів культури та освіти, вклад яких у розвиток естетичної культури в Україні сьогодні досліджується, зокрема їхні підходи до проблем формування естетичних смаків учнівської молоді. Багатьох з них ми вважаємо першовідкривачами тих принципів, за якими й тепер розвивається національне мистецтво України в оновлених формах, завдяки яким формуються сьогодні у школярів естетичні смаки і цінності, національні традиції [161].

Досліджуючи проблему формування естетичних смаків у старшокласників, на нашу думку, необхідно розкрити *психологічний компонент* цього процесу. Оскільки зазначена вище проблема належить до складних педагогічних явищ, розв'язання яких можливе лише на основі комплексного наукового осмислення їх сутності.

Психічне життя людини починається тоді, коли речі і явища починають набувати для неї певного значення, коли в результаті формування умовних рефлексів людина починає встановлювати зв'язок одного фактора з іншим. Адже усвідомлення є відображення матеріального світу в процесі діяльності мозку. Воно є сукупністю психічних процесів, які беруть активну участь в осмисленні людиною об'єктивного світу і свого особистого буття. При цьому не викликає суперечок думка, що пізнавати те, що нас оточує, — це не тільки піддаватись його впливу, але й певним чином відповідати на

впливи, а отже, направляти і зосереджувати свою психічну діяльність на об'єкті пізнання. Цю діяльність—відповідь живого організму на зовнішні подразнення прийнято називати увагою, яка безпосередньо пов'язана з інтересом, а значить, і з естетичним смаком [42, с. 43].

Основні психологічні чинники відображають також естетичні смаки у формуванні особистості старшокласника. Вони визначають певні етапи пізнання дійсності, виступаючи водночас як психологічні механізми формування естетичних смаків. З цією метою простежимо внесок найважливіших з них у формування естетичного смаку школяра старшого шкільного віку.

Чуттєве відображення дійсності починається з *відчуття*, саме воно закладає основи знань про навколишній світ і саме в ньому містяться першоджерела його емоційно-естетичного оцінювання. Їх значення для формування естетичного смаку ґрунтується на емоційній привабливості (чи приємному враженні від них) тих кольорів, звуків, запахів, дотиків, які впливають на психіку людини і зумовлюють естетичне ставлення до навколишньої дійсності, її реалій. Сукупність приємних (чи неприємних) вражень від дійсності доцільно віднести до смакового естетичного реагування. Сприйняття гіркоти, солодоців і т.п. не залежить від національності, статі, віку людини.

По суті, немає таких людських відчуттів, на основі яких не склалися б естетичні почуття. Це стосується нюху, дотику, смаку. Так, наприклад, аромат апельсина і його смак, поверхня предмета, фактура тканини, запах парфумів здатні породжувати естетичні переживання. І все-таки основні естетичні переживання людей пов'язані насамперед із зором і слухом, які мають переважне значення в пізнавальній діяльності. Зір і слух дозволяють повніше і всебічно, порівняно з іншими почуттями, відбити світ, забезпечують більш цілісне сприйняття речей. Уміння бачити і чути дуже важливі в духовному житті людини. Якщо ще врахувати, що зір і слух, на відміну

від дотику і смаку, мають дистанційний характер, тобто не вимагають безпосереднього стикання з предметами, стане зрозумілим, чому усі без винятку види мистецтва, що спираються на естетичні почуття, пов'язані з зором та слухом. Зазначимо, що для фахово спрямованих смаків характерна висока тренуваність відчуттів. Наприклад, професіонали-дегустатори здатні «вловити» тисячі і тисячі відтінків присмаку чи запаху вин, кулінарних виробів, парфумів тощо. Звичайно, тут важливу, якщо не вирішальну роль відіграють вроджені задатки, однак без певних тренувань вони рідко коли переростають у відповідні здібності.

Сприйняття як відображення у свідомості предметів або явищ у їх цілісності, предметності, відповідній величині та формі. Завдяки цьому аналізатори сприйняття відрізняються від відчуттів, а комплексний характер їх дії забезпечує естетичну оцінку відображуваних предметів, оскільки вони подобаються чи не подобаються людині, яка їх сприймає. Класична психологія досить ґрунтовно простежує механізм формування цілісного образу предмета у свідомості, — образу, у якому імпліцитно міститься емоційна оцінка предмета, а отже, визначається й смакове ставлення до нього. Втім, смакове ставлення може залежати не тільки від особливості предмета, воно залежить також від особливостей процесу сприйняття (наприклад, операторська кінозйомка масштабним чи віддаленим, дрібним планом якогось об'єкта). Те ж стосується приємності чи неприємності, дискомфорту теплових відчуттів або сприйняття простору під час руху на суші чи на воді. Особливими емоційними переживаннями, які цілком природно належать до смакових, супроводжуються сприйняття людини (за О. Бодальовим) [37], літературних текстів, сюжетів, оформлення книг, фільмів, полотен живопису. Зазначимо, що у наш час набуває поширення теорія біоенергетичних полів, які незримо притягують чи відштовхують реципієнта від об'єкта споглядання, що відкриває нові аспекти у вивченні психологічних засад та механізмів формування естетичних смаків.

Пам'ять як здатність до збереження та відтворення інформації у свідомості старшокласника має також відношення до формування смаків. В емоційну пам'ять «записується» все те, що створило приємне враження — під час подорожі, при огляді архітектурних споруд, картин та ін. Безсумнівно, у кожному з цих випадків присутній елемент внутрішньої, емоційно-смакової оцінки. Що ж стосується професійної пам'яті, то тут навряд чи потрібно наводити численні приклади її надзвичайних можливостей — вони загальновідомі: це і випадки, коли, скажімо, лікар-стоматолог, зустрівши свого пацієнта на вулиці через багато років, здатен однозначно окреслити його проблеми з зубами, хоча у «звичайному» житті він (лікар) є досить-таки забудькуватою людиною; чи коли слідчий через десятки років здатен згадати практично всі деталі скоєного злочину, за найдрібнішими рисами відтворити «почерк» злочинця і завдяки цьому ідентифікувати його і т.д. Звичайно, тут також йдеться про тренованість професійної пам'яті, однак роль смакового компонента в ній особливо значна. Про це свідчить, зокрема, акад. С. Лурія, який протягом десятиріч досліджував механізми пам'яті журналіста Шерешевського — людини з практично безмежною пам'яттю, здатною згадати через десять-двадцять років будь-який набір цифр або слів. Однак і ця людина могла щось забути, оскільки у своїй уяві вона «помістила» даний предмет у незручному чи непривабливому місці). Нарешті, емоційна пам'ять утримує в собі ті чи інші емоційні стосунки, серед яких особливе місце займають, наприклад, відносини дружби, товаришування, кохання і т.п.

Пам'ять тісно пов'язана із різноманітними пізнавальними процесами, зокрема увагою. Часто погане запам'ятовування є прямим наслідком неувважності старшокласника і, навпаки, концентрація уваги сприяє значному покращенню запам'ятовування. Діти, які перенесли захворювання, пов'язані з інтоксикаціями і черепно-мозковими травмами, як правило, страждають не тільки порушеннями окремих

видів пам'яті, але й нетривалою увагою. Тренування спостережливості і якостей уваги (зосередженість, усталеність, переключення, розподілення) може відіграти допоміжну роль для корекції окремих дефектів уваги. Старшокласники повинні чітко і ясно уявляти, що вони вивчають, як цей матеріал пов'язаний з попереднім, для чого він може знадобитися в майбутньому. Дуже важливо використовувати дії з предметами, їх наочними зображеннями, тобто використовувати словесний і символічний матеріал, постійно активізувати мисленнєву діяльність учнів за допомогою запитань і завдань як при поясненні вчителя, так і при індивідуальних відповідях, застосовувати різні стратегії організації уваги при аналізі предметів і явищ.

Роль *уваги* в пізнавальному процесі розглядали у своїх працях Л. Виготський, Н. Добриніна, В. Староверова, П. Успенський, С. Хохлова та ін. Так, важливе значення має увага і при формуванні інтересу до знань. Увага може бути довільною чи навпаки, і тоді, як встановив Н.Добринін, може відігравати роль безпосереднє почуття, яке супроводжує, а іноді і викликає найпростішу форму інтересу, заінтересованість самим процесом. При довільній увазі може виникнути інтерес, але це інтерес не до самого процесу діяльності, а до її результату [92, с. 31]. Формування довільної уваги відкриває шляхи до розуміння внутрішніх механізмів цієї досить складної форми організації свідомої діяльності людини, яка відіграє вирішальну роль у всьому її психічному житті [159, с. 38]. На важливості формування довільної уваги, як вищої і складної форми внутрішньої уваги, наголошував і Л. Виготський. Він вважав, що педагогічний процес повинен базуватися на самостійній діяльності учня, в основі якої лежать пізнавальні інтереси, оскільки, самостійність учня — це джерело і рушійна сила розвитку його самосвідомості і подальшого самовизначення [65, с. 83].

У трьох аспектах (певні речі можна робити зовсім без уваги; увага викликається і підтримується завдяки притяганню

самої речі; увага керована) розглядав увагу П. Успенський і рекомендував не дозволяти собі думати механічно [287, с. 113].

Уява є найбільш широким з усіх пізнавальних (перцептивних) процесів, який тісно пов'язаний з естетичним смаком. Вона має безпосередній зв'язок з творчістю старшокласника, оскільки формує чуттєвий образ ще не існуючого предмета — предмета, яким він буде (чи повинен бути) після його перетворення в ході практичної діяльності. Очевидно, що цей образ буде містити в собі певну оцінку очікуваного предмета, зокрема, його естетичну оцінку, що впливатиме на формування пізнавальних смаків.

Мислення як процес узагальненого та опосередкованого відображення у свідомості старшокласника процесів та явищ об'єктивної дійсності, подібно до інших перцептивних процесів, відіграє важливу роль у формуванні естетичних смаків. Перцепція (пізнавальна сторона мислення) спирається на інтелект індивіда, на оцінку ним прекрасного та потворного. На відміну від сприйняття, яке відтворює предмет у його натуральному вигляді й цілісності, мислення не дає безпосереднього чуттєвого відображення предмета, а в силу опосередкованості замінює його певним посередником — словом, знаком, кресленням, формулою, кібернетичною програмованою мовою. Мислення здійснює низку операцій — аналіз, синтез, порівняння, абстрагування, конкретизацію, генералізацію, узагальнення. При осмисленні предмета, який може нести естетичний зміст, беруть участь оцінювальні категорії, а також специфічні судження та умовиводи, за допомогою яких дитина чи доросла особа висловлює смакову оцінку того, що спостерігає.

У дітей старшого шкільного віку недостатньо розвинені здібності до певних форм мислення, насамперед — логічного, їх образне мислення, при потенційному його багатстві, недостатньо систематизоване. Відомо, що мислення — це процес узагальненого і опосередкованого відображення дійсності. Існують три види мислення: наочно-дієве (практичне), наочно-

образне і абстрактне. При вирішенні пізнавальних завдань не у всіх школярів абстрактне мислення є провідним. У старшокласників переважає практичне або образне мислення, однак ці індивідуальні особливості школа, як правило, не завжди враховує [35].

Труднощі абстрагування, узагальнення, виділення істотного і відкидання несуттєвого зустрічаються на всіх етапах навчання. Такі ж труднощі мають місце і при конкретизації, коли школярі не можуть застосувати певні теоретичні знання на практиці формування естетичних смаків.

Зазначимо, що труднощі у старшокласників із наочно-образним мисленням виникають там, де їм доводиться працювати без наочної опори. Тому в процесі позакласної навчальної діяльності необхідно використовувати зоровий матеріал. Уміння мобілізувати образне мислення при сприйнятті навчального матеріалу значно полегшує його розуміння і запам'ятовування, активізує уяву школярів, викликаючи інтерес і смак до самого процесу набуття знань.

Не слід забувати і про формальні розлади мислення, які можуть виникнути під впливом несприятливих факторів:

- прискорення, збудження мислення, яке виникає під впливом численних думок; мислення стає поверховим, увага нестійкою, легко відволікається, кожне нове уявлення негайно відбивається в мові, яка стає непослідовною;
- гальмування мислення спостерігається при значній перевтомі і депресії, характеризується повільною зміною уявлень, мова стає збідненою, дитині важко виконувати елементарну роботу;
- аутичне мислення характеризується відмежуванням суб'єкта від зовнішнього світу, зануреністю в особисті переживання, що не завжди адекватні реальності [40].

Зазначимо, що наочно-дієве (практичне), наочно-образне мислення відіграють важливу роль у пізнанні *естетичних якостей* предмета. Мовне оформлення думки в художньому

(прозовому чи поетичному) творі впливає на те, чи сподобається читачам авторський стиль, художній метод, система образів та інші літературні якості твору.

Мислення є основою розуміння. Очевидно, що як пізнавальна, так і оцінна діяльність особистості, неможлива без розуміння, яке забезпечує осмислення одержаних результатів і включення їх у певний контекст одержаних знань. Шлях пізнання йде від нерозуміння до розуміння, тобто до нового знання. Без розуміння немає інтересу. «Якщо ви робите щось без розуміння, це не багато дає, бо цінним є тільки те, що ви розумієте» [287, с. 248]. П. Блонський виділяв чотири стадії процесу розуміння — пізнавання, розуміння смислу, пояснення через зведення до відомого, пояснення того, що бачиш [34, с. 205].

Неформальне засвоєння знань та їх творче застосування в нових ситуаціях спирається на розуміння, що сприяє кращому їх застосуванню у житті. Зусилля, спрямовані на осмислення матеріалу, значною мірою забезпечують його запам'ятовування, тому що легко запам'ятовується той матеріал, який включений до активної роботи мислення з урахуванням виду матеріалу (обсяг, важкість, доступність), ставлення до розуміння і заучування цього матеріалу, мовних можливостей старшокласника [254, с. 134].

Отже, розвиток розуміння — це, в першу чергу, формування активного розуміння, без чого неможливе формування естетичного смаку. Шляхом до цього є активізація мисленевої діяльності старшокласників, стимулювання пізнавального інтересу до змісту навчального матеріалу, навчання методикам розуміння у позакласній роботі.

Усвідомлення зовнішнього світу, пов'язане з мотивацією, постійно забарвлюється емоціями і почуттями, які детермінуються розумінням сигналів і контексту, в якому розгортається дія [74, с. 239]. Таким чином, *пізнавально-мисленева сфера* через смаки тісно стикається з *емоційно-чуттєвою і морально-вольовою сферою*; проте трапляються випадки, коли обидві

сфери перетинаються, і точкою перетину є смак та пов'язані з ним оцінки.

Емоційно-чуттєва сфера, на думку психологів, складається з емоцій та почуттів. Перші проявляються зовнішньо і можуть бути притаманними людині і вищим тваринам, хоча тваринам — меншою мірою; інші ж (тобто почуття) притаманні виключно людині і є продуктом її другої сигнальної (стимульної — словесно-образної) системи, в той час як перші є відображенням переживань позитивного чи негативного типу. Але почуття можуть бути і не вираженими зовні. Особливо це стосується так званих вищих почуттів: інтелектуальних, моральних, практичних, естетичних. За кожним з вищих почуттів завжди стоять смаки людини. Інтелектуальні почуття, що супроводжують діяльність розуму, можуть викликати стани глибокої задоволеності підсумком своєї роботи або самокритичне почуття невдоволеності собою, прагнення до ще більших досягнень. Смаки старшокласника проявляються саме в самооцінці одержаної інтелектуальної продукції. До інтелектуальних почуттів, в яких проявляються і смаки, належать почуття нового, почуття гумору, почуття іронії.

Почуття, не проявляючись ззовні, здатні, однак, породжувати сильні переживання. Крім того, в людських емоціях безпосередньо окреслюється життєвий намір особистості. Так, відомий український психолог Г. Костюк зазначав: «Людські емоційні переживання дуже різноманітні. Кожне з них характеризується насамперед певною якістю, яка відрізняє його від інших почуттів. В якості почуття і виявляється передусім особливість ставлення людини до певної події, до інших людей, до себе самої. Характеризуючи ставлення, ми говоримо про приємність — неприємність, задоволення — незадоволення, радість — горе, сором, жаль тощо. Багатство слів, які є у кожній мові для означення різних почуттів, свідчить про різноманітність їх якостей. Залежно від впливу на діяльність людини, емоції поділяють на активні, або стеничні, які поживляють життєдіяльність людини, посилюють її енергію,

спонукають до діяльності, та астеничні, що пригнічують особистість, послабляють її активність. Емоції та почуття характеризуються певною силою або інтенсивністю. Приємність, неприємність, задоволення, незадоволення, радість, сум та інші почуття бувають слабшими або сильнішими. Зрозуміло, що поняття ці торкаються смаків, їх проявів. Міра стеничності й інтенсивність залежать від суб'єктивно-смакової оцінки людиною тієї чи іншої події, процесу або явища» [142, с. 115].

Зазначимо, що зв'язок смаків з емоціями і почуттями старшокласника також є двостороннім. Емоційне переживання в континуумі задоволеності — незадоволеності має завжди яскраве, чуттєве забарвлення. Враховуючи, що емоції і почуття так само як і смаки, є психологічними переживаннями, між ними завжди проходять лінії зближення. Важливими для формування естетичних смаків є вже згадані *вищі почуття* — *інтелектуальні, морально-етичні, практичні та естетичні*, які є переживаннями у певній сфері. Залежно від рівня вихованості, індивідуальної моральності та інтелектуальності школяр вносить елементи естетики у свою творчу працю.

До *інтелектуальних почуттів* належать, наприклад, почуття нового і оригінального, задоволення старшокласника своєю творчою діяльністю. Смакова оцінка тут безперечно присутня. Добре висловлена думка, доладно написаний твір, причому не тільки художній, викликає не тільки задоволення з фахової точки зору, а й задоволення суто естетичне. Позитивна смакова оцінка результатів діяльності неодмінно окриляє, надихає на подальші здобутки у творчості, на пошуки шляхів до вдосконалення. Загальновідомим є твердження, що артисту, художнику потрібні оплески, позитивні відгуки — без них він «втрачає форму». Втім, вони потрібні і кабінетному вченому, який працює у досить далеких від мистецтва сферах. Хоча інколи й кажуть, що у справжніх вчених є потяг до «істини заради самої істини», це не зовсім вірно: до самовідданої праці його надихає смак до знань, так би мовити, інтелектуальний смак. Багатьом відоме ви-

словлювання австрійського фізика Е. Шредінгера, одного із засновників квантової механіки, про те, що формула, щоб бути істинною, неодмінно повинна бути красивою. Тут можна згадати велику кількість випадків, коли автор десятки разів переробляє свій твір, причому йдеться не тільки про письменників, поетів, яких спонукає до цього прагнення отримати належну художню форму, що цілком зрозуміло, а й про «муки творчості» авторів, які працюють в галузях, далеких від літератури і мистецтва, і де форма викладу, здавалось би, не має суттєвого значення — лиш би суть справи була викладена точно і конкретно; однак і їм, як бачимо, потрібно, щоб красивою були і формула, і сформульовані ними положення, як і весь виклад суті справи.

Витончений смак окриляє, надихає на подальші здобутки у творчості, на пошуки шляхів до вдосконалення, що є властивим кожному видатному майстру. В. Поплужний, С. Рубінштейн, О. Тихомиров та ін. особливу увагу надавали розвитку саме мислення як реального психічного процесу, що виражає єдність інтелектуального і емоційного, і емоції — єдності емоційного і інтелектуального [238, с. 97].

Інтелектуальні емоції виникають і функціонують в системі мисленнєвої діяльності, яка може здійснюватись як у зовнішній, так і у внутрішній формі, причому головне полягає в тому, що її структуру створюють дії, які підпорядковані інтелектуальним емоціям в процесі формування інтересу і естетичних смаків, зокрема до знань. На їх думку:

- інтелектуальні емоції за своєю природою є відображенням залежностей між пізнавальним мотивом і успішністю або неуспішністю реалізації відповідної розумової діяльності суб'єкта [50, с. 50];
- свідомій пізнавальній меті [там же, с. 39];
- емоційне передбачення виникає в результаті особливої внутрішньої орієнтовно-дослідницької діяльності дитини, яка формується на основі її практичної взаємодії із навколишньою дійсністю.

Підсумовуючи вищесказане, сформуємо функціональну систему, в якій органічно поєднуються як афективні, так і особливі пізнавальні процеси. Розвиваючись в цій системі, емоції інтелектуалізуються, стають «розумними», узагальненими, а пізнавальні процеси, функціонуючи в цій системі, набувають афективного характеру і починають виконувати особливу роль смислорозрізнення і смислотворення [96, с. 269].

Моральні (етичні) почуття постають як одна з основ соціально-громадянської діяльності старшокласника: почуття патріотизму, дружби і товаришкості, суспільного обов'язку, совісті і взаємної відповідальності в роботі. Ці високі почуття, які мають емоційно-смакове забарвлення, вимагають від особистості, насамперед, відповідальності перед собою і суспільством, перед колективом. Яке б питання не вирішувалось в колективі — дисципліни, якості навчання і праці, організації суспільної роботи — воно спирається на моральні почуття членів колективу, в яких не останню роль відіграють їх смаки до спілкування, до товаришської згуртованості. Тут має значення і готовність прийти на допомогу як вища форма і вияв естетичного смаку. У психологічних дослідженнях обґрунтовується, що моральні почуття в юнацькому віці ще не зрілі, бо людина ще не засвоїла норми поведінки, а тому переймає і наслідує тих, хто здається їй найкращим зразком. Так, у сучасних умовах ми є свідками зростання підліткової злочинності, до того ж організованої й жорстокої: якщо взяти до уваги те, що останні бачать кожного дня на телеекрані (навіть не враховуючи інформації з Інтернету); їм є на кого «рівнятися». Крім того, молоді особи навряд чи виправляться, побувавши у в'язниці чи колонії, де також є відповідні «зразки для наслідування».

Моральні почуття за смаковими критеріями відображають високу моральність у поведінці особистості. Наприклад, А. Макаренко організовував колоністів на вчинки по секрету, «тобто на добрі справи не про стороннє око», а заради самого добра. Почуття совісті і при зви чаєності до такої поведінки,

яку видатний педагог називав «естетикою поведінки», мало смаковий відтінок: в юної людини вироблявся смак до краси поведінки [163, с. 123].

Глибиною мислення проникнуті інші моральні почуття, зокрема почуття *чесності й порядності, обов'язку та товаришкості*. Загальновідомо, що моральні почуття у старшому шкільному віці ще не зрілі, тому молода людина зазвичай переймає і механічно наслідує тих, хто здається їй найкращим зразком.

Практичні почуття, які характеризують ставлення старшокласника до праці, її результатів, — вміння закінчувати кожен розпочату справу, вибирати собі справу за смаком, поважати свою працю і працю іншого, — все це емоційно забарвлюється професійним смаком до обраної справи; втілюється в майстерності, в тонкому, умілому виконанні дорученої справи. Практичні почуття, у смаковому відношенні, переважно у сфері праці, організації побуту, оздоблення житла тощо, є невід'ємною частиною позитивної само- і взаємооцінки суб'єктів діяльності. Від смаку господаря чи господині залежить все, що стосується ведення домашнього господарства.

Естетичні почуття є головними у смакових враженнях. Особливо це стосується літератури і мистецтва, зокрема їх оцінок. Тут доводиться розрізняти почуття фахівця (критика, рецензента, оглядача як спеціаліста-оцінювача), і почуття пересічних споживачів мистецтва — глядачів, слухачів, читачів. Система оцінок останніх складається залежно від начитаності, знань і почуттів, що формуються, та тих, які є звичними для особистості. Відмінність між ними легко простежити, якщо порівняти, наприклад, іконотворчість видатних майстрів та продукцію іконописців-ремісників, яких інколи скептично звать «богомазами», або якість виконання професійних естрадних виконавців та любителів і т.п. Естетичні почуття інтегрують у собі всю сукупність суб'єктивних естетичних явищ людської психіки (естетичних відчуттів, сприймань, естетичних вражень, переживань тощо). Доведено, що

серед усіх людських почуттів естетичні почуття відзначаються особливою складністю.

Якщо деякі людські почуття зближують людину з твариною, то цього в жодному разі не можна сказати про почуття естетичні. Вони не надані людині від народження, а формуються у перші чотири роки її життя неодмінно у людському оточенні, тому красиві оповідання про Мауглі, Тарзана та їм подібних казкових героїв, які, виховуючись тваринами без будь-якого контакту з людьми, змогли сформувати у себе високі, навіть вишукані естетичні почуття, є, безперечно, лише красивою вигадкою авторів.

Крім почуттів, в емоційному вихованні важливо враховувати *пристрасті та захоплення*. Пристрасть є сильним, стійким, тривалим, дієвим почуттям, що породжує незгасаючу енергію людини, спрямовану на досягнення певної мети або предмета пристрасті. Захоплення є близьким до пристрасті, але енергетика тут є дещо слабшою, тому це можна вважати за хобі. Втім, і тут багато що залежить від смаків. Збирання всіляких колекцій, раритетів, фотополювання в лісі або підводні зйомки, як і багато інших занять, у яких неодмінно присутні смакові компоненти, захоплюють часто на все життя.

Важливого значення набувають у поєднанні зі смаками й *емоційні стани*. *Настрої, стреси, афекти, фрустрації* значною мірою коригуються смаками, які задовольняють чи не задовольняють потреби та інтереси людини, можуть бути мінливими або стабільними. За своїм змістом смаки неодмінно мають позитивні та негативні оцінювальні судження щодо власних або чужих творів, вчинків, дій, їх схвалення чи осуд.

Емоції сприяють збереженню в пам'яті пов'язаного з ними матеріалу, причому позитивні емоції полегшують запам'ятовування більше, ніж негативні, а сильні — більше, ніж слабкі [232, с. 134]. У мисленневому процесі емоції виконують функції:

- емоційної активації, емоційної пам'яті;
- емоційного передбачення, коли формується гіпотеза;
- емоційне відношення до результатів мислення [232].

На нашу думку, педагогам слід більше уваги надавати емоційній активації у позакласній роботі із відстаючими учнями. Яскраві емоційні переживання краще запам'ятовуються, довше зберігаються і легше відтворюються. При деяких психічних захворюваннях із глибокими порушеннями пам'яті найдовше зберігається саме емоційна пам'ять [228, с. 67]. Це пояснюється дією спеціального генетичного механізму, завдяки якому біологічно значущі ситуації отримують емоційний супровід і багаторазово «прокручуються» в мінімальній пам'яті, що забезпечує їх краще запам'ятовування [275, с. 37].

Естетичні смаки певною мірою пов'язані з *темпераментом і характером людини*. Темпераментом називають силу, врівноваженість і рухливість нервових процесів. Наприклад, театральні діячі або кінорежисери, наділені холеричним темпераментом, часто вступають у конфлікти з акторами, які прагнуть до творчої самостійності. Ю. Любимов, всесвітньо відомий режисер, засновник московського «Театру драми і комедії» («Таганка»), як і не менш відомий А. Ефрос, постійно конфліктували з акторською групою, причому часто конфлікт переростав у творчий глум або низку особистих образ, за якими йшов розрив; в основі ж цих незгод часто лежала саме непримиренна різниця в смаках, відчуття їх внутрішньої несумісності зі смаками окремих акторів. У відомому «Театральному романі» М. Булгаков з великим сатиричним запалом, гротескно розповідає, як двоє директорів, керуючись суто особистими смаками, водночас нав'язують свої діаметрально протилежні погляди акторам. М. Булгаков мав право так стверджувати, оскільки сам працював у МХАТі і відчував на собі, як згубно позначаються мінливість і суперечливість поглядів, що мають смаковий характер, на творчій діяльності.

Знання індивідуальних особливостей темпераменту старшокласника дає змогу вчителю ефективно формувати у нього пізнавальні потреби і мотиви. Відомо, що учні в міру своїх здібностей і психологічних особливостей засвоюють навчальний матеріал по-різному. Це залежить, насамперед, від швидкості сприйняття навчального матеріалу. За психофізіологічною основою розрізняють два типи людей: особи із лабільною та інертною нервовою системою. У більшості випадків неефективність навчання старшокласників зумовлюється тим, що вони відстають від темпів подання інформації в спілкуванні; їх реакції і мова уповільнені. Спроби примусити таких дітей до навчання призводить до ще більшої інертності, загальмованості, падіння результативності роботи. Їм важко засвоїти повний обсяг інформації, слухати швидко мову вчителя, стежити за швидким переміщенням наочних посібників. Якщо вчитель уповільнює виклад матеріалу, то такі учні успішно виконують завдання, засвоюють і мовну, і ілюстративну інформацію і можуть добре її зрозуміти, у них посилюються можливості вільного запам'ятовування.

До осіб з лабільною нервовою системою належать холерики і сангвініки, а до інертної — флегматики і меланхоліки. Меланхолійному типові притаманна найбільш складна, різноманітна сфера переживань, на основі якої формуються художні здібності, естетична поведінка, здатність до емпатії (співпереживання). Але всі ці позитивні якості пов'язані з особистими переживаннями, навіть стражданнями меланхоліка. Сильні типи (сангвінік, холерик, флегматик) здатні перенести велике напруження, менш схильні до стресів, неврозів, істерій. Холерики можуть працювати у швидкісному режимі, як і сангвініки. Флегматики більш схильні до повільної роботи, яка вимагає витривалості, тривалого напруження.

У процесі позакласної роботи педагог повинен враховувати темперамент учня. Дітям із флегматичним і меланхолійним темпераментом необхідно давати більше часу на виконання завдань; в організації самостійної роботи необхідно добирати

завдання тієї ж складності, але менші за обсягом; у проведенні додаткових занять більше уваги надавати створенню ігрових ситуацій, які безпосередньо пов'язані з позитивними емоціями. Втім, як відомо, чистий тип темпераменту майже не зустрічається: до основних якостей одного типу додаються якості інших типів темпераменту (В. Белоус, Ю. Гільбух, В. Степанов та ін.).

Знання та врахування темпераменту особливо важливі в творчих професіях, де темперамент і смаки відіграють істотну роль. Мемуарна література (особливо театральних діячів або кінорежисерів) містить безліч фактів та описів колізій, в мистецькому середовищі, які часто-густо виникають на ґрунті неспівпадіння смаків та холеричних темпераментів [185, с. 80].

Характер старшокласника є складним психологічним утворенням, до якого, згідно з психологією особистості, входять інтелект, емоційно-вольова сфера, темперамент, здібності та їх прояви в діяльності і поведінці.

Розглядаючи *зв'язок смаків і характеру*, слід наголосити, що він є органічним, оскільки в кожному психічному явищі смак та властивості характеру — це споріднені душевні компоненти: почуття прекрасного або потворного, переживання внутрішнього задоволення, щастя і горя, у своїх сутнісних ознаках та проявах безпосередньо залежать від характеру людини.

Позитивні або негативні переживання, що виникають у школяра під впливом смаків, посилюють або послаблюють діяльність, спілкування, відносини.

Смаки пов'язані також із *здібностями старшокласників* — властивостями особистості, які зумовлюють успіхи в обраній сфері діяльності, хоча самі вони до діяльності не зводяться. Психологи поділяють здібності на *загальні та спеціальні* (парціальні). Останні перебувають у тісному взаємозв'язку зі смаками. Смаки підсилюють дію здібностей, спрямовують їх на певний предмет; в парціальних здібностях — літературних, музичних, мистецьких, архітектурних та ін., включаючи

педагогічні, завжди так чи інакше присутні елементи смаку, які мають відповідну спрямованість і в міру їх розвитку переростають в професійні смаки [168].

Як синтетичні якості особистості, здібності визначають трудові, професійні смаки, інтереси і прагнення. Значення смаків у формуванні здібностей важко переоцінити, особливо, коли мова йде про творчу діяльність, смаки підвищують висоту досягнень в будь-якій сфері мистецтв, літератури, науки, техніки. Здібності, що мають природу спадкових задатків, проявляються ще в дитячому віці і є тим ключем, що відкриває двері до обраного виду діяльності, а смаки є чинниками і супутниками успіху в цій діяльності [168].

З теорією смаків досить тісно пов'язана проблема розмежування таких етико-естетичних категорій, як геніальність і талановитість. Прийнято вважати, що геній — вища в людстві постать, а талант — це той, хто слідує шляхом генія і досягає видатних успіхів. Дуже непросто відповісти на питання, коли з'являються ознаки геніальності, талановитості чи просто досить високі здібності. Тут чи не вирішальну роль відіграє естетичний смак. Важливо, в чії наставницькі руки потрапляє дитина, кого вона наслідує. Головним у житті людини, яка від природи обдарована, є робота над самовдосконаленням: вона повинна стати індивідуальністю, яка піднімається над посередністю, пересічною людиною чи, користуючись внутрішнім почуттям прекрасного, відрізняючи, потворне й ніяке, досягає значних успіхів у своїй діяльності.

Джерела геніальності криються у великому розумі, при множеному глибиною естетичних почуттів. Наприклад, майстерне володіння словом, тонкий естетичний смак дали змогу великому письменнику Л. Толстому створити роман «Воскресение», який є шедевром класичної літератури.

Яскравий естетичний смак М. Гоголя виявлявся при описі природи. Тут його спостережливість, любов до степу, лісу, саду допомогли у створенні прекрасних замальовок. Геніаль-

ний Ф. Достоевський умів описувати глибини людської психіки, її злами, спотворені форми.

У статтях М. Фортунатова, який вивчав творчий метод Л. Толстого, підкреслюється, що видатні здібності письменника спиралися на безперервну працю з вдосконалення художньої мови. Інший біограф Л. Толстого — В. Шкловський — звертає увагу на заготовки письменником «формулярних» списків своїх персонажів, їх психологічних характеристик. Отже, художні методи геніїв і сфери застосування їх таланту хоч і є різноманітними, але пов'язані з наявністю творчого злету. Естетичні здібності в психології творчості розглядаються як неодмінна складова таланту особистості старшокласника. Особливо це стосується високоталановитих і геніальних особистостей. Навіть у межах уже визнаних ідей, напрямків, засобів вираження Геній відшукає ті шляхи, якими ще не йшло людство, він є першопрохідцем у своїй царині. Зрозуміло, що питома вага смакового компонента особливо значна в літературно-мистецьких та інших естетично орієнтованих сферах діяльності. У інших галузях вона менш помітна. Але і в тому, і в другому випадках багато чого залежить від естетичного смаку, без якого не створюється не тільки літературний твір, чи художнє полотно, а й будь-який визначний продукт науково-технічної творчості. Відсутність належно сформованих естетичних смаків може бути одним із сутнісних чинників зарозумілості, «зіркової хвороби», відкидання інших, потрібних для життя знань, спеціалізації в суміжних професіях, що дають необхідну різнобічність талановитості, широту уподобань тощо.

Цінними є думки авторів спогадів про І. Рєпіна, В. Сурикова, П. Чайковського, І. Павлова, Ч. Дарвіна та інших діячів науки і культури. Втім, сама геніальність внутрішньо суперечлива: ще Г. Гегель відзначав, що лише той може досягти чогось значного, хто зуміє обмежити себе. У світі є чимало цікавих речей, однак геній змушений зосередитися на чомусь одному, визначальному. Ч. Дарвін писав у автобіографії, що,

захопившись теорією походження видів, він пригасив у собі інтерес до музики, літератури, живопису. І. Ньютон у школі ледарював, а вдома цілковито віддавався конструюванню машин. К. Ліннея у школі вважали нездарою, але на дозвіллі він зачаровував усіх своїми знаннями. Погано навчався у школі й В. Скотт. Така «однобічність» при наявності таланту або навіть геніальності досягається не лише завдяки установкам або спрямованості та сконцентрованості свідомості (і навіть підсвідомості), а й відповідним смакам.

Нарешті, смак співвідноситься і з головними регуляторами особистості — її установками і спрямованістю. Установка — система мотивів і спонукань людини, що визначає її зовнішню і внутрішню діяльність. Спрямованість же, яка іноді розглядається як сукупність установок, відображає соціальний зміст життя в розумінні його самою людиною, що є узагальненим відображенням дійсності і відношення до неї. Навіть зрілий, сформований смак не є активним соціальним регулятором особистості як члена суспільства. Але через опосередковану залежність від спрямованості та установок він завжди проявляється і служить межею між позитивним і негативним відношенням до різних явищ соціальної дійсності. Отже, чим активнішою, більш соціалізованою, є особистість, тим більшу роль відіграють смаки в її відношенні до дійсності і в її діяльності. Але психологія смаків старшокласників потребує детальної розробки.

Установка особистості формується завдяки досвіду, спілкуванню із спорідненою мікрогрупою, з якою має спільні інтереси, навіть, як зазначено у загальній психології, у напівсвідомості та спорідненості загальних інтересів соціального характеру. Сміслові установки містять інформаційний компонент — ставлення до політики, релігії, літератури, прикладного мистецтва, родинного життя, яке набуває особистісного смислу, в якому великою мірою є і естетичний смак («подобається — не подобається»). Тут вирішального значення набуває емоційно-вольовий компонент, у старшокласників — це здебільшого

наслідування дорослих. Таких же ознак набуває *пізнавальна установка* — бажання, навіть пізнавальна потреба знань, антипатія або симпатія до їх носіїв (учителів, викладачів), смак до читання. Установки у більшості нетворчих людей мають пасивний характер, вони є вираженням інтересів; установки людей творчих, чия діяльність має об'єктивне значення, завжди бувають активними і цілеспрямованими, а одним з елементів цілеспрямованості є смак, що виражається як позитивно-естетична самооцінка. Індивідуальні установки витікають із загальносуспільних. Так, зараз особлива увага надається національному менталітету, але діапазон установок митців та письменників сьогодні значно більший, ніж при тоталітарному режимі, пристосованому до єдиної думки, прикрашеному естетичними смаками та власними установками того, хто вивершував піраміду.

Найближчою до установок в психології особистості є *спрямованість* індивіда — сукупність усталених мотивів, які орієнтують діяльність особистості, в якій відображаються інтереси, духовні потреби, переконання, ідеали, світогляд людини, а в цілому — її стосунки з суспільством, його інституціями, в яких велику роль відіграє освіченість та загальнокультурний рівень. Можливо, що у творчої людини, яка не цікавиться політикою, не бере участі в діяльності політичних партій, у виборчих кампаніях, громадських акціях тощо, емоційний стан, здібності, світогляд, обізнаність та культура зосереджені на власній обдарованості; інколи спрямованість базується на релігійних засадах. Щодо впливу естетичного смаку, то тут він є значно меншим, ніж в інших компонентах особистості — у їх здібностях, емоційно-чуттєвій сфері.

Вибір життєвого шляху, на якому зустрічаються і труднощі, і перешкоди, вимагає *вольових* зусиль, виховання вольових якостей — мужності, упертості, наполегливості. Все це вимагає особливих емоційно-загострених переживань, які відображають не тільки стан, але і смак старшокласника до такого життя.

У підсумку сказаного вище слід зазначити, що проблема формування естетичних смаків молоді була актуальною на протязі багатьох віків. Цінними для нашої роботи є дослідження Д. Яворницького, Г. Сковороди, Ф. Прокоповича, І. Огієнко, С. Русової, Я. Чепіги, М. Чернишевського та інших. Естетичні смаки є внутрішніми психологічними проявами уподобань або неприйняття певних явищ дійсності, творів мистецтва та літератури старшокласником залежно від його розуміння прекрасного або потворного. У смаках знаходить відображення задоволення життям. У процесі аксіологічної діяльності смаки поступово вирівнюються і шліфуються внаслідок єдності навчання, виховання та розвитку. Як показує аналіз психічних механізмів особистості школяра, через зовнішні або первісні аспекти її психічної діяльності (неувагу чи увагу, позитивні емоції, розуміння одиничного явища, епізодичний інтерес) здійснюється перехід до внутрішніх аспектів (довільна увага, інтелектуальні емоції, активне розуміння, стійкий інтерес), тобто формується пізнавальний інтерес, який і є підґрунтям для формування естетичних смаків старшокласників у позакласній роботі школи.

1.2. Сутність та складові естетичного смаку старшокласників

Сутність естетичного смаку старшокласників є важливою проблемою, а смак однією з найскладніших категорій у системі естетичної науки. Тому це питання є предметом наукового пошуку фахівців у галузі філософії, естетики і етики, психології і педагогіки, культурології.

У системі категорій естетики поняття естетичного смаку так чи інакше корелюється з низкою інших категорій, які мають суттєве значення для розуміння структури естетичної свідомості, що інколи веде до фактичного їх ототожнення. Зупинимось на таких надто близьких поняттях, як краса і прекрасне.

У теорії естетики поняття «краса» розуміється як найважливіша естетична категорія, яка поряд з категорією прекрасного служить для визначення та оцінки таких естетичних властивостей предметів і явищ дійсності, як досконалість, гармонійність, виразність, довершеність. Як і поняття «прекрасне», поняття «краса» може застосовуватись, наприклад, у оцінці не тільки зовнішності людини, а й її вчинків, змісту та форми мистецького твору тощо. В цих випадках смислове значення обох понять збігається. Разом з тим, на відміну від категорії «прекрасного», краса в її різновидах (вишуканість, елегантність, грація, ідилія) є нижчою за значенням естетичною категорією і застосовується тільки для окремих сторін, конкретних естетичних властивостей, тоді як поняття «прекрасне» може вживатись і для естетичної оцінки предмета або явища в цілому (наприклад, зовнішня краса жінки або чоловіка ще не дає підстав назвати їх прекрасними).

І. Кант в «Критиці здатності до судження» (1790) вказав на основну трудність теорії смаку: смак повинен бути визнаним одночасно як і суспільний; і індивідуальний, обов'язковий для всіх, і такий, що залежить лише від характеру даного індивіда та не підкорюється розумовим правилам. Ніякі логічні докази і пояснення не можуть примусити людину визнати прекрасним те, що їй не подобається; і разом з тим в природі смаку закладене прагнення до того, що прекрасне для одних людей, повинне бути прекрасним для всіх. Це протиріччя, за І. Кантом; не може бути вирішеним, «правила смаку» не можуть бути сформульовані теоретично і смак може розвиватись лише при постійному безпосередньому сприйнятті геніальних художніх творів, які являють собою зразки смаку. Г. Гегель піддав критиці універсалізацію поняття смаку, особливо стосовно оцінки і сприйняття художніх творів.

Еволюція естетичних смаків

Естетичний смак реально існує у безлічі специфічних різновидів. Тому, аналізуючи смак як одну з основних категорій естетики, варто хоча б побіжно торкнутися деяких ін-

ших, допоміжних категорій, які стосуються згаданих різновидів, функцій та умов формування або функціонування естетичних смаків. Маються на увазі такі категорії:

- види смаків (розрізняються за характерними особливостями їх носіїв — віком, статтю, етнічною чи професійною належністю тощо);
- форми смаків (розрізняються в залежності від предмета смакової оцінки: музичний смак, літературний смак, художній смак, смак до знань, до політичної, громадської та інших видів діяльності тощо);
- модифікації смаків (розрізняються за ступенем відповідності естетичному ідеалу: адекватний смак, трансформований смак, спотворений смак, антисмак);
- рівні розвитку смаків (характеризують ступінь сформованості естетичних смаків як окремої особистості, так і певної соціальної групи чи суспільства в цілому).

Як уже зазначалось, смаки можна класифікувати за різними основами — за їх носіями, функціями, рівнем розвитку, адекватністю естетичному ідеалу тощо. Розглянемо види смаків, що розрізняються за їх носіями. При цьому можна вичленити кілька аспектів їх класифікації.

Перший аспект класифікації смаків — це поділ смаків за професійною належністю їх носіїв. Як правило, коли йдеться про професійно орієнтовані смаки, мають на увазі, перш за все, смаки професіоналів у літературно-мистецтвознавчих галузях. Однак специфічні смаки властиві також представникам багатьох інших і навіть не мистецьких професій: вчителям, лікарям, будівельникам, працівникам багатьох інших галузей матеріального і духовного виробництва, вченим різних профілів, політикам, правоохоронцям тощо. Певні умови праці, її характер і зміст, безперечно, накладають суттєвий відбиток на особливості естетичного світосприйняття представників різних професій.

Другий аспект умовно пов'язаний із статтю людини. Загальноновизнано, що смаки жіночі є більш емоційно забарв-

леними, чуттєві критерії тут переважають над раціональними. Частіше саме жінкам притаманна естетична обдарованість, яка охоплює широкий спектр особистісно-психологічних особливостей людини. Вона виявляється переважно в оформленні інтер'єра житла, у моді одягу, взуття, в інших аксесуарах, причому тут можуть бути суттєві відмінності в залежності від тих чи інших категорій жінок (освічених, заможних, ділових, людей мистецтва, окремих професій та тих, що займають високі посади), їх віку (молодих, середнього віку, похилого віку). Смаки жінок помітні також у прагненні завжди мати якнайкращий, до того ж, оригінальний зовнішній вигляд, часто використовувати свою зовнішність як службову ознаку — акторки, «кінозірки», топ-моделі, письменниці тощо. Чоловічі ж смаки виражають в основному їх професію, ремесло, яким вони займаються, рівень майстерності, наявність певних уподобань, навичок, умінь, захоплень тощо.

Третій аспект — розрізнення смаків за національними, етнічними ознаками. Національні смаки в усьому їх розмаїтті проявляються в оформленні інтер'єрів осель, особливо сільських будинків, де здебільшого збереглися національні традиції та уподобання, в компонентах одягу, художньо-мистецькому оформленні й проведенні сімейних і народних свят. За смаками розрізняються національні кухні, зокрема традиційні народні страви, причому тут мається на увазі не тільки фізіологічний смак, а й естетичне оформлення страв, святкового столу тощо. Так, в Україні за етнографічними особливостями одягу, національної кухні та народних свят помітно вирізняються самі українці, німці, кримські татари, караїми, гагаузи, болгары, поляки, цигани.

Четвертий аспект — це поділ смаків на власні та запозичені. Цю градацію смаків особливо важливо враховувати, коли йдеться про старшокласників та студентів перших курсів, яким притаманна схильність до наслідування. Юнаки, а особливо дівчата цього віку, часто прагнуть бути схожими на акторів, «кінозірок», топ-моделей, інших знаменитостей,

літературних або реальних «героїв» чи діячів. Саме по собі це явище позитивне, хоча і досить складне. Адже при наслідуванні чужих смаків відбувається певна їх уніфікація, хоча разом з тим спостерігається і урізноманітнення, індивідуалізація, оскільки запозичення чужих смаків та уподобань, як правило, не є механічним, а йде з урахуванням індивідуальних рис, особливостей кожної особистості.

П'ятий аспект — розрізнення смаків за віком їх носіїв. При цьому в рамках вікової психології і педагогіки традиційно виділяють дошкільний віковий період, молодший шкільний вік, середній (підлітковий) вік, старший шкільний вік, молодіжний період, акмеологічний період (28 років і далі), геронтологічний період (55–60 років і далі). Їх смакові переваги, симпатії і антипатії, безперечно, різні. Наприклад, людям різного віку подобаються різні кольори, одяг і предмети домашньої обстановки, вони живуть у різному життєвому ритмі. Тут не може бути тотожності в смаках. Цілком закономірне прагнення молоді до більшої яскравості і контрастності кольору, більшої емоційної виразності навколишнього оточення. І припускаються серйозної помилки ті, хто нав'язує молодим людям смаки, цілком виправдані для людей похилого віку. Але не можна погоджуватися і з тими молодими людьми, котрі з непохитною категоричністю відкидають геть усе в смаковій палітрі старшого покоління.

Шостий аспект — розрізнення смаків за соціальною належністю їх носіїв. У свій час поширеним було розрізнення аристократичних, міщанських, купецьких смаків та смаків простих — людей («простолюдинів»).

Аристократичний смак — це, перш за все, смак вишуканий, оскільки його носіями були здебільшого люди високоосвічені, тонкі цінителі мистецтва, знавці літератури. Носіям цього виду смаку притаманні вишукані манери, тонке знання і дотримання етикету. Водночас їм властива певна опозиція по відношенню до міщанських та купецьких смаків і нерідко погордливе ставлення до смаків простих людей.

Купецьким смаком називають прагнення вразити усіх своїм багатством, умінням жити «на широку ногу». Його носії — люди обмежені, позбавлені глибоких духовних запитів, яким властиве лише прагнення нагромаджувати, матеріально збагачуватись. З поняттям «купецький смак» звичайно пов'язують пишну, позбавлену смаку обстановку, перевантажений прикрасами одяг.

Міщанський смак — це вульгаризований, «дурний» смак, який базується на примітивних, спотворених естетичних цінностях. Міщанами, як правило, називають людей недалеких, обмежених і самовдоволених, з дрібними інтересами, вузьким кругозором. Міщанин цінує лише матеріальні блага, хоча не завжди схильний виставляти їх напоказ. Його життєвий ідеал — затишний будинок з усіма вигодами за міцною огорожею, з килимами, канаркою в клітці та багатьма іншими потрібними і непотрібними речами, єдине призначення яких — навіювати і підтримувати блаженний спокій господаря.

Нині ці різновиди смаків дещо втратили свою чітку «соціальну адресність». Адже людей з «аристократичними звичками» можна знайти і серед торговців і простих робітників, так само як особистості з міщанськими нахилами трапляються і серед представників колишніх «аристократичних професій», серед учених, діячів літератури і мистецтва. Те ж можна сказати і про купецькі і «простонародні» нахили і смаки. Така «соціальна міграція» означених різновидів смаків пояснюється особливостями способу життя людини, незалежно від її соціального походження чи соціального статусу, і залежить, перш за все, від її життєвої позиції, тих життєвих цілей, які вона ставить перед собою.

Сьомий аспект класифікації смаків враховує їх соціокультурну спрямованість. Це, зокрема, екологічні смаки, що відображають ставлення людини до збереження природи, багатства флори та фауни, облагородження навколишнього середовища (садово-паркова архітектура, декоративне прикрашання територій навколо будов, естетизація ландшафтів). Соці-

окультурні процеси позначаються також на смаковій палітрі моди, одягу, меблів, інтер'єрів тощо.

Що стосується модифікації смаків, то вони розрізняються за ступенем відповідності смаків певного суб'єкта (окремого індивіда, певної групи чи суспільства в цілому) естетичному ідеалу; при цьому розрізняються такі поняття, як вишуканий смак, адекватний смак, трансформований смак, спотворений смак і антисмак.

Під *вишуканим смаком* мається на увазі естетичний смак певного суб'єкта, який відповідає естетичному ідеалу даного суспільства на певній стадії його історичного розвитку. Він притаманний, перш за все, культурній еліті суспільства, його визначним літераторам та митцям, які виступають «законодавцями» у сфері смакової культури, а також усім тим особистостям, які на кращих зразках літератури і мистецтва шляхом виховання та самовиховання сформували у себе вишуканий смак.

Під *адекватним смаком* розуміють естетичний смак людей, які не належать до культурної еліти суспільства, не отримали належної естетичної освіти, однак завдяки ознайомленню з літературними і мистецькими творами сформували в себе здатність адекватно оцінювати прекрасне.

Трансформований смак характеризується певним відхиленням від естетичного ідеалу, хоча в головних, сутнісних рисах тотожний йому. Важкі умови праці і життя, всілякі забобони, деякі застарілі звичаї і традиції, оточення чи середовище, яке не відзначається належним соціокультурним рівнем розвитку, часто ведуть до певної деформації смакової культури особистості, хоча в цілому вона відчуває і розуміє прекрасне, здатна відрізнити його від потворного. Показовим у цьому відношенні є кінофільм 70-х років «Альошкіна любов», де йдеться про життя бригади бурильників. Багаторічне проживання в пересувних вагончиках, зазвичай в глухих степах та нетрях, «вдалині від цивілізації», специфічні умови праці, невлаштованість побуту наклали певний відбиток на спосіб

життя та спілкування героїв. Грубість у стосунках, зокрема з жінками, своїми дружинами та подругами, із друзями та напарниками по роботі — і ненормативна лексика сприймаються ними як морально-етична й естетична норма. Їх почуття загрубілі, більш того — вони, як правило, соромляться проявляти ніжність та шляхетність і жорстоко висміюють того, хто їх виказує, вбачаючи в цьому прояв слабкості, яка «не личить мужчині». Однак достатньо було молодому стажувальнику Альоші показати приклад справжньої, відвертої і ніжної закоханості, як зашкарублі серця його напарників розтанули, і виявилось, що грубість у їх стосунках та висловлюваннях була лише зовнішньою оболонкою, за допомогою якої вони відгороджувались від «мерзостей життя», що у глибині душі кожного із них жевріло прагнення до інших стосунків та почуттів, а головне, — вони трепетно і схвильовано відчують і сприймають прекрасне, від якого ще вчора відмежовувались, скоріш всього щоб не здаватись смішними в очах сторонніх.

Під *спотвореним смаком* прийнято розглядати такий ступінь трансформації (деформації) смаків, коли має місце відхилення від естетичного ідеалу в його головних, сутнісних рисах. Характерними прикладами спотворених смаків є купецькі та міщанські смаки.

Антисмак — крайня форма спотворення смаку, коли смакова культура особистості не просто деформована, а діаметрально протилежна йому, інакше кажучи, коли основні, атрибутивні характеристики естетичного ідеалу беруться «зі знаком мінус», замінюються на протилежні.

Прояви поганого смаку і антисмаків, як правило, зумовлені соціокультурними чинниками. Через підміну цінностей у дитинстві, підлітковому віці може створитись середовище, здатне культивувати жорстокість, агресивність, насильство, ненормальні стосунки між статями. Такому викривленню умов сприяють також криваві сцени з телефільмів (згвалтування, маніакальні явища, катастрофи, терористичні акти, вбивства).

Також, «кримінальна субкультура» за певних умов (зокрема у наші часи) має тенденцію до експансії за межі злочинного світу. Нині чимало молодих людей так чи інакше стикаються з так званим «блатним» світом, овіяним псевдоореолом романтики, небезпек і пригод, і, на жаль, досить часто сприймають його окремі духовні засади. Більш того, кримінальне середовище з його ідеологією, мораллю, законами, звичаями і традиціями поступово стає невід'ємною частиною нашого буття. Це явище поширилося і серед рядових законослухняних громадян: розмовна мова буває висловлюваннями, що прийшли із кримінального жаргону, некримінальна молодь носить клички і виколує татування, поети пишуть вірші, а письменники — повісті і романи, присвячені злочинному світові; естрада насичена «блатними» і «приблатненими» піснями; газети не купуються, якщо в них відсутній розділ «кримінальна хроніка».

Однак було б надто категоричним твердження, нібито всі, хто вживає кримінальні арготизми, кому до вподоби «блатні» вірші та пісні, татування тощо, є безперечними носіями антисмаків. Скоріш за все, більшості з них можна зробити закид у тому, що їх смаки спотворені, а то й просто деформовані певною мірою й у певних відношеннях.

Це явище досить небезпечне, причому не тільки в розумінні елементарної невихованості і безкультур'я. Суржик, надмірна кількість запозичень, використання брудної лексики, нецензурщини можуть призвести до формування мовиперевертня, мови-вірусу, яка, подібно до звичайних, біологічних вірусів, здатна викликати численні психічні і соціальні хвороби. Впливаючи на психіку, цей «вірус» породжує ворожість, агресію, нездатність розуміти один одного, врешті-решт, падіння розумових здібностей та руйнацію особистості. Розриваючи зв'язок поколінь, він сприяє виникненню жахливих протиприродних ритмів, руйнує гармонію внутрішню і зовнішню. Тому боротьба з широким розповсюдженням такого вірусу переростає в проблему на рівні завдань національної безпеки країни.

У цьому контексті не можна не згадати про феномен кримінального професіоналізму. Мистецтво здійснення деяких видів злочинів шліфується роками і передається з покоління в покоління. Практичні працівники правоохоронних органів постійно зіштовхуються з віртуозами-карманниками, шахраями, картярами й іншими категоріями злочинців, що діють кваліфіковано, творчо і нестандартно, демонструючи при цьому неабиякий смак. Останній особливо проявляється при виготовленні та оформленні зброї, інших знарядь та засобів злочину.

Н. Волкова зазначає, що естетичний смак — це емоційно-оціночне ставлення людини до прекрасного [57, с. 124]. Дослідниця виділяє джерела формування естетичних смаків старшокласників, до яких відносить художню літературу, музику, образотворче, театральне мистецтво, кіно, природу, естетику шкільних приміщень, зовнішній вигляд учителів і учнів, взаємини між ними тощо. Також важливе значення Н. Волкова у естетичному вихованні надає позакласній виховній роботі, зокрема танцювальним гурткам, хоровим колективам, студіям образотворчого мистецтва та спеціалізованим гуманітарно-естетичним класам, що сприяє формуванню естетичних смаків у старшокласників [57, с. 128].

Н. Мойсеюк вважає, що естетичний смак — здатність оцінювати витвори мистецтва, естетичні явища з позицій естетичних знань і ідеалів [178, с. 428], роблячи акцент на вихованні естетичної культури старшокласників, компонентою якої і є естетичний смак, у позакласній виховній роботі.

На думку Ж. Вартанової, Л. Когана, Є. Яковлева, естетичний смак — суттєвий компонент структури життєдіяльності людини [133; 388]. За іншими джерелами, естетичний смак — це суб'єктивна здатність людини сприймати і оцінювати естетичні властивості явищ і предметів, розрізняти прекрасне і потворне [114].

У сучасних педагогічних дослідженнях (О. Ігнатович, Н. Попович) з'явилося визначення «художньо-естетичний смак», згідно з яким формування естетичного смаку повин-

не передувати формуванню художнього. З огляду на трактування естетичного і художнього смаку ми вважаємо, що естетичне поняття більш універсальне, всеосяжне і містить у собі художнє (літературне, театральне, музичне та інше) [126]. Отже, **естетичний смак старшокласників** — це здатність розуміти та оцінювати прекрасне, що забезпечує регуляцію взаємин з природним, предметним, соціальним та художнім середовищем.

Різні визначення естетичного смаку мало чим різняться одне від одного і в основі мають оцінку, раціональну і водночас чуттєву природу смаку.

Отже, у сучасних дослідженнях виділяють *три рівні естетичних смаків*:

- *професійно-мистецтвознавчий*, притаманний фахівцям в галузі літератури і мистецтва, а також самим літераторам і митцям;
- *другий рівень* — смаки пересічних громадян із елементами загальної культури і достатньої освіти, які розуміють мистецтво на рівні глядачів;
- до *третього рівня* належать різного роду побутові, стихійно сформовані та, як правило, не усвідомлені або, у кращому випадку, усвідомлені на духовно-практичному рівні, смаки людей, які не мають мистецтвознавчої освіти та соціокультурної підготовки.

У дослідженні цієї проблеми важливо розрізнати і враховувати філософські та спеціально-наукові аспекти вивчення естетичних смаків. У межах філософії смаки безпосередньо вивчаються естетикою, яка досліджує світоглядні та теоретико-методологічні засади естетичних смаків, їх природу, загальні закономірності їх функціонування та розвитку. Естетика як наука про чуттєве і раціональне пізнання світу, за Л. Виготським, має тісні взаємозв'язки з психологією. Велику увагу загальнофілософським проблемам смаків надає *екзистенціалізм* («філософія існування»), оскільки представники цього напрямку надають першорядного значення від-

ношенню людини до навколишнього світу та інших людей в т.ч. естетичному відношенню [62, 63].

У зв'язку з цим можна виділити два підходи до пояснення природи естетичного смаку:

- об'єктивно-нормативний, характерний для давніх цивілізацій, коли він розглядався як своєрідний закон становлення суспільних цінностей у духовному житті й матеріальній культурі і був її єдиним еталоном;
- суб'єктивний або емоційно-раціональний, що став характерним для європейської культури нового часу, української та російської культури [11].

У зв'язку з тим, що наша молода держава взяла орієнтири на особистісно зорієнтоване навчання, на перший план виходить такий аспект виховання, як естетичне і як його частина виховання естетичних смаків, про що згадують у своїх дослідженнях Н. Миропольська, Л. Масол, М. Євтух, В. Бутенко, Н. Калашник, Г. Шевченко. Адже естетичний смак немов би автоматично відбирає те, що відповідає естетичним смакам особи, і відкидає все, що суперечить їм. Виховання на засадах краси торкається як художньої творчості, так і естетики побуту, поведінки, праці, стосунків між оточуючими людьми тощо. Воно формує людину всіма естетично значущими предметами і явищами в основному не для мистецтва, а для її активної життєдіяльності за законами краси, з метою активізації здібностей до творчої праці і досягнення високого ступеня результатів своїх занять. Паралельно естетичне виховання сприяє формуванню моральності, розвитку мислення, уяви, волі, організованості, дисциплінованості людини, розширює її знання про світ, суспільство, природу. Отже, можна зробити висновок, що метою виховання за законами краси є гармонійно розвинена людина — освічена, високоморальна, яка бажає працювати, розуміє красу життя і красу мистецтва.

З'ясування природи формування різновидів естетичного смаку під дією певних чинників, зокрема на основі літератури, мистецтва, живопису, графіки тощо, з урахуванням

досягнень конкретної науки, є предметом дослідження такого напрямку в естетиці, як *густосологія* (від лат. *gustus* — смак). Густосологія визначає комплексну, системну характеристику основних форм прекрасного в усіх сферах людського буття та їх відображення в естетичних смаках людини. Ця комплексна дисципліна інтегрується в цілісну систему знань, які стосуються естетичних смаків, — історію їх розвитку, теоретичного та духовно-практичного осягнення, місця і ролі окремих психологічних та гносеологічних властивостей людини, а також впливу економічних, політичних, духовних, соціокультурних та інших чинників у їх формуванні та розвитку, їх прояви та значення у різних сферах життя [124, с. 15]. У межах педагогічного аспекту густосології необхідно враховувати певні принципи і підходи до формування естетичних смаків: єдність раціонального й емоційного у ставленні до дійсності. У комплексі із професійною, загальнокультурною і трудовою підготовкою особистості це є запорукою успіху: окрім набуття відповідних естетичних смаків, старшокласники при цьому успішно засвоюють матеріал інших предметів. На необхідності такого поєднання особливо наполягав відомий педагог 20-х рр. ХХ ст. М. Пістрак. «Переконання, які ми можемо прищепити в школі через знання, — зазначав він, — лише тоді виростають у психіку, коли ці переконання закріплені емоційно» [124]. За даними досліджень Б. Ананьєва, у старшокласників до 18–22-річного віку спостерігається нарощування емоційного ставлення до дійсності, зокрема до обраної діяльності, після чого йде поступовий спад емоційного компонента. Саме у цей період закладаються основи естетичних смаків, їх критерії, далі вони лише шліфуються, конкретизуються, наповнюються відповідним змістом [2].

Педагогічний аспект формування естетичних смаків старшокласників будується на основі цілеспрямованої позакласної роботи в галузі розумового, морального, естетичного і фізичного виховання, які в основі мають елементи краси. Отже,

розуміння краси у всьому, де вона потенційно може бути, — передумова ефективної педагогічної роботи з формування смаків старшокласників у позакласній роботі.

Будь-який смак є складним психічним утворенням, що має комплексну природу, тому він «вписується» у загальну структуру особистості, її переконання, моральні погляди, вчинки тощо. Сформовані естетичні смаки впливають на всі сторони життя людини: вибір професії, життєвого шляху; рівень професійної майстерності та формування здібностей і т. ін. Поняття «смак» охоплює велику кількість процесів, які відображають як загальні, так і особисті якості і властивості об'єкта пізнання. Цим поняттям визначається смак до мистецтва, наукової роботи, навчання, художньо-мистецької діяльності, спорту, смак до читання тощо. Естетичний смак — це складне психічне утворення, яке характеризується стійким спрямуванням уваги, емоційною і розумовою активністю, мотивованою діяльністю тощо [106].

У структурі естетичного смаку виокремлюємо когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінковий компоненти і вважаємо системозв'язуючою цих компонентів категорію «*інтерес*».

Складність поняття «інтерес» породжує різноманітне розуміння його природи. Враховувались і його зв'язки з емоційними, інтелектуальними та іншими психічними процесами; його роль в формуванні потреби, відносин, активних процесів свідомості і діяльності. Визначені шляхи та чинники формування інтересу, пов'язані з чіткою організацією позакласного навчального процесу, різноманітністю форм і прийомів позаурочної роботи, зокрема роль сприятливого морально-психологічного клімату, відбір матеріалу для навчання тощо [124].

У процесі позакласної діяльності відбувається оволодіння змістом навчальних предметів та засобами, уміннями і навичками. Пізнавальний інтерес в одній групі учнів може бути різним як за рівнем розвитку, так і за характером їх інтересів. Найелементарнішою його формою є безпосередній

інтерес до нових фактів. Більш високий рівень — інтерес до пізнання сутнісних якостей предметів і явищ, що складають їх внутрішню природу. Вищий рівень пізнавального інтересу складає інтерес старшокласника до встановлення загальних принципів буття та їх проявів у різних умовах. Витоки інтересу лежать в суспільному житті, адже все, що складає предмет інтересу, береться людиною із об'єктивної дійсності і береться лише те, що має для неї значущість, цінність тощо. В інтересі виражена єдність об'єктивного і суб'єктивного.

Педагогічний підхід до вирішення цього питання полягає в тому, щоб збуджувати і постійно підтримувати у старшокласників зацікавлення явищами навколишнього світу, моральними, естетичними, науковими цінностями; цілеспрямовано формувати інтерес як якість особистості, що сприяє її творчій активності і цілісному розвитку. Російський філософ Л. Буєва в 70-х рр. ХХ століття, аналізуючи поняття різнобічної особистості, зазначала: «У нашій літературі, присвяченій проблемі всебічного розвитку особистості, існують різні напрями у підходах до її розв'язання. Перший з них ототожнює всебічний розвиток особистості зі всебічною рухомістю функцій, яка виникає внаслідок дії закону зміни праці в сфері матеріального виробництва. Цей напрям, мабуть, звужує проблему, хоча, без сумніву, всебічна рухомість функцій, що виникає не лише у сфері матеріального виробництва, а й в результаті змін різноманітних видів діяльності у суспільстві, є однією з найважливіших передумов розвитку особистості. До того ж, процес діяльності не обмежується лише сферою праці в матеріальному виробництві. Різноманітність та багатство змісту і форм людської діяльності, соціальних функцій людини — найважливіша умова різнобічного розвитку людини» [46, с. 18].

Розширення кола інтересів особистості старшокласника є одним із найважливіших завдань її гармонійного розвитку. Людина задовольняє свої інтереси, які виникають на основі потреб у пізнанні, спілкуванні, певній діяльності тощо. Формування смаку починається з виникнення інтересу,

зокрема до того, що є великою цінністю для особистості [309, с. 10]. Протиріччя, властиві інтересу як суспільному явищу, складні взаємозв'язки різних видів суспільних інтересів, різноманітний характер відбиття в цьому понятті суспільного буття свідчать про складність і значущість його в педагогіці і психології, а отже, і про складність і значущість смаків. Тим більше, що із вдосконаленням способу життя «значно розширюються сфери впливу смаків на поведінку, працю, спілкування, на формування особистості в цілому..., зростає і зворотний вплив смаків на економічний і суспільний розвиток соціуму...» [125, с. 3]. Смаки свідчать про індивідуалізацію виховання, в їх сформованості проявляється рівень розвитку особистості.

Щодо *сутності естетичного смаку* у позакласній роботі для нас важливою є думка Г. Ващенка про те, що в естетичного виховання два завдання: виховати художній смак і розуміння краси та розвинути творчі здібності учня [52, с. 77]. Виховання смаку, естетичне виховання пов'язує зі смаком до творчості і до життя вчений Д. Лихачов [154, с. 130]. Сучасний дослідник естетичних смаків Н. Калашник вважає, що виховати естетичні смаки — значить навчити бачити красу життя у всіх її проявах [124].

Зазначимо, що естетичний смак поєднує в собі важливі естетичні категорії, які перебувають у тісному взаємозв'язку та забезпечують цілісність поняття «естетичний смак». Сутнісні ознаки естетичного смаку показано на рис. 1.1.

Поняття «інтерес» і «смак» настільки близькі, що інколи їх ототожнюють, хоча смак — це емоційно-раціональне оціночне явище, тоді як інтерес — це так чи інакше усвідомлене відображення індивідуальної чи суспільної потреби. Очевидно, що при відсутності пізнавального інтересу не може бути сформований і належний смак. Реалізація ідеї розвитку як центрального моменту ідеології нової школи вимагає звернення до інтересів особистості як її основних складових [243, с. 3].

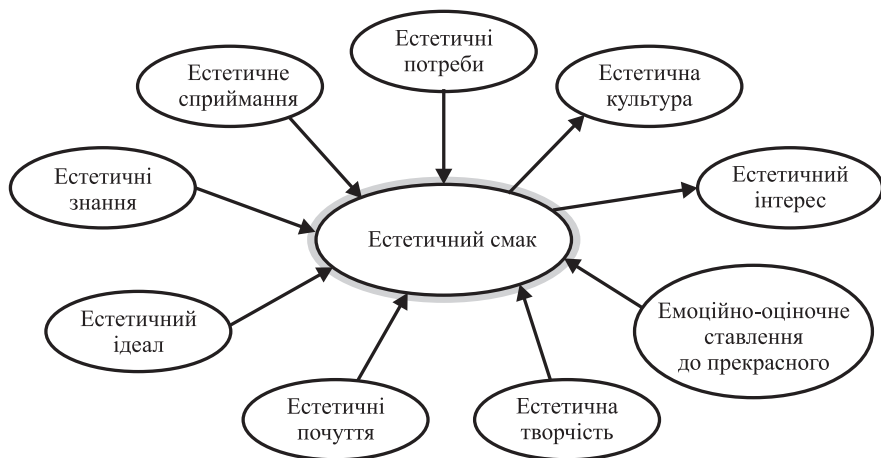

Рис. 1.1. Сутнісні ознаки естетичного смаку

Інтерес — духовне джерело активності, позитивна емоція, що мотивує дослідження і творчу взаємодію [111, с.179]. Н. Морозова відзначала, що інтерес у всіх його видах і на всіх етапах розвитку характеризується трьома обов'язковими моментами:

- позитивною емоцією до діяльності;
- наявністю пізнавальної сторони емоції;
- наявністю безпосереднього мотиву, що йде від самої діяльності [178, с. 5].

На її думку, особливості поведінки і діяльності учнів в процесі навчальної діяльності і особливостей способу життя учнів, що виникають під впливом інтересу до будь-якої діяльності, складають основні критерії пізнавального інтересу [178, с. 9].

Пізнавальний інтерес — це інтерес до нових знань, до навчальної діяльності, до науки. Вчений Г. Щукіна визначає пізнавальний інтерес як вибіркову спрямованість особистості, звернену до пізнання, до самого процесу оволодіння знаннями. Суть пізнавального інтересу вона вбачає в тому, що

його об'єктом є сам процес пізнання, який характеризується прагненням осягти сутність явищ, пізнати теоретичні, наукові основи певної галузі знань, стійким прагненням до постійного і ґрунтовного їх вивчення [309, с. 20].

Розглядаючи пізнавальний інтерес, Г. Щукіна наголошує, що в своєму розвитку він виражений різноманітними станами і визначає послідовні стадії цього розвитку: цікавість на стадії вибіркового ставлення, зумовлена зовнішніми обставинами, які приваблюють увагу людини (елементарна стадія орієнтування, пов'язана з новизною предмета, ситуативний інтерес, який зумовлений чисто зовнішніми обставинами, які привертають увагу людини, і зафіксований вже у мавп); допитливість, яка характеризується прагненням людини проникнути за межі видимого (прагнення глибше ознайомитись з предметом, емоційне здивування; на цій стадії виявляються достатньо сильно виражені емоції здивування, радості пізнання, задоволення діяльністю); пізнавальний інтерес, який характеризується пізнавальною активністю (прагнення самостійно вирішити проблемні питання, пізнавальні задачі, встановити причинно-наслідкові зв'язки); теоретичний інтерес, що пов'язаний із прагненням до пізнання складних теоретичних питань і проблем конкретної науки (застосування закономірностей на практиці) [309].

Г. Щукіна виділяє такі рівні розвитку пізнавального інтересу:

- високий (характеризується високою спонтанною пізнавальною активністю, прагненням до подолання труднощів і т.д.);
- середній (характеризується пізнавальною активністю, подоланням ускладнень тільки за допомогою інших і т.ін.);
- низький (характеризується пізнавальною інертністю, епізодичним інтересом до ефектних сторін явищ, відсутністю схильності до будь-якого виду діяльності) [309].

Такі дослідники, як Ю. Бабанський, Л. Виготський, В. Давидов, Л. Занков, І. Лернер, Н. Морозова, В. Ротенберг, Н. Талізїна, Г. Щукїна, Д. Ельконїн та ін., вважають професїоналізм вчителя, зміст навчального матеріалу, дотримання принципів доступності, нетрадиційні форми навчання, ігрову діяльність, цікавість складовими формування естетичних смаків старшокласників у позакласній роботі. Ряд дослідників намагались виявити основні тенденції розвитку пізнавальних інтересів учнів: від інтересу, пов'язаного із зовнішніми стимулами, до інтересу, не залежного від зовнішньої ситуації, який спонукається більш складними обставинами, пов'язаними із внутрішнім станом школяра; від інтересу простого, нерозчленованого до інтересу більш диференційованого; від інтересу, який викликається чи коригується випадковими впливами, до інтересу більш стійкого; від інтересу поверхового до інтересу з глибокою теоретичною основою, а від нього — до смаку до знань [309, с. 30].

Зазначимо, що педагоги і психологи 70–80-х років надавали в своїх дослідженнях значну увагу формуванню інтересу до знань, але постановка і вирішення питань у цих дослідженнях не ґрунтувалась на психологічному аналізі змін особистості старшокласника, без проведення спеціального контролю за цими змінами та врахування результатів змін, а позакласна робота у цьому напрямі не пов'язувалась із організацією навчальної діяльності. Нині розроблено цілий ряд підходів і принципів, орієнтованих на особистість старшокласника.

Особистісно-діяльнісний підхід передбачає перехід від суб'єктно-об'єктної (вчитель–учень) до суб'єктно-суб'єктної моделі позакласної навчальної діяльності, де учень виступає як активний, творчий суб'єкт навчальної діяльності, яким керує вчитель. Особистісно-діяльнісний підхід вимагає врахування індивідуальних психологічних особливостей учнів та їх загальнокультурного розвитку [173, с. 53].

Принцип індивідуалїзації передбачає створення умов для самовдосконалення у обраній діяльності, досягнення вищих

рівнів майстерності у своїй сфері, а також наслідування шедеврів світової культури. Тим самим він відіграє важливу роль у формуванні належних естетичних старшокласника. Є. Пассов вирізняє як стимулюючий фактор *принцип новизни* (змісту матеріала, форм позакласної роботи, видів роботи тощо) [197, с. 113].

Ефективність процесу формування смаків залежить від виду діяльності і способу її здійснення. Цілеспрямованому формуванню смаків до праці в учнів сприяють форми діяльності, які мають безпосередньо практичний характер. Це різноманітні екскурсії, конкурси, ділові рольові ігри, прес-конференції, зустрічі з представниками діючих фірм і підприємств, аналіз здобутків культури виробництва, відеотренінги. Запорукою формування духовно багатой особистості є прагнення до самореалізації творчих потенцій, а шляхом до цього стане введення в уроки елементів зацікавлення: активне використання засобів мистецтва, навчальних посібників з густосології, додаткової літератури, розвиток на уроках колективного аналізу процесу і результатів роботи, активне використання завдань, які вимагають знань, що виходять за межі шкільної програми.

У контексті нашого дослідження розглянемо термін «*цікавість*», оскільки він безпосередньо пов'язаний з інтересом. Цікавість — це форма прояву пізнавальних потреб, яка забезпечує спрямованість особистості на усвідомлення цілей діяльності і тим самим сприяє ознайомленню з новим матеріалом і більш повному та глибокому відображенню дійсності. У тлумачному словнику зазначено, що цікавість — якість цікавого. Цікавий, який цікавить інших чи приваблює увагу, інтересний, привабливий, допитливий [278, с. 581]. В. Даль дає таке визначення поняття: цікавість — абстрактний іменник до цікавий. Цікавий — той, що збуджує інтерес, увагу [277, с. 490].

Оскільки педагоги і психологи вважають цікавий матеріал умовою підвищення якості навчання школярів, вони розглядають його: як засіб збудження інтересу до предмета чи процесу

вивчення, який сприяє переходу пізнавального інтересу зі стадії простої орієнтації, ситуативного, епізодичного інтересу на стадію більш стійкого, пізнавального відношення, прагнення заглибитись в сутність того, що пізнається [309, с. 24]; як засіб, що ґрунтується на предметах і прикладах звичайного оточення, які підібрані з належною дотепністю [115, с. 5]; як засіб залучення до педагогічного процесу другорядних або навіть побічних елементів для тимчасового збудження учнів і залучення їх уваги до дій та слів вчителя [280, с. 8]; як напружена праця і постійний пошук [57, с. 4]; як педагогічний засіб, який є комплексом завдань, що приваблюють учнів емоційною стороною і на цій основі створюють умови для формування мотивів навчання [113, с. 46].

Зазначимо, що деякі науковці розцінюють цікавість тільки як зовнішній прояв, елементарний рівень інтересу, що виникає під впливом яскравості уявлень, ефектного оформлення, подробиць, які не обов'язково запам'ятовувати і т.ін. (Н. Морозова, Д. Трайтак, Т. Хамдамов).

На нашу думку, цікавість є педагогічним засобом навчання із домінуючим емоційним компонентом, який використовується для формування інтересу до об'єкта пізнання і сприяє переходу пізнавального інтересу від стадії ситуативного в стадію стійкого ініціативного інтересу, тобто в стадію формування естетичних смаків до знань.

На формування мотивів навчальної діяльності старшокласників значно впливає зміст навчання, який постає для учнів, в першу чергу у вигляді тієї інформації, яку вони одержують від вчителя у позакласній навчальній діяльності та з навчальної літератури. Але інформація поза потребами дитини не впливає на неї і не має для неї будь-якого значення, а отже, не викликає і діяльності. Тільки та інформація, яка певним чином співзвучна потребам старшокласника, піддається емоційному, розумовому, оцінному і раціональному перетворенню. В результаті дитина одержує імпульс до наступного етапу діяльності. Отже, на перетворювальну діяльність учня моти-

ваційно впливає не будь-який навчальний матеріал, а тільки такий, інформаційний зміст якого відповідає наявним і виникаючим потребам дитини.

Цікавість передбачає зміну змісту матеріалу, різноманітність його форм, які можна класифікувати за ступенем включення старшокласників у позакласну навчальну діяльність так:

Перша група — інформативні форми, які передбачають цікаве викладення матеріалу.

Друга група — репродуктивні завдання і всі види імітаційних вправ з елементами цікавості.

Третя група — творчі завдання або з елементами творчості (кросворди, шаради, анаграми тощо), рольові ігри, метою яких є комунікативна спрямованість.

Отже, розглядаючи зовнішнє і внутрішнє в процесі формування у старшокласників початкового ступеню смаків — інтересу, можна припустити, що і цікавість має зовнішню і внутрішню сторони. Збудження *епізодичного ситуативного інтересу*, мета якого на першому етапі ставить вимоги до цікавості матеріалу або до цікавого за формою викладення матеріалу: колір фону (психологи вважають, що колір діє на психіку людини, її емоції і навіть на фізіологічні функції) [174, с. 174]; яскраві ілюстрації; незвичайна форма предмета; логічний наголос; вплив жестами, мімікою тощо.

Формування *стійкого ініціативного інтересу* як кінцева мета на другому етапі ставить вимоги щодо змісту цікавого матеріалу або цікавого викладення навчального матеріалу:

- завдання, ігри, кросворди, ребуси тощо повинні відповідати програмним вимогам;
- матеріал систематизований і спрямований на тренування навичок, які необхідно закріпити в процесі навчання;
- фабула цікавого завдання відповідає віковим особливостям старшокласників і викликає їхній інтерес;
- завдання максимально чіткі і ясні, не вимагають багато часу для їх виконання;

- терміни і символи, які використовуються, знайомі учням;
- індивідуальні завдання підібрані з врахуванням психофізіологічних особливостей старшокласників.

Цікавий матеріал у позакласній роботі при відповідному його відборі і методиці роботи з ним виконує цілу низку педагогічних функцій: активізує увагу, стимулює мисленнєву діяльність; знімає напруження уроку; підвищує емоційний тонус позакласної навчальної діяльності старшокласників з недостатньою працездатністю; пробуджує і підтримує інтерес старшокласників до форм позакласної роботи; служить опорою емоційної пам'яті; формує деякі якості особистості учня (розвиває інтуїцію, творче мислення).

Отже, інтерес, породжуючи зацікавленість, поступово переходить у пізнавальну спрямованість особистості старшокласника, а потім у радість пізнання. Та пізнавальний інтерес не завжди спрямовує особистість до активної навчальної діяльності. Потрібне включення інтересів у загальну систему мотивів, які визначають життєві позиції особистості, сприяють формуванню естетичних смаків. Ми погоджуємося з думкою В. Бондаревського, що викликати інтерес до знань у старшокласників — «це значить розбудити у них пізнавальну активність і самостійність думки, сформувати любов до читання книжок, праці і людей праці, навчити підлітків і старших школярів відповідати за свою поведінку і вчинки, бути свідомими, дисциплінованими, цілеспрямованими і діловими молодими людьми» [43, с. 5].

Смак як суспільна норма оцінки прекрасного виражає здатність людини сприймати й оцінювати предмети і явища дійсності з точки зору їх естетичної і гуманістичної сутності, яка виступає, з одного боку, засобом регулювання її естетичної діяльності, а з іншого — засобом пізнання прекрасного.

Педагогічний аспект формування естетичних смаків старшокласників у позакласній роботі полягає в цілеспрямованому розумовому, моральному, естетичному і фізичному вихованні,

до якого входять елементи краси. Розуміння краси — найперша умова педагогічної роботи з формування естетичних смаків старшокласників у позакласній роботі. Зважаючи на деяку втрату учнями старшого шкільного віку пізнавальних інтересів та їх низький рівень естетичної й смакової культури, необхідно детальніше зупинитись на особливостях формування естетики і етики міжособистісних відносин. Секрети такого спілкування полягають в багатстві духовної діяльності, в глибині внутрішнього світу особистості.

Тому у позакласній роботі педагог повинен прагнути до створення повноцінної атмосфери естетичних взаємин. Спілкування в цьому аспекті є дієвим засобом для формування естетичного почуття. Культура творчості педагога полягає у його педагогічній майстерності, умінні бачити і оцінювати взаємозалежність смаків у зв'язку з іншими якостями та властивостями організації позакласної роботи. Окрім того, психологія вивчення естетичних смаків простежується і на етапах їх формування в контексті із загальнокультурним розвитком сім'ї, постановкою естетичного виховання старшокласників у позакласній роботі школи. Психологічні якості вчителів навчальних закладів можуть бути прикладом трансформування естетичних смаків вихованців. Індивідуальні мистецькі школи майстрів у різних видах творчості, як відомо, спираються на певні смаки лідера, його стиль в певному жанрі, коли основну роль відіграє естетичний смак.

Національна доктрина розвитку освіти в Україні передбачає реформування української середньої та вищої школи, зокрема впровадження у позакласну роботу нових підходів, методів та засобів, які дали б змогу досягти стандартів розвинених європейських країн, врахувати кращі здобутки вітчизняного та зарубіжного досвіду у цій галузі. Нині пріоритетом державної політики у розвитку освіти в Україні є заміна авторитарно-дисциплінарної моделі навчання на особистісно орієнтовану [183]. Її сутнісними ознаками є навчання і виховання особистості з максимальною індивідуалізацією, створення сприятли-

вих умов для саморозвитку і самонавчання, осмислене визначення можливостей і життєвих цілей, наближення освіти до нагальних індивідуальних та суспільних потреб. Це сприятиме подальшій демократизації навчального процесу, організації раціонального та ефективного засвоєння знань, стимулюванню суб'єктів навчання до систематичної навчальної праці, посиленню мотиваційного компонента, формуванню самооцінювальних дій та перетворення контролю на дієвий механізм управлінського процесу. Звичайно, це вимагає великої роботи з формування змісту освіти, адекватного меті, та виявлення способів його практичного втілення у життя з урахуванням унікальності й неповторності кожної особистості.

У зв'язку з цим набуває першорядного значення формування естетичних смаків у старшокласників у позакласній мистецькій, художній, трудовій діяльності [182]. У науці утвердилася думка, що естетичний смак — здатність людини розуміти й оцінювати естетичні особливості предметів і явищ природи та суспільного життя. Доведено, що належно сформований естетичний смак є одним із потужних чинників, який актуалізує у старшокласників бажання та вміння вчитися [124].

Значення належно сформованого естетичного смаку цим, однак, не обмежується: він відіграє також важливу роль у становленні і розвитку творчих можливостей старшокласників, в актуалізації їх творчих задатків. Загальновідомо, що вроджена талановитість — це «сирий» матеріал, який ще треба обробити, алмаз, який потребує наполегливого й умілого шліфування. Естетичним смакам як засобу «шліфування» творчих можливостей молоді людини належить одна з вирішальних ролей, оскільки естетична свідомість за своєю природою споріднена з творчою інтуїцією.

Саме тому особливого значення набуває естетичне виховання учнівської молоді, тобто виховання здатності сприймати, оцінювати і правильно розуміти прекрасне в природі, праці, міжособистісних стосунках, вчинках людей тощо. Естетичне виховання не тільки формує у молоді систему художніх уяв-

лень, поглядів і переконань, які допомагають виробити критерії естетичних цінностей, але й організує людські почуття, сприяє духовному зростанню особистості, регулює і коригує поведінку. Адже якщо школяр здатен відчувати красу позитивного вчинку, поезію творчої праці — це говорить про його високий естетичний і моральний розвиток. Водночас виховується прагнення і вміння вносити елементи прекрасного в своє життя.

Цей процес відбувається відповідно до принципів та рекомендацій Болонської декларації, зокрема сприяє духовному розвитку суспільства «заради культурного, соціального й економічного майбуття людини», досягнення «справжньої гармонії навколишнього середовища та самого життя» [53, с. 7].

Про формування естетичних смаків старшокласників, зокрема в умовах середньої загальноосвітньої школи, написано чимало. У цій галузі нагромаджено великий досвід, запропоновано низку новітніх методик навчання і виховання, що безпосередньо стосуються формування смакової культури особистості, зокрема викладання естетично орієнтованих навчальних дисциплін. На жаль, при впровадженні у реальний навчально-виховний процес вони не дають очікуваних результатів. Якщо при вивченні «змістових» дисциплін (математики, фізики, історії тощо) вимоги наступності здебільшого витримуються досить чітко, то при позакласному освоєнні дисциплін виховного (зокрема, естетичного) спрямування, а особливо — при організації та здійсненні виховного процесу, як такого, згаданих вимог дотримуються рідко: при переході до інших класів, а тим більше — до інших навчальних закладів змінюються класні керівники, наставники, виховні традиції, методи і засоби виховання тощо, а від цього у першу чергу залежить і зміст позакласної виховної роботи, підходи до неї, врешті-решт, її спрямованість — і про наступність забувають [28]. Однак саме тут є великий, донині ще не вичерпаний резерв підвищення її ефективності, у тому числі і в формуванні смакової культури особистості.

Сучасне суспільство вийшло на новий етап розвитку. Промислово-індустріальний тип суспільного життя все відчутніше переростає в інформаційний. Кредо сьогодення «хто володіє інформацією, той володіє світом», — з одного боку, сприяє динамізації зв'язків та взаємовпливів у різноманітних сферах життя, а з іншого — породжує низку нових явищ і чинників, які при більш детальному розгляді виявляються досить значними.

Ця ж проблема постає і в реальному житті. Суспільству ніколи замислюватись, виховувати почуття, свідомо формувати аристократизм духу, естетичні та етичні норми й принципи. Але ж людина не народжується з готовими ідеалами, сформованими смаками, вони виробляються у процесі спілкування, під впливом оточуючого середовища. Раніше такий вплив здійснювала література, зараз — засоби масової інформації і особливо телебачення.

За даними американських дослідників, у сучасному європейському суспільстві на кожну сім'ю припадає в середньому 7 годин на день з ввімкненим телевізором; 4,5 годин на день припадає на перегляд телепрограм дорослою людиною; 49 хвилин на читання газет; 30 хвилин на перегляд популярних журналів; 18 хвилин на читання класичної літератури (в тому числі і за шкільними програмами), і лише 14 хвилин — на сімейне спілкування. Надмірна і різноманітна інформація породжує звичку поверхового сприйняття, відчуття зупиняються на рівні поверхового, уявного задоволення, що руйнує здатність до концентрації, людині все важче зосередити увагу, думати. Поступово вона починає віддавати перевагу полегшеній культурній продукції. Це незмінно приводить до зниження естетичних критеріїв, до заміни їх на позаестетичні, до вторгнення антисмаків, до загального падіння культурного рівня тощо. Для стану розуму і почуттів небезпечні як зміщення загальних ціннісно-моральних понять, так і ситуація розмитості уявлень про те, що таке добро і зло, краса і красивість, прекрасне і потворне.

Таким чином, висвітлені у науковій літературі положення забезпечили можливість охарактеризувати естетичний смак старшокласників як філософську, психологічну та особистісну категорію, яка є важливим компонентом естетичної культури. Тому успішне вирішення питань формування естетичних смаків старшокласників у позакласній роботі мають важливе значення як для особистісного розвитку зазначеної категорії учнів, так і для зміцнення ролі естетичних цінностей як носіїв культурних традицій.

Розділ 2

СТАН СФОРМОВАНOSTІ ЕСТЕТИЧНИХ СМАКІВ СТАРШОКЛАСНИКІВ

2.1. Проблема формування естетичних смаків старшокласників у позакласній роботі сучасної школи

Проблеми розвитку естетичного смаку та прищеплення його особистості досліджуються представниками різних галузей знання: філософів, соціологів, істориків, психологів, педагогів. В історії естетико-філософської думки проблема смаку висвітлювалася в працях К. Гельвеція, Б. Грінченка, М. Драгоманова, І. Канта, М. Костомарова, Дж. Локка, О. Потебні, Ж.-Ж. Руссо, І. Франка, Д. Юма та інших. Питання розвитку естетичної культури, смаків у різних формах художньо-естетичної діяльності розглядали вітчизняні педагоги другої половини ХІХ та початку ХХ ст.: Х. Алчевська, О. Духнович, П. Каптерев, С. Русова.

Естетичний смак привертає увагу численних дослідників як інтегрований показник естетичної культури, духовності та індивідуальної своєрідності особистості (О. Буров, Ш. Герман, О. Дивниненко, Л. Коган, О. Лармін, В. Лисенкова, А. Лосев, І. Маца, В. Розумний, В. Скатерщиков, В. Шестаков, Р. Шульга); естетизованих почуттів і переживань (Л. Виготський, О. Костюк, О. Лазаревська, А. Молчанова, С. Рубінштейн, Б. Теплов); гармонійності єдності чуттєвого і раціонального (В. Липський, Б. Лихачов, Є. Яковлев).

Проблеми естетичного виховання розвитку і формування естетичного смаку розкриті у працях вітчизняних науковців (І. Донецької, С. Долуханова, А. Зися, Н. Калашник, М. Киященка, І. Лазарева, Н. Лейзерова, В. Мозгота, В. Панченка, Л. Ритікової) та в дослідженнях зарубіжних авторів (Г. Айзенка, М. Бредслі, В. Кенника та ін.). Психолого-педагогічна наукова думка звертається до різних питань, пов'язаних із

розвитком естетичної культури особистості. Комплекс проблем формування естетичної свідомості школярів розглядають Г. Арязмов, Б. Брилін, В. Бутенко, О. Дем'янчук, І. Зязюн, А. Капська, Є. Квятковський, А. Комарова, Н. Миропольська, О. Рудницька, О. Торшилова, Г. Шевченко, А. Щербо та інші.

У педагогічній науці відомі різні підходи до розвитку і формування естетичного смаку учнів. Останнім часом з'явилося багато ґрунтовних вітчизняних праць. Питання розвитку естетичного смаку розглядають у дисертаційних дослідженнях Б. Івасів, Т. Лісінська (смаки молодших школярів); С. Барило, В. Баєвський, І. Казимирська (смаки старшокласників); Г. Падалка, О. Коробко (формування естетичних та художніх смаків майбутніх учителів); Л. Литвиненко (розвиток художніх смаків у процесі знайомства з різними видами мистецтва); А. Ахмедова та Т. Філіп'єва (роль естетичного виховання у формуванні і розвитку естетичного смаку); О. Ігнатович (процес формування художньо-естетичного смаку підлітків у процесі літературно-творчої діяльності); Л. Шульц (відображення дійсності в естетичному смаку); Н. Калашник (історико-педагогічна генеза формування естетичних смаків учнівської молоді в процесі навчально-виховної діяльності).

Важливою умовою є висвітлення сучасного стану проблеми формування естетичних смаків старшокласників у позакласній роботі школи, оскільки предметний зміст освіти завжди зазнавав трансформацій відповідно до змін у аксіологічній та науковій парадигмі тієї чи іншої епохи. Кожний історичний момент зумовлював складові зміни в освітній системі. Це об'єктивний історичний процес, який завжди треба враховувати. Так, у давній Спарті метою виховання була добра військова підготовка, тому і головну увагу надавали фізичному вихованню, навичкам дисципліни, формуванню політичних поглядів. Це відбувалося навіть на уроках співу та танців. В Афінах, де метою виховання була всебічно розвинена особистість громадянина, більше уваги приділялося граматиці,

арифметиці, літературі, естетичному вихованню. Вивчали також літературу, філософію, політику. В системі освіти Давнього Риму вже з'явилися такі предмети, як іноземна мова та юриспруденція. А нагальні потреби феодального суспільства зумовили появу «семи вільних мистецтв» — верхової їзди, плавання, володіння списом, мечем та щитом, фехтування, полювання, гри в шахи, вміння співати і складати вірші. Епоха Відродження внесла в освітню програму природознавство, географію, механіку. Надбанням Просвітництва є залучення учнів до освітянських програм з фізики та хімії [7;8].

Сучасний світ неможливо уявити без радіо, телебачення. Особливої значимості вони набули за останнє півсторіччя. За дослідженнями американського соціолога Р. Кубеу в середньому мешканець країни, що прожив 75 років, має у своєму розпорядженні 50 років активної діяльності, і рівно 9 років витрачає на те, щоб дивитися телевізор [317, с. 67].

У наш час без медіа неможливий соціокультурний розвиток особистості. Зазначимо, що більшу частину інформації старшокласники отримують аудіовізуальним чином, а не через друкований текст, і ця тенденція посилюється. Учні мало читають, бо це потребує значних витрат часу, а сучасні школярі і так потерпають від його браку. Не менше 6 годин в школі, 3–4 години домашньої підготовки, відвідування гуртків, участь в громадському житті школи призводять до перевантаження. Музичні, хореографічні чи спортивні школи — це ще кілька годин праці. У значної частини старшокласників зникає інтерес до навчання, вони не виконують завдань або виконують не в повному обсязі. Найбільших витрат часу потребує література, бо крім засвоєння змісту підручника з літератури, треба ще й прочитати твір, а це іноді сотні сторінок. Більшість учнів їх не читають. Вчителю важко перевірити, чи справді учень опанував текст твору, адже деякі учні досить вдало оперують тільки критичним матеріалом. Тому й ідеї, викладені в книзі, мало впливають на погляди учнів, їх пізнавальний розвиток. Книга, яка багато століть активно впливала на ментальність

людини, втрачає свої позиції. Класичні літературні твори все частіше постають у вигляді мультимедійних бібліотек, а мережа Інтернет здатна надавати інформаційні послуги, на які не спроможна жодна традиційна книжкова бібліотека. Книга стає розкішшю. І не тільки в грошовому вираженні, а й за витраченим часом на її читання сучасною людиною з її надактивним темпом життя.

Зазначимо, що сучасні старшокласники майже не читають твори українських та світових класиків. Це можна пояснити такими чинниками. По-перше, темп життя людства прискорюється. Людина має менше часу на осмислення інформації — обставини та велика кількість інформації змушують приймати рішення дуже швидко. Тому сучасному старшокласнику не зрозумілі «великі страждання» з будь-якого приводу, які так ретельно описуються в класичних творах. По-друге, сучасна людина — це людина дії. Автоматизація процесу виробництва спростила процес виробництва товарів, але позбавила людину потреби мислити й аналізувати. Цим також можна пояснити появу цілого пласту так званої «клубної» чи «інтелектуальної «літератури, яка є незрозумілою для більшості читачів, бо вимагає певної бази знань, яку сучасна система шкільної освіти забезпечити не може. По-третє, ХХІ століття принесло людству кардинальну зміну ціннісних орієнтацій. Тому більшість старшокласників не завжди можуть подолати бар'єр між тим «про що пишуть в книгах» і тим, «що бачать у реальному світі». А оскільки жити за законами «книжкового світу» у наш час неможливо, то молоді люди вибирають шлях найменшого опору: вони фактично перестають читати класичну літературу, а коли читають, то не переймаються проблемами та питаннями, які вона ставить.

Розвинений естетичний смак є тим орієнтиром, який стає у пригоді при зіткненні дитини з різноманітною інформацією, навчає сприймати її, опановувати спілкування на засадах невербальних форм комунікації за допомогою технічних засобів, допомагає не розгубитися в морі інформації та сучасних

інформаційних технологій. Він також є одним з головних чинників, що допомагає учням старшого шкільного віку відібрати засоби та джерела надходження інформації, розвиває захопленість та цікавість. Оскільки «навчальна чи будь-яка інша праця без цікавості може привести лише до репродуктивної діяльності, а реалізація ідеї розвитку як центрального моменту ідеології нової школи вимагає звернення до інтересів особистості як її основних складових» [243, с.3].

Зазначимо, що впоратися з інформаційними перевантаженнями допомагає людству виникнення нових унікальних можливостей збереження і передачі інформації. Образно-логічна інформація сприймається набагато легше і швидше, ніж логічна. Так, О. В. Сапожник доводить, що права півкуля головного мозку відповідає за образно-інтуїтивне сприйняття і обробляє інформацію зі швидкістю 109 біт/с, а ліва «логічна» — лише 102 біт/с [244]. Сучасні відеотехнології дозволяють миттєво зобразити те, що словами передати можна лише приблизно та за тривалий час.

Реалії сьогодення такі, що практично кожна людина більше дивиться кінофільмів і телевізійних передач, ніж читає книжок. І це зумовлює об'єктивні зміни в самій культурі. Виховання критичного ставлення до аудіо-, відео-, кінопродукції значно б розширило культуру підлітків, сприяло б вихованню естетичного смаку, а це, в свою чергу, відіграло б позитивну роль у формуванні особистості. Старшокласник вміє читати і грамотно розуміти літературний твір, а в аудіо-, відеомистецтві вибір робить навмання, в міру свого розуміння. Перенасичений кінопродукцією теле- й відеопростір стихійно впливає як на естетичний смак учнівської молоді, так і на формування моральних принципів. Це особливо стосується старшого шкільного віку, коли дитина відкриває для себе світ, а ставленням до цього світу визначається і подальше її життя.

Дослідження показало, що традиційних підходів до формування естетичного смаку старшокласників шляхом вироблення

мистецьких навичок, знайомства з творами мистецтв на уроках літератури, образотворчого мистецтва, музики явно недостатньо. Потрібні більш ефективні методи формування смаків, які не заперечують попередніх надбань в цій галузі, а доповнюють їх з урахуванням всіх вищевисловлених думок.

Доречним є звернення до *медіаосвіти*, яка може допомогти старшокласникам краще адаптуватися в світі медіакультури, засвоїти мову засобів масової інформації, навчитися аналізувати так звані медіа-тексти і тим покращити рівень сформованості естетичних смаків. Архієпископ Д. Фолі, президент Папської ради з питань соціальних комунікацій, зазначає: «Школи, як державні, так і релігійні, повинні акцентувати увагу на усвідомленні важливості масмедіа в житті людей. Віруючі батьки і вчителі повинні також самі вчитися тому, що пропонують в школах на тему засобів масової інформації. Нам треба критично поставитися до інформації, яку отримуємо, читаючи пресу, книги, слухаючи радіо, дивлячись телебачення, щоб могли відрізнити правду від брехні. Треба вчитися розрізняти те, що може допомогти нам в розвитку нашого життя, і те, що може нам нашкодити» [316].

Зазначимо, що як специфічний напрямок в педагогічній науці, медіаосвіта бере свій початок з 60-х років ХХ століття, коли в усіх провідних державах світу (Великобританії, США, Канаді, Австралії, Франції тощо) почався бум використання комп'ютерів та інших технічних засобів навчання.

За визначенням науковців, медіаосвіта — це напрямок в педагогіці, який виступає за вивчення школярами закономірностей масової комунікації. Головним завданням медіаосвіти є підготовка нової генерації до життя в сучасних інформаційних умовах, до сприйняття нової інформації, навчання людини розуміти її, усвідомити її післядію на психіку, оволодіти засобами спілкування на засадах невербальних форм комунікації за допомогою технічних засобів та сучасних інформаційних технологій [227, с. 241]. Російський дослідник Ю. Усов вважає, що медіаосвіта — процес розвитку

особистості засобами і на матеріалі засобів масової комунікації, а А. Шаріпов під медіа-освітою пропонує розуміти освіту в галузі масової комунікації, долучення до таємниць та закономірностей цього надзвичайно важливого феномена [301, с. 4].

У 1989 р. в Раді Європи, яка в свою чергу керувалася документами ЮНЕСКО, була прийнята «Резолюція по медіа-освіті та новітніх технологіях», де зазначено: «Медіаосвіта повинна готувати людей до життя в демократичному громадянському суспільстві. Людям необхідно дати розуміння структури, механізмів та змісту медіа. Зокрема, необхідно розвивати здібності незалежного критичного судження про зміст медіа... Визначаючи вирішальну роль як телевізійного, радіо, кінематографічного та ін. культурного досвіду дітей, медіаосвіта повинна починатися якомога раніше і продовжуватися усі шкільні роки як обов'язковий для вивчення предмет» [314, с. 3]. Суттєва підтримка ЮНЕСКО допомогла розвитку медіаосвіти. Ще в середині 70 років ЮНЕСКО не тільки заявила про свою повну підтримку медіаосвіти, а й означила її як пріоритетний напрямок освіти на наступні десятиріччя [319, с. 5].

Цим пояснюється стрімкий розвиток медіаосвіти в країнах Заходу. Так, в канадській провінції Онтаріо, починаючи з 1987 р., медіаосвіта стала обов'язковою в 5 тис. середніх шкіл (рекомендована у VII–XII класах), а з 1990 р. в Австралії ця дисципліна вивчається з I по XII клас і навіть в дитячих садках. Обов'язковим є цей предмет і в Великобританії [317, с. 58].

В Україні питання медіаосвіти набули особливого значення лише в роки незалежності. На сьогоднішній день питаннями впровадження медіаосвіти в шкільну програму займаються Інститут проблем виховання, Львівський інститут екології засобів масової інформації Львівського національного університету ім. Івана Франка, фахівці факультету журналістики, кафедри педагогіки і психології ЛНУ, Асоціація випускників

закордонних програм навчання та стажування. Так, надрукована Програма з: медіаосвіти (автор Л. М. Масол. З вересня 2002 р. предмет «Медіаосвіта в Україні» (за авторською програмою вчителя О. Дітчук, складеною у співпраці із фахівцями Інституту екології засобів масової інформації Львівського національного університету ім. Івана Франка — Б. Потятиником та Н. Габор) читається у 9-х класах, а з вересня 2003 р. — у 7–8 класах ЗОШ № 77 м. Львова, яка визначена пілотною для впровадження програми медіаосвіти школярів [315].

У контексті дослідження важливим є звернення до історії розвитку медіаосвіти. 60-і роки можна вважати розквітом художнього підходу до медіаосвіти, головними завданнями якої фахівці ставили розробку теорій функціонування засобів масової інформації та методик захисту населення від можливого негативного впливу. Тоді в медіаосвіті окреслилися декілька підходів до застосування медіатекстів — естетичний, ін'єкційний, художній.

При естетичному підході використовувалися тільки художні медіатексти, з метою навчити аудиторію поцінувати шедеври і відкидати халтуру. Ін'єкційний — концентрував увагу на негативному впливі медіатекстів, які містять зображення насильства та інших негативних явищ в соціумі. Художній підхід можна розглядати, як частину естетичного: вивчалася кіномова, історія кіномистецтва та творчість великих митців екрану [318, с. 22]. Але недосконала розробка художньої цінності медіатекстів, розмитість понятійного апарату заважали виявленню різниці між «гарним» і «поганим» фільмом.

Довгий період часу медіаосвіта базувалась на матеріалах кінематографа та телебачення. На комп'ютерні мережі зверталось мало уваги. Зокрема, американські вчителі асоціювали кіно та телебачення з поп-культурою, пропагандою насильства та іншими негативними явищами. На цих підставах медіакультура в цілому деякими педагогами оголошувалась шкідливою та небезпечною. Комп'ютери більше асоціювали-

ся з «інформацією», в якій є корисний навчальний потенціал як протиставлення небажаному розважальному. Сучасні комп'ютерні ігри, передачі аудіовізуальної інформації по Інтернету, більшою мірою, ніж кіно та телебачення, можуть бути джерелом розваг, реклами, віртуального насилля та інформації [313, с. 125].

Отже, у системі формування естетичних смаків старшокласників медіаосвіта ставить за мету, з одного боку, вберегти учнівську молодь від шкідливих впливів медіа, а з іншого — сформувати критичне мислення та здатність до дослідницького аналізу медіатекстів, що і є запорукою сформованих естетичних смаків старшокласників .

Важливим є питання про *аксіологічні інтереси і мотиви позакласної навчальної діяльності* старшокласників. Навчальна діяльність в ідеалі є детермінованим процесом набуття та осмислення знань. У зв'язку з цим припускаємо, що успішність цього процесу об'єктивно залежить від ступеню сформованості пізнавальних потреб тих, кого навчають. Як відомо, в основі потреби лежить безумовний орієнтувальний рефлекс — «багатокомпонентна неспецифічна реакція організму на «новизну», яка спрямована на підвищення здатності аналізаторів диференціювати нове явище» [188, с. 259]. Одним із проявів орієнтувального рефлексу є дослідницька реакція, яка не завжди пов'язана із задоволенням поточних потреб організму, а дуже часто базується на цікавості. Онтогенез пізнавальної потреби у людини пов'язаний, скоріш за все, із здатністю дослідницької реакції «відбруньковуватися» в процесі розвитку орієнтовної дослідницької поведінки в самостійну діяльність, яка включає перцептивні і розумові дії. У цьому випадку вона відбувається заради самого пізнання.

Встановлено, що потреба у пізнанні впливає на формування особистості дитини, особливо у ранньому віці [192, с. 74]. Іноді ці потреби вирізняють як самостійні напрямки: потреба у засвоєнні готових знань; пошук знань; виробництво нових знань тощо.

Є. Васюкова розглядає розвиток пізнавальної потреби як розвиток її предметного змісту: від практичних до емпіричних і теоретичних знань; від умінь використовувати особистий досвід практичної діяльності до умінь застосовувати суспільно вироблені знання, до умінь створювати нове; від пізнання, що включене у практичну діяльність, до пізнавальної діяльності як самостійної; від засвоєння готових знань до вироблення нових знань [51]. Такий підхід узгоджується з точкою зору на механізм розвитку пізнавальної потреби як взаємопов'язаний процес двох видів діяльності: засвоєння і створення знань. Л. Виготський розглядав свідомість людини як найбільш складну форму віддзеркалення дійсності, що є продуктом суспільно-історичного процесу, і висунув вимогу, згідно з якою основним принципом виховання і навчання повинна бути особиста діяльність учня, його власний досвід. Він вважав, що навчання можливе в тому випадку, якщо воно спирається на точно враховані дитячі інтереси [61, с. 118]. Педагог повинен спочатку зацікавити учнів, а вже потім пояснювати, насамперед підготувати до дій, а потім примушувати діяти; насамперед викликати очікування нового, і потім повідомляти щось нове [64, с. 155].

Сучасна наука розглядає пізнавальну потребу як «прагнення до розширення досвіду, збільшення знань та їх упорядкування», що проявляється звичайно в цікавості до всього нового, невідомого, або до конкретної інформації з будь-якої галузі знань — чи практичних, чи теоретичних, в почутті дискомфорту від суперечності між наявною системою знань і фактами навколишньої дійсності, в підвищеній готовності до виконання практичних або розумових дій для ліквідації цього протиріччя [192, с. 70].

Отже, виникнення пізнавального інтересу в першу чергу залежить від рівня розвитку старшокласника, наявності у нього життєвого досвіду, знань і водночас від способу подання нового матеріалу. Розвиток пізнавальної потреби відбувається протягом усього життя індивіда, особливу роль в цьо-

му процесі відіграє самоосвіта. Формування пізнавального інтересу до знань з будь-якого предмета необхідне не тільки з метою його ефективного засвоєння, але й для досягнення більш високих стадій і рівнів потреб у пізнанні, тобто смаку до знань. З ним пов'язані такі важливі характеристики мислення, як гнучкість, рухливість, варіативність застосованих способів, співвідношення репродуктивних і творчих компонентів тощо.

Зазначимо, що смак до знань визначає ціннісну орієнтацію людини, в тому числі і рівні пізнавальної мотивації навчання. Методика формування пізнавальних інтересів учнів, як і будь-якої якості особистості, відбувається в діяльності, завдання, зміст, засоби, мотиви якої складають об'єктивну основу розвитку пізнавального інтересу. У навчанні як головному виді цієї діяльності відбувається систематичне оволодіння знаннями, одержання і удосконалення умінь і навичок, перехід цілей, що висувуються суспільством, школою, в мотиви здійснення самого навчання. Ґрунтом для формування пізнавального інтересу є будь-яка діяльність, а найсприятливішою є така, що пов'язана з предметом інтересу учня. Отже, інтерес виступає як прагнення особистості займатися тією діяльністю, яка приносить задоволення; збуджувач активності особистості, під впливом якого діяльність стає захоплюючою і продуктивною тощо.

Проблема мотивації у позакласній навчальній діяльності завжди хвилювала педагогів і психологів (В. Болгаріна, О. Гребенюк, Л. Коган, С. Рубінштейн, О. Тихомиров, Г. Щукіна та ін.). У психології термін «мотивація» означає процес дії мотиву: сукупність стійких мотивів при наявності домінуючого, яка визначає спрямованість особистості, ціннісні орієнтації і визначає її діяльність [217, с. 71]. Мотивація визначає поведінку індивіда в залежності від того, яку валентність, позитивну чи негативну, одержують у нього ті чи інші явища [294, с. 153]. Мотивація залежить від ціннісних орієнтацій і визначається ідеологічним кліматом суспільства [321, с. 65]. Мотивами називають інстинктивні імпульси, біологічні потяги

і апетити, а також переживання емоцій, інтереси, бажання [151, с. 204]. Мотив як спонукання — це джерело дії, яке його породжує [237, с. 42].

Сучасна практична психологія в процесі навчання надає велику увагу конкретній дитині, розробці шляхів психологічної допомоги з урахуванням її індивідуальних мотивів, інтересів, минулого досвіду. Якщо раніше проблема мотивації в школі вирішувалась побічно, то нині все більше поширюється переконання про те, що мотивація і внутрішні спонукання дитини як ядро її особистості якісно впливають на успіхи в навчанні (В. Лебедева, В. Панов, Н. Тализіна та ін.)

Великий вклад в теорію розвитку мотивації зробила А. Маркова [167], яка обґрунтувала стратегію формування мотивації навчання. Вона розглядає мотивацію як складне відображення цілісної мотиваційної сфери, що включає в себе: мотиви, тобто те, що спонукає учня, заради чого він навчається; мету, тобто як він вміє втілювати свої мотиви в конкретних результатах — кінцевих і проміжних; емоції, тобто як він переживає процес навчання.

Співвідношення і динаміка мотивів, цілей, емоцій зовні в учня виражаються у вигляді різних ставлень до навчання (нейтрального, позитивного, негативного). Всі компоненти мотивації мають різні якісні характеристики:

Мотиви пізнавальні:

- Широкі пізнавальні мотиви — інтерес до певних знань.
- Навчально-пізнавальні мотиви — інтерес до способів здобуття знань.
- Мотиви самоосвіти — інтерес до самовдосконалення в цілому.

Мотиви соціальні:

- Широкі соціальні мотиви — прагнення вчитись заради обов'язку.
- Вузькі соціальні, або позиційні, мотиви — прагнення вчитись заради схвалення оточуючих.

- Мотиви соціального співробітництва — інтерес до способів соціальних взаємодій в ході навчання.

Цілі — гнучкі, нестандартні, стійкі до перешкод.

Емоції:

Позитивні, викликані атмосферою в школі, новизною матеріалу, самостійністю вирішення тощо.

Негативні, зумовлені тимчасовою незадоволеністю собою та іншими причинами [167, с. 25].

Мотиваційна сфера включає в себе різні аспекти і нюанси: бажання, мотиви, спонукання, потреби, потяги, імпульси, натхнення, наміри тощо. На відміну від неясних і неусвідомлених потягів та бажань, пізнавальний інтерес завжди має свій предмет, в ньому виразно видно напрямок на певну предметну галузь, до більш глибокого пізнання якої прагне старшокласник.

Для створення пізнавального мотиву діяльність розгортається заради досягнення результатів, які не пов'язані з пізнанням якостей об'єкта, а при впливі внутрішнього мотиву домінує пізнавальна потреба [276, с. 18]. Г. Щукіна вважає, що як мотив навчання пізнавальний інтерес має деякі переваги перед іншими мотивами, які можуть існувати і поряд з ним:

- Пізнавальний інтерес раніше, ніж інші мотиви, усвідомлюється школярем.
- Порівняно з іншими мотивами більш точно відображає мотивацію навчання.
- Як мотив більш доступний для спостереження.
- Як мотив особистості має меншу ситуаційну прихованість, ніж інтерес як засіб навчання.
- Є ланкою в системі мотивації і не відокремлений від інших мотивів, якими одночасно керується учень [309, с. 27].

Велике значення для загального розвитку старшокласників і формування смаку до знань має їх пізнавальна цінність. Процес пізнавальної діяльності вимагає значної витрати розумових сил і напруження. Ці труднощі ускладнюють

процес пізнавальної діяльності і стверджують необхідність узгодження зовнішнього і внутрішнього аспектів навчання, тісний зв'язок між якими є найважливішою умовою успішної пізнавальної діяльності.

Діяльність — це одиниця життя, опосередкована психічним віддзеркаленням, реальною функцією якого є орієнтація суб'єкта в реальному світі [151, с.141]. Головним критерієм діяльності є успішність. Здійснюється вона при умові такого взаємозв'язку: інтереси спонукають до діяльності; успішна діяльність підвищує інтерес до предмета [237, с. 83]. Дуже важливо, що це відбувається на початковому етапі формування інтересу. Якщо діяльність не буде успішною, то інтерес до об'єкта, який вивчається, може зникнути.

Відношення, які викликає діяльність і співучасть в ній, створюють в педагогічному процесі особливі, багатозначимі зв'язки з предметною основою життєдіяльності, її змістом, з процесом її виконання і з співучасниками навчального процесу — вчителем, товаришами і, нарешті, з власним статусом в діяльності [309, с. 68]. Таким чином, в процесі навчальної діяльності виникають такі відношення: вчитель — учень, учень — учень, учень — суб'єкт діяльності.

У діяльності вчителя пізнавальний інтерес виступає як один з найважливіших критеріїв розкриття перед учнями головного, суттєвого, що обов'язково повинно бути зрозумілим, осмисленим, усвідомленим. З цією метою вчитель використовує такі прийоми, як:

- цікавість змісту навчально-виховної інформації;
- логічна стрункість і послідовність навчання;
- доказовість у вивченні нових знань.

У своїй основі вони мають як критерії системи знань, так і критерії пізнавального інтересу, який переводить все багатство змісту у внутрішній план свідомості старшокласника, сприяючи і довготривалості знань, і активному оперуванню знаннями для отримання нових. Значна частина учнів старшого шкільного віку мотивують свій інтерес до навчання у

позакласній діяльності навчальними предметами, цікавим викладанням, професійними якостями вчителів.

За нашими спостереженнями, найбільш плідною у позакласному навчальному процесі є діяльність на основі суб'єктно-суб'єктних відносин. За цих умов відбувається взаємодоповнення і взаємозбагачення діяльності вчителя і учнів. Перед тими, хто навчається, відкриваються перспективи нестандартної діяльності, виникає бажання вносити нове в свій навчальний досвід.

Основна стратегія вчителя в організації позакласної роботи учнів повинна базуватись на принципі індивідуального підходу, тому що для різних учнів характерним є різноманітний ступінь або інтенсивність в активному пізнанні (рис. 2.1).

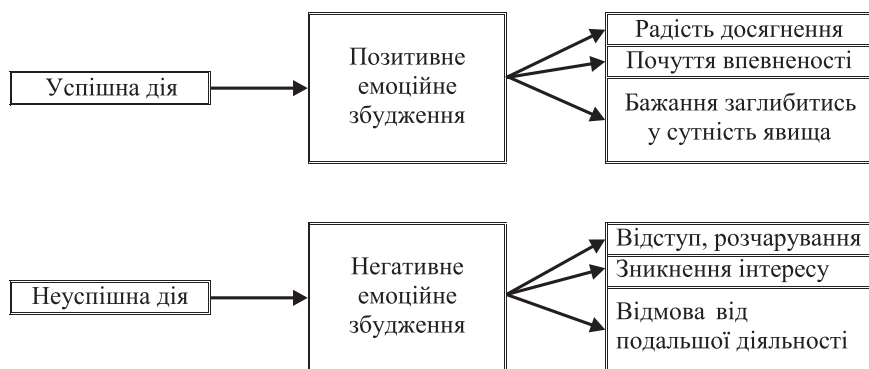

Рис. 1.2. Етапи досягнення старшокласниками результатів у позакласній навчальній діяльності

Успішне виконання пізнавальних дій може здійснюватися за таких умов: об'єкт діяльності повинен бути доступним для розуміння (з урахуванням обсягу і важкості матеріалу); атмосфера позакласних заходів повинна бути доброзичливою; застосування педагогом прийомів виразного інтонування і логічного наголосу при поясненні об'єкта діяльності; віра вчи-

теля в здібності учнів. У випадку неуспішного виконання дії учнями необхідна підтримка вчителя і застосування прийомів педагогічного переконання, таких як: «Спробуємо ще раз», «Давай подивимось, як це роблять твої товариші», «Другий раз обов'язково вийде» і т.ін.; проведення індивідуальних занять [173, с. 111].

Важлива роль в організації відносин в системі «учень-учень» належить вчителю. Включення старшокласника у взаємодію з іншою дитиною або з групою дітей характеризується зміною ставлення його до спільності з іншими дітьми, яка виражається в появі форм ділового співробітництва і в предметно-змістовому спілкуванні учасників; виникненням спільних цілей діяльності, спрямованих на реалізацію і перетворення самих засобів взаємодії; розвиткові символічної функції у дитини, яка пов'язана з формуванням особливих знакових об'єктів, що забезпечують управління пізнавальною дією і розвиток відповідного змістового образу; розвитком процесу взаєморозуміння і комунікації, вираженим в подоланні егоцентризму власної дії і в формуванні умінь сприяння і співробітництва [206, с. 14].

Зазначимо, що прийоми колективного співробітництва можуть бути такими: створення рольових ситуацій, спільна підготовка нетрадиційних уроків (КВК, «Що? Де? Коли?», казка, турнір тощо).

В нових умовах ставка робиться на творчу особистість, яка володіє незвичним мисленням, оригінальністю в прийнятті рішень, самостійністю суджень і т.п., тобто ставка робиться на вільний мозок, гнучке мислення, фантазію, інтуїцію, і творчість розцінюється як перепустка до успіху. Досягати цього допомагають естетичні враження, які розвивають мозок, забезпечують його стійкість і гармонійність функціонування, здатність до естетичного сприйняття і переживання тощо. І не тільки турбота про красу і гармонію, але і розуміння користі, вигоди примушують вважати організацію системи дієвого естетичного виховання одним із першочергових зав-

дань сучасного суспільства. Відсутність смаку і пов'язаного з ним почуття міри привела до того, що, не визначивши своїх істинних потреб, людина активно вторгається у внутрішні справи природи і розв'язала сили, упоратися з якими вже не здатна. Отже, можна зробити висновок, що саме від якості естетичних в своїй основі здібностей людини залежить успішність її діяльності і навіть безпека її перебування на Землі.

Розвиток інтелекту у самовихованні і самоосвіті впливає на формування естетичних смаків особистості. Естетичні смаки, формування яких вимагає вивчення й розвитку дитячої, підліткової, ранньоюнацької індивідуальності, складають методологічне підґрунтя самоосвіти і самовиховання. Мета — прищепити особистості високу культуру.

Самостійна робота сприяє формуванню навичок і здатності в професійній діяльності самостійно вирішувати питання, проблему, приймати на себе відповідальність тощо. Самостійна робота студентів як засіб формування естетичної культури, зокрема естетичних смаків учнів, є провідною формою аксіологічної діяльності.

Отже, аксіологія, у більш розгорнутому її визначенні, є теорія цінностей, їх розпредметнення і, водночас, опредметнення в ході їх наступного застосування у відповідно до їх ціннісних якостей (тому що розпредметити певну цінність неможливо, не опредмечуючи її у якійсь іншій діяльності як засіб її здійснення).

Цінності, у загальнофілософському їх розумінні, охоплюють широке коло предметів і явищ. Це можуть бути матеріальні, економічні цінності (вартості), а також різноманітні духовні цінності, оскільки вони є продуктом тривалого духовного, соціокультурного розвитку, результатом затрати певних духовних зусиль, а також оскільки вони використовуються як засоби подальшої діяльності, як її засади, принципи, методи тощо, одним словом, як «знаряддя духовного виробництва». Це — цінності політичні, моральні, релігійні і т.п. і врешті-решт — естетичні цінності. Розпредметнення останніх (тобто

виявлення їх дійсної естетичної ціннісної природи) і, водночас, опредметнення (тобто застосування для досягнення інших цілей — створення на їх основі нових естетичних цінностей або їх використання, для формування чи шліфування естетичних смаків суб'єкта тощо) і становить собою естетично орієнтовану (або просто естетичну) аксіологічну діяльність. Зрозуміло, що можна говорити і про моральну, релігійну і т.д. аксіологічну діяльність.

Актуальність цього питання безперечно, тому що знання, уміння, переконання, духовність не можна передати від викладача до учня.

Особливості розвитку людства в ХХІ ст., безперечно, позначаються на розумінні прекрасного, що спричиняє й трансформацію смаків. Загальноекономічні негаразди викликають сьогодні негативні наслідки в галузі матеріальної, духовної та естетичної культури. Адже вони формують вузькопрактичний, суто утилітарний підхід більшості населення, зокрема і учителів, до навчання і виховання дітей і молоді. Це приводить до того, що питання формування естетичної свідомості переносяться на задній план. Але сформовані естетичні смаки в різних видах діяльності гармонізують всі освітні процеси, допомагають диференціювати життєво необхідний кожному школяру досвід минулих поколінь, осмислити те, що відбувається нині. Осмислення людиною культурного спадку в образах, знаках, символах дає змогу опрацювати величезні культурні нашарування і зробити їх особистісно значущими.

Безперечно, це породжує низку проблем, зокрема і перед сучасною українською школою. У справі естетичного виховання в українській школи є, однак, проблеми, породжені, скоріш за все, недостатнім усвідомленням його ролі та значення для всебічного розвитку особистості. Йдеться, зокрема, про те, що в умовах нинішнього реформування загальної середньої освіти в Україні принцип гуманізації та гуманітаризації, проголошений Законом України «Про освіту», ст.6, не завжди спрацьовує повною мірою [103].

Зазначимо, що у позакласній навчальній діяльності з історії України, літератури, образотворчого мистецтва, музики та співів не надається достатньо уваги поясненню та закріпленню у свідомості школярів основних категорій, що характеризують об'єктивний та суб'єктивний аспекти естетичного відображення дійсності, зокрема таких, як краса, потворність, міра, гармонія; трагічне, комічне; ідеал, цінність, смак та ін. Успішно цей процес проходить лише там, де вчителі, керівники гуртків, факультативів є висококультурними людьми із сформованими естетичними смаками та розумінням прекрасного в різних видах мистецтва, і водночас є творчими особистостями.

З метою виявлення того, наскільки навчально-виховний процес в умовах державної загальноосвітньої середньої школи забезпечує формування естетичних смаків старшокласників, сприяє розумінню ними прекрасного, ми зробили *джерельний аналіз нормативно-методичних документів* з естетичного виховання (підручники, програми, методичні рекомендації), які видані в Україні для загальноосвітніх навчальних закладів.

За результатами аналізу було встановлено, що на 1882 сторінках у 24 методичних документах лише один раз згадується про «естетичний смак «і то лише як одне із завдань у пояснювальній записці, при тому що емоційна оцінка краси і прекрасного складає одну з першооснов сучасного особистісного орієнтованого виховання. Спостерігається недооцінка такого важливого напрямку виховання, якого потребує кожна особистість.

Учителі, користуючись вищезгаданими програмами і методичними рекомендаціями, зовсім не орієнтовані на завдання формувати в учнівської молоді естетичний смак як адекватне сприйняття та розуміння прекрасного. Як наслідок, для більшості сучасних дітей та молоді так і лишається невідомим, що таке «естетичний смак», в чому полягає краса.

На відміну від державної загальноосвітньої середньої школи, у навчально-виховних приватних закладах комплекс есте-

тичних предметів є поглибленим. Процес позакласної навчальної діяльності старшокласників у таких закладах залежить від професійно підготовлених і естетично орієнтованих викладачів. Особливо велика увага звертається на рівень педагогічної майстерності викладача, який уміє ввести учнів у світ прекрасного, спрямовувати їх аксіологічну діяльність. Процес викладання орієнтується тут не лише на шкільну обов'язкову програму з використанням ілюстрованих посібників, а включає також екскурсії, відвідування вистав та виставок, організацію конкурсів на зображення прекрасного тощо. Саме в організованому таким чином навчально-виховному процесі формується естетичний смак старшокласника. А це дає підстави для оптимістичних поглядів щодо майбутнього української школи та належного естетичного навчання і виховання в ній.

Краса, що відбилась і осмислилась у свідомості людини, стає духовним утворенням, що визначає діяльність і вчинки людини, стає джерелом внутрішньої активності, примушуючи перетворювати довкілля у відповідності до ідеалів. Виховувати почуття краси, прагнення до краси на основі краси в будь-якій галузі життєдіяльності закликав і педагог К.Ушинський [287]. У цьому сенсі естетичне виховання виходить за межі художньої діяльності, торкається праці, природи, релігії, явищ суспільного життя тощо і будується у відповідності до цінностей і норм світової та української національної культури. Естетичні поняття про красу у багатьох її проявах, на жаль, часто бувають недоступними для звичайної людини, оскільки основні елементи естетичного смаку в дитинстві ані батьки, ані школа їм не прищепили і не розкрили.

Дослідження уроків краси, які ввів у практику своєї школи педагог В. Сухомлинський, були глибоко проаналізовані О. Савченко та І. Зязюном [110, с. 147] і набули заслуженого визнання серед вчених і педагогів. Однак через низку причин, серед яких першорядне значення має відсутність належного програмно-методичного забезпечення естетичного навчання і виховання у школі, вони не набули поширення, не ввійшли

в реальну практику позакласного навчально-виховного процесу більшості шкіл, не стали їх надбанням.

Як наслідок, ми маємо суспільне середовище, що складається із громадян, абсолютна більшість яких є недостатньо підготовленими і вихованими в естетичному аспекті — людей з нерозвиненими і несформованими естетичними смаками. А таке середовище, безсумнівно, не сприяє формуванню належних естетичних смаків, більше того, воно негативно впливає на їхнє формування, гальмує його, а то й спотворює смаки. У людей без спеціальної підготовки, у тих, хто мав естетичні здібності, але не реалізував їх у період навчання у школах або інших навчальних закладах, зафіксовано неусвідомлене розуміння поняття естетичного смаку. Таким чином, проведене теоретичне дослідження дало змогу виявити, що проблема формування естетичного смаку старшокласників у позакласній роботі школи спирається на фундаментальні положення естетики і психології з проблем естетичного смаку особистості. Особливість естетичного смаку з погляду педагогіки полягає у виявленні шляхів та способів його становлення як якості, котра визначає особистість в цілому.

2.2. Моделювання процесу формування естетичних смаків старшокласників у позакласній роботі загальноосвітньої школи

Теоретичний аналіз зазначеної проблеми дозволив розкрити сутність, складові естетичного смаку старшокласників у позакласній роботі школи, обґрунтувати необхідність впровадження на практиці педагогічних умов, покликаних забезпечити ефективне формування естетичних смаків учнів старшого шкільного віку в позакласній діяльності. Було зроблено наступні кроки наукового пошуку, пов'язані з розробкою структурно-функціональної моделі формування естетичних смаків старшокласників у позакласній роботі школи:

експериментальне вивчення зазначеної проблеми та проведення констатувального і формувального експериментів; розробка критеріальної системи оцінки рівня сформованості естетичних смаків старшокласників; визначення методики діагностування рівнів та здійснення відповідного аналізу результатів експериментальної роботи.

Результати наукових досліджень (В. Кремень, Л. Овчаренко, М. Ярмаченко та ін.) дають змогу стверджувати, що естетичні смаки у своєму розвитку та функціонуванні є залежними від зовнішніх чинників — соціального середовища, цінностей художньої культури, практики освоєння навколишньої дійсності за законами краси [143]. Водночас, на розвиток і формування естетичних смаків впливають внутрішні процеси, пов'язані з такими психологічними проявами, як почуття, мислення, діяльність людини.

Виховуючи у молоді естетичні смаки, які ґрунтуються на кращих здобутках цивілізації, національне виховання передбачає вироблення умінь власноруч примножувати культурно-мистецьке надбання народу, відчувати і відтворювати прекрасне у повсякденному житті. *Метою* естетичного виховання за сучасних умов є формування гармонійно розвиненої особистості з високими національним культурним потенціалом, розвиненим почуттям прекрасного, естетичним світосприйняттям, стійкими естетичними смаками. *Метою естетичного виховання старшокласників у позакласній роботі* є засвоєння цінностей, формування ціннісного ставлення до світу, здатності сприймати й примножувати художні цінності у сфері дозвілля. Щоб формувати духовну культуру учнів старшого шкільного віку, недостатньо забезпечення умов для опанування системою знань і вмінь, включення в художню діяльність, необхідно виховувати ціннісне ставлення до мистецтва через власний емоційно забарвлений досвід. Змістом цього досвіду виступає:

- сукупність потреб соціокультурного характеру, спрямованих на соціально значущі об'єкти та види діяльності;

- здатність до відчуття широкої палітри емоцій, до морально-естетичних переживань, до вияву емоцій різної інтенсивності у відповідності з суспільною системою цінностей та ідеалів [137].

Сказане передбачає істотні зміни в традиційній практиці позакласної роботи. Її нерегламентований, неформальний характер потребує і неформальних методів впливу, пошуку й об'єднання в систему формуючих ситуацій, в яких активною ланкою виступає спільна творчість педагога і школяра. Не виховний вплив, не окремий педагогічний захід, а педагогічна взаємодія в комунікативному полі мистецтва. Адже для формування цінностей особистості є лише один шлях — духовне спілкування людей, і сила мистецтва виявляється в тому, що воно входить у сферу спілкування людей, доповнюючи в ній реальне спілкування індивідумів.

Специфіка художньо-естетичного виховання у позаурочний час дозволяє виділити його провідні *функції* і розглянути їх у двох площинах: з боку соціальних та особистісних потреб. Найважливішою з погляду реалізації соціальних потреб є *функція естетичної соціалізації* — забезпечення безперервного розвитку учнів, залучення їх до активного процесу оволодіння художніми цінностями. Перетинаючись із попередньою, функцією, детерміновані потребами й інтересами особистості, мають низку специфічних особливостей, що дозволяє виділити їх в самостійну групу. *Рекреаційна функція* — забезпечення доречного, емоційного привабливого дозвілля, спілкування учнів. Різноманітність і насиченість видів діяльності, а отже, й ролей, виконують стосовно старшокласника роль стимулятора його самодіяльності, самовираження, самовиховання. *Компенсаторна функція* — надолуження прогалин у художній освіті, забезпечення творчого зростання й активності особистості. Водночас вона поєднує естетичне виховання з моральним і світоглядним розвитком особистості, з формуванням її потенційної готовності до створення художніх цінностей. До цієї функції дуже щільно примикає *релаксаційна*

функція, що робить акцент на розвагах, відповідно до можливостей художньо-естетичної діяльності учнів старшого шкільного віку. Надзвичайно важлива в особистісному відношенні *ціннісно-орієнтаційна функція*, яка допомагає шукати і знаходити життєві орієнтири, естетичні ідеали, що мають силу наочного прикладу і зразка вдосконалення та змін у власному розумінні образу світу. *Регулятивна функція* — переведення цінностей і норм художньої культури в план поведінки особистості старшокласника та регуляція навчальної та дозвільної сфер життєдіяльності.

Естетичне виховання передбачає розвиток цілого комплексу взаємозалежних між собою *завдань*:

- шляхом передачі і реорганізації досвіду народу закласти основи художньо і духовно розвиненої особистості із широким культурним кругозором;
- забезпечити художню освіту учнів;
- створити умови для безперервного естетичного виховання в процесі позакласної роботи;
- залучити кожного учня до участі в різних сферах художньої діяльності на основі діагностування його природних художніх схильностей і здібностей.

Завдання нашої роботи передбачали формування естетичних смаків, естетичної культури старшокласників у позакласній роботі, засвоєння системи естетичних знань, виховання творчої особистості, вироблення естетичної активності.

У системі естетичного виховання важливим є дотримання певних *принципів*: цілісності, регіональності, традиційності, активної творчої діяльності, єдності естетичного і педагогічного змісту, відповідності особливостям, безперервності і послідовності. Концепцією художньо-естетичного виховання учнів у загальноосвітніх навчальних закладах обґрунтовано такі принципи художньо-естетичного виховання:

1) органічне поєднання універсального (загальнолюдського, полікультурного), національного (державного) і регіонального (етнолокального, краєзнавчого) компонентів освіти та

виховання з безумовним пріоритетом їх національної спрямованості, що забезпечує формування в учнів патріотичних почуттів, громадянської свідомості;

2) синергетичний підхід, що зумовлює націленість освітньо-виховної системи на художньо-естетичний саморозвиток особистості шляхом поєднання освіти із самоосвітою, виховання із самовихованням, на їх безперервність і відкритість до змін;

3) природовідповідність (врахування вікових особливостей та індивідуальних здібностей учнів) та культуровідповідність (розгляд системи художньо-естетичної освіти та виховання школярів як соціокультурного феномена, забезпечення культурної спадкоємності поколінь);

4) гуманітаризація і гуманізація (повага до інтересів і потреб особистості, «олюднення» «знань», побудова навчально-виховного процесу на основі педагогіки співробітництва, толерантності взаємин і спілкування);

5) цілісність, що передбачає багатофакторну взаємодію відображених у змісті освіти та виховання основних компонентів соціального досвіду — художньо-естетичних знань, світоглядних уявлень, емоційно-ціннісного ставлення, художніх умінь, творчості;

6) поліхудожність, інтегральність, діалогічність (відображення в змісті художньо-естетичної освіти та виховання об'єктивно існуючих зв'язків між видами мистецтв, діалогу культур);

7) варіативність на основі індивідуалізації, широкої диференціації та допрофесійної спеціалізації;

8) взаємозв'язок художньо-естетичного виховання з соціокультурним середовищем (координація шкільної та поза-шкільної роботи, узгодження освітніх і дозвіллевих заходів, гармонізація суспільних, професійно-педагогічних і сімейно-родинних виховних впливів) [140, с. 5].

Естетичне виховання учнів старшого шкільного віку у позаурочний час здійснюється за загальними *принципами*, які лежать в основі педагогіки дозвілля:

- особистісно-орієнтований підхід, що виходить із самоцінності особистості, її духовності та суверенності, передбачає, що його реалізація має ґрунтуватися на діалогічній основі, що визначає суб'єкт-суб'єктну взаємодію учасників виховного процесу, їх самоактуалізацію і самоорієнтацію;
- принцип дієвості, активності і самостійності школярів передбачає розвиток самостійності мислення, критичності щодо потоку художньої інформації, творчості у позаурочній діяльності;
- принцип соціокультурної адекватності, багатоманітності і варіативності спрямовує на створення варіативних програм художньо-естетичного виховання у позаурочний час для різних типів шкіл з урахуванням локальної специфіки та можливостей;
- принцип безперервності і послідовності передбачає, що процес прилучення до мистецтва і розвитку естетичної свідомості, естетичного ставлення до нього здійснюватиметься (з орієнтацією на вікові особливості, рівень розвитку, потреби та інтереси учнів) поступово, поетапно збагачуючи здатність художньо-естетичного сприйняття явищ різних мистецтв, потребу творчого самовираження й особистої участі в естетичному перетворенні навколишнього життя [137].

Цілісна педагогічна система естетичної освіти та виховання включає такі *складові*: змістово-цільова — цілі (у соціальному й особистісному вимірах), принципи і завдання, зміст навчання і виховання; функціонально-процесуальна (педагогічні засоби, форми, методи і прийоми, способи взаємодії, педагогічні технології); результативно-оцінна (критерії оцінювання проміжних і кінцевих результатів навчання, інтегральні показники художньо-естетичної вихованості, гуманістична експертиза педагогічної системи загалом) [140, с. 6].

Художньо-естетичне середовище розглядаємо як діяльнісну основу та стійку сукупність наявних, культурних цінностей;

воно, з одного боку, вбирає в себе предметну сферу, певним чином організовані предметні результати художньо-творчої діяльності, а з другого, — форми відносин людей із реаліями культури, естетичного оточення. Школа в сучасних умовах у контексті формування естетичних смаків старшокласників повинна виконувати місію *педагогізації* художньо-естетичного середовища, а саме:

- вивчати та враховувати соціокультурні потреби учнівської молоді, різні типи її ставлення до мистецтва, художні інтереси, а також можливості інститутів сфери дозвілля;
- визначати конкретні виховні програми, організовувати діяльність старшокласників у сфері мистецтва;
- об'єднувати зусилля педагогів, працівників концертних організацій, театрів, кінотеатрів, музеїв, народних майстрів, батьків для реалізації накреслених цілей;
- встановлювати контакти безпосередньо з тими людьми, які залучаються до розв'язання виховних проблем;
- здійснювати самоаналіз і самооцінку власної діяльності, своїх можливостей у досягненні поставлених цілей, пов'язаних із задоволенням художньо-естетичних потреб та інтересів.

Якість естетичного середовища дає змогу посилити виразність культурної комунікації за рахунок локальних мистецьких реалій, орієнтуючи учнів не на механічне запам'ятовування інформації, а на активне творче засвоєння мистецтва рідного краю. У зв'язку з цим, активізація позакласної роботи пов'язується з повноцінним використанням *краєзнавчого підходу*, розширенням і збагаченням виховного простору в мікросоціумі. Пам'ятки народного мистецтва зазвичай використовуються лише з наочно-ілюстративною метою, а не як тип художньої творчості, що об'єднує у собі матеріальне виробництво і духовну культуру. Ознайомлення з матеріальною спадщиною минулого дозволяє старшокласникам глибше зрозуміти духовний, естетичний світ тих, хто жив і творив до

нас, конкретно уявити спосіб життя, думки людей, систему цінностей попередніх епох.

Зміст естетичного виховання старшокласників у позаурочний час має спрямовуватися на узгодження системи цінностей суспільства, комплексу функцій мистецтва у формуванні духовного світу особистості з можливостями їх сприймання кожним індивідом у процесі інтерпретації. Організаційна регламентованість позаурочних виховних заходів у сфері мистецтва та залежність учнів від неї суперечить зростаючим устремлінням школярів, особливо підліткового та юнацького віку до художньої самореалізації, вільної атмосфери спілкування під час дозвільної діяльності. Школа має забезпечити умови вибору різноманітних видів художньо-естетичної діяльності учнів, перетворення дозвілля у фактор особистісного творчого розвитку за допомогою духовного потенціалу різних видів мистецтв, використання активних форм різного характеру, спрямованих на самовираження та самоствердження засобами музики, образотворчого мистецтва, театру, хореографії, кіно тощо. Кожен вид художньої діяльності — сприймання та інтерпретація, художньо-практична, соціокультурна діяльність — відрізняється за характером впливу на школярів.

Організація діяльності старшокласників зі *сприймання та інтерпретації* мистецтва передбачає:

- орієнтацію на розширення предметного поля народного та професійного мистецтва, в яке включається особистість, на виявлення, розкриття, поглиблення її художніх інтересів і потреб, розвиток здібностей і нахилів, ненав'язливий характер педагогічних впливів;
- домінування можливостей, що розвивають не тільки пасивне сприйняття мистецтва, а й дослідницький пошук, творчу ініціативу, самостійність, критичність;
- гуманістичну і комунікативну спрямованість педагогічних дій, що висувають на перший план морально-естетичні, емоційні аспекти виховання школярів, формування навичок спілкування з творами мистецтва.

Реалізація цього підходу включає такі завдання: сприяти розвитку художніх інтересів та потреб старшокласників; стимулювати не просто емоційні реакції дітей, а й естетичні почуття; розширювати уявлення старшокласників про види і жанри мистецтва (музичного, театрального, образотворчого), про напрями народного мистецтва (народна архітектура, різьблення по дереву, художня обробка металу, кістки, шкіри, декоративний розпис тощо), витоки оберігової символіки (вишивка, ткацтво, гончарство, писанкарство тощо); розвивати усвідомлене естетичне сприйняття, здатність осмислювати художні засоби мистецтва; розвивати вміння виражати власні художні враження, використовуючи асоціативно-образні порівняння та давати самостійну, естетичну оцінку творам мистецтва різних епох і стилів; залучати старшокласників до інтерпретації художніх творів, створювати проблемно-пошукові ситуації, що вимагають розв'язання творчих (колективних, групових, індивідуальних) завдань [137].

Організація виховання як творчого процесу передбачає ставлення вихователя до учня старшого шкільного віку як до особистості. Тому провідним методом естетичного виховання старшокласників у позакласній роботі школи виступає метод творчого діалогу, коли вчитель і учень спільно шукають і знаходять відповіді на питання, що дає можливість послідовної самореалізації особистісних сил. *Методи естетичного виховання* умовно можна об'єднати в три групи. Перша група включає *методи стимулювання і збагачення сприймання та інтерпретації творів мистецтва*. Застосування методів цієї групи викликає у школярів прагнення до опанування цінностями мистецтва, сприяє формуванню естетичної свідомості, світосприймання, що ґрунтується на свідомій рефлексії.

Емоційне стимулювання художнього сприймання учнів, зміцнення і розвиток їх здібностей передбачає введення різноманітних прийомів, передусім інтригування, ігрових ситуацій, де акцент робиться не на раціональні способи трансляції ху-

дожньої інформації, а на процеси її емоційного переживання. Реалізація ігрових прийомів у виховному процесі здійснюється з урахуванням вікових особливостей школярів. В ігровій діяльності розвивається здатність старшокласників співвідносити художні предмети та явища з навколишнім світом, продуктивно конструювати їх за допомогою уяви, випробовувати себе в різних ролях.

Другу групу методів виховання складають *методи сприяння творчості в художньо-практичній діяльності*, які здійснюються опосередковано за допомогою прийомів емоційного впливу. Головним їх змістом є спрямованість на створення сприятливих, позитивних емоційно-психічних станів старшокласників у процесі художньої діяльності, створення атмосфери творчого пошуку, емоційної активності і захопленості. До числа прийомів належать: ігрові імпровізації, обговорення у формі бесіди чи дискусії, самохарактеристики та взаємні характеристики, критика і самокритика, переключення уваги школяра на різноманітні завдання тощо.

Третя група об'єднує *методи, спрямовані на стимулювання і регулювання соціокультурної діяльності*. Один із механізмів становлення особистості — ідентифікація із значущою особистістю. Оточивши школярів «золотим фондом» людських життів, відображених у художніх образах, педагог тим самим допомагає їм у засвоєнні кращого досвіду людства, накреслюючи естетичні та моральні орієнтири на їхньому шляху, мистецтво вчить розрізняти добро і зло, красу і потворність, надає яскраві приклади — моделі поведінки у світі. Для виконання цих завдань педагог використовує методи обговорення й дискусії, аналізу конкретних соціально значущих ситуацій. За допомогою цих методів активізуються соціокультурні зусилля старшокласників, стимулюється їх самоорганізація, соціальна активність, ініціативність та свідомість у ставленні до різних явищ культури. Школярі повинні розмірковувати, об'єктивно оцінювати художні явища, знаходити в них позитивні або негативні сторони, співвідносити із своїми

морально-естетичними позиціями; це вчить відчувати переходи від «позиції поза мною» до «моєї позиції» і до «позиції, яку я змінюю відповідно до обставин».

У позаурочний час створюються сприятливі умови для реалізації творчого потенціалу старшокласників і формування їх естетичних смаків у різноманітних *формах*: художніх гуртках і студіях, виконавських колективах (хори; музичні, танцювальні, фольклорні ансамблі), самодіяльних театрах, тимчасових об'єднаннях школярів, у процесі підготовки та відвідування концертів, театрів, музеїв, виставок, вернісажів, зустрічей із митцями, під час переглядів телепередач, підготовки та проведення різноманітних мистецьких заходів, шкільних свят з використанням музики, театралізації, кіно та відео, декоративного оформлення тощо, а також у формі клубів, які спрямовані на інтегрування різних напрямів мистецького життя, згуртування вихованців різного віку.

Одним із провідних завдань естетичного виховання є розвиток творчих, насамперед художньо-творчих, здібностей старшокласників. Як відомо, явище художніх здібностей є комплексним і включає здібності образотворчі, рухопластичні, театральні, музичні; водночас, розвиток одного з різновидів сприяє розкриттю решти й комплексу загалом. Тому важливим є безпосереднє або опосередковане залучення учасників будь-якого виду художньої діяльності до інших видів мистецтва, принаймні, на рівні сприйняття, що забезпечує розширення загального мистецького кругозору, сприяє поліхудожньому розвитку особистості. Виховний вплив мистецтва, коригування його дії на особистість також слід враховувати й використовувати в інших напрямках виховної роботи, наприклад в організації різноманітних спортивних свят, інтелектуально-пізнавальних змагань, оскільки саме мистецтво, значення якого характеризується гармонією в людині фізичного та духовного начал, єдністю емоційного та раціонального аспектів, може стати допоміжним дієвим каналом впливу на духовність особистості.

Умови позаурочної діяльності значно розширюють межі пізнання *образотворчого мистецтва* завдяки екскурсіям, під час яких відбувається ознайомлення з пам'ятками архітектури, садово-паркового мистецтва, відвідуванню майстерень живописців, скульпторів, народних майстрів і безпосередньому спостереженню за творчим процесом, оптимальному використанню можливостей канікулярного періоду для подорожей, експедицій тощо.

Образотворча діяльність у позаурочний час спрямовується на опанування різновидами *декоративно-ужиткового мистецтва* — кераміки, писанкарства, витинанок, народної іграшки, розпису, лозоплетіння, різьблення тощо. У місцях, де збережено традиції народних промислів, учні мають переймати ці традиції старших поколінь, пов'язані з побутом, звичаями, навколишнім середовищем конкретної місцевості; у тій місцевості, де традиції майже втрачені, має відбуватися активне ознайомлення школярів із найпоширенішими видами українського народного мистецтва та його етнолокальних різновидів. Залучення до декоративно-ужиткового мистецтва має спиратися на зв'язок із сучасними вимогами до його ролі в організації предметного простору — домашнього побуту, одягу, прикрас, інтер'єра школи.

Не менш важливим є опанування основ *дизайнерської творчості*, яка за своєю специфікою поєднує утилітарну та художню функції, розповсюджується на оточуюче середовище, побут, предметний світ. У процесі дизайнерської творчості у школярів виховується художньо-образне сприйняття дійсності, творчий підхід до оформлення предметного оточення, оригінальність художнього мислення, конструкторські здібності, формується чуття пропорцій, єдності красивого й корисного.

На заняттях *живопису* досягається органічне поєднання сприйняття й власної практичної діяльності, удосконалюється вміння втілювати в конкретному матеріалі свої життєві враження, розвивається чуття кольору, ритму, форми, об'єму, вміння осмислювати оточуючий світ через художній твір.

Завдяки сучасним комп'ютерним технологіям старшокласники мають можливість опанувати основи *комп'ютерної графіки*, використовувати у власній художній творчості різні художні матеріали на основі їх досконалого імітування комп'ютером. В організації діяльності слід звернути увагу на органічне поєднання «віртуальної» та «реальної» творчості.

Виховні можливості *музичного мистецтва* завжди були пов'язані з тим важливим місцем, яке займає музика в системі мистецтв, а музична творчість — у контексті людської діяльності загалом завдяки унікальній здатності музики виражати, перетворювати, моделювати людські емоції та почуття у всій їх багатобарвності та різноманітності. Це стосується усіх стильових і жанрових напрямів — музики академічної, фольклору, естради. Особливості змісту естетичного виховання засобами музики у позаурочний час на сучасному етапі визначаються високою насиченістю «інтонаційного словника» звукового оточення школяра розважальною музикою, яка звучить не тільки в концертних залах, але й складає постійно впливаючий на особистість звуковий фон її життя. Інтенсивно зростає вага стихійного входження підростаючого покоління в естетичне середовище, особливо у сфері дозвілля, яке в музичному мистецтві все більше орієнтується на «ринок» і «комерціалізацію». Академічне мистецтво з втіленими у музичних шедеврах глибокими ідеями, соціально-значущим змістом має високий виховний потенціал, але звужену сферу застосування. Поряд із цим у популярній музиці також створюються зразки високого художнього рівня, які здатні привернути увагу старшокласників.

Завдання нейтралізації стихійних впливів музичної інформації можливо вирішити, передусім, на підґрунті активнішого залучення до класичного й народного музичного мистецтва. Музичне виховання в підлітковому та юнацькому віці, коли спостерігається пік занурення учнів у розважальну музику, спрямовується на формування оцінково-вибіркового ставлення. Ефективним є шлях коригування вибору музики для ознайом-

лення, для дискусій, для дозвілля, коректного введення творів високого художнього рівня водночас із популярними жанрами, використання на різних етапах спілкування з мистецтвом ігрових форм діяльності, популярних у молодіжному середовищі: «прес-клубів, «брейнрингів», «бліц-турнірів» тощо.

До традиційних виконавських форм залучення старшокласників до музичного мистецтва належать хор, ансамбль, гурток любителів музики. Участь школярів у музично-виконавській творчості сприяє розвиткові музичних здібностей, активізує мистецьке спілкування й самовираження. Робота виконавського колективу завжди повинна мати результатом концертні виступи, які розвивають інтерес до музичної творчості як у виконавців, так і слухачів, виховують такі особистісні риси, як організованість, відповідальність, охайність, культуру поведінки на сцені і в побуті, вміння усвідомлювати власні емоції й контролювати їх вияв. Дійовою формою залучення старшокласників до музичного мистецтва у позаурочній діяльності є дитяча філармонія, участь у якій можуть брати школярі, які навчаються в музичних школах, студіях, батьки, вчителі, які володіють грою на інструментах, співом, професійні музиканти.

Твори музичного фольклору своєрідно акумулюють у собі естетичний досвід народу, утверджують високі моральні й духовні цінності життя. Саме тому варто використовувати у музичній роботі із старшокласниками цей виховний потенціал народної музичної творчості. Зацікавлена увага громадськості до фольклору сприяє активізації творчої діяльності народних музикантів, співаків, хорів. Також спостерігається тенденція засвоєння і розвитку фольклорної традиції молодим поколінням: включення фольклору в художню самодіяльність, організація оглядів, фестивалів, концертів. Це надзвичайно важливо для виховного морально-естетичного впливу народної творчості на підростаюче покоління.

Вчителю варто лише відшукати і використати у своїй роботі цей виховний потенціал народної музичної творчості. В народних звичаях зустрічаються ознаки староукраїнської,

дохристиянської та християнської культур. Тому ми собі не уявляємо Різдва без куті, Великодня — без писанки, Святої Трійці — без клечання, навіть називаємо це свято «Зеленими святами». О.Воропай зазначив, що «кутя — це символ урожаю, писанка — це символ народження весняного сонця. Зеленим гіллям наші предки охороняли своє житло від нечистих духів — русалок, мавок...» [76, с. 15]. На його думку, звичаї — це невідокремлене явище в житті народу, це — втілені в рухи і дію світовідчуття, світосприймання та взаємини між окремими людьми. А ці взаємини і світовідчуття безпосередньо впливають на духовну культуру даного народу, що в свою чергу впливає на процес народної творчості. Саме тому народна творчість нерозривно зв'язана зі звичаями народу.

Календарно-обрядові пісні, які відображають кожен цикл хліборобської праці чи відпочинку в різні пори року, є одним з найдавніших видів української народної творчості. Обряд — це комплекс символічних умовних дій, якими супроводжуються певні етапи в житті людей (весілля, похорон тощо), а також окремі трудові процеси (сівба, обжинки). А обрядова пісня — своєрідна давня молитва, що супроводжує культовий ритуал, це дохристиянський канон, ідентичний християнському «святому письму». Яскравим свідченням цього є обрядові пісні українського народу. Так, наприклад, щедрівка — слово українського походження. Це щедрі побажання рідним і близьким, щедре частування гостей. Щедрівки і колядки є стародавні (язичницькі) і ті, що створені по прийняттю християнства, тобто мають біблейські сюжети й образи.

Дитячий музичний фольклор як невід'ємна частина практичної педагогіки народу протягом століть формував естетичні смаки дитини, складав морально-етичну основу розвитку особистості. В традиції народного виховання його твори сприяли фізичному й моральному здоров'ю дитини, розвитку її розумових здібностей, підготовці до суспільно-корисної діяльності. Художнє слово, гра, пісня водночас із живими спостереженнями, збагачували знання про навколишній світ, вчили

доброти й співчуття, допомагали самоствердженню. Народна музична творчість як безцінне багатство передавалося новим і новим поколінням. Проте, народну пісню можна пізнати лише тоді, коли глибоко ознайомлюєшся з нею, сприймаєш її серцем, коли сприйняття стає фактором власного досвіду, частиною характеру, невід’ємною рисою особистості. Тому важливо викликати гарячу зацікавленість до почутого, виробити вміння пов’язати сприйняте з реальним життям, осмислити його. Розуміючи інтереси, запити, потреби іншої людини, осмислюючи правдивість і красу її думок і почуттів, старшокласник засвоюватиме моральні та естетичні ідеали, закладені в українських народних піснях.

Актуальність *театрального мистецтва* в системі засобів естетичного виховання зростає в зв’язку із загостренням проблем виховання цілісної особистості старшокласників, оскільки театр є вираженням комплексного художнього погляду на оточуючий світ. Театр виконує інтегруючу функцію для решти напрямів художньо-естетичного виховання, а також для пізнання історії, літератури тощо. Включення старшокласників у театральну діяльність є неоцінним з огляду на громадянське становлення особистості, ефективним шляхом морально-етичного виховання: театральна творчість сприяє формуванню спостережливості та уважного ставлення до оточуючого світу, людей, здатності до співчуття і співпереживання, готовності до співдії.

Відповідно до жанрово-видової диференціації театрального мистецтва, школа звертається до його різновидів — драматичного, музичного, лялькового театрив. На всіх вікових етапах основними складовими виховного процесу засобами театру є:

- розв’язання загальновиховних завдань, пов’язаних із формуванням емоційної культури, емпатії, пізнання й усвідомлення реальних життєвих явищ, збагачення естетичного досвіду; поліхудожній розвиток особистості, який відбувається завдяки залученню до різних видів мистецтва — компонентів театрального синтезу;

- розвиток сенсорної сфери, здібностей, специфічних для кожного виду театральної творчості (техніки мовлення, дикції, пластики тіла, голосу тощо).

Провідною формою театральної діяльності є самодіяльний театральний колектив. Незалежно від виду театральної творчості (драматичний гурток, «дитяча опера», театр «пластичної драми», хореографічний, ляльковий тощо), зміст діяльності визначається необхідністю опанування його учасниками таких компонентів, як творча гра, театральна імпровізація, акторська майстерність, сценічний рух, танець, сценічне мовлення, ритміка, музика, основи гриму, технічне конструювання. Специфіка кожного виду театральної творчості зумовлює особливості його використання у виховному процесі, а саме: драматична творчість вимагає володіння інтонаційно-смісловою виразністю мовлення, виразністю міміки, жестикуляції, пластичною виразністю тіла; у постановці «дитячої опери» важливим є удосконалення вокальної майстерності виконавців, їхній музичний розвиток; у балеті підвищуються вимоги до фізичного апарату танцівника поряд із розвитком його музичних здібностей, акторської майстерності; у ляльковому театрі розвивається особливе відчуття сценічного простору, координація рухів, гнучкість, ритмічність тощо.

Значну користь приносить сценічне втілення програмних творів, які вивчаються і на уроках літератури, музики, художньої культури, влаштування святкових вечорів у формі театралізованих вистав у школі та поза нею. Хореографія, яка в театральному мистецтві складає основу балетної вистави, в позаурочній практиці розглядається як самостійний вид мистецької діяльності. Хореографічна діяльність сприяє формуванню просторових уявлень, розвитку музичних і образотворчих здібностей (через створення костюмів, гриму, атрибутів танцю), загальному фізичному розвитку старшокласників, виточуючи красу рухів, пластичність тіла, правильність постави, гармонійність жестів, культури поведінки

загалом. У хореографії запрограмована багата структура соціальної діяльності. Танець, що є видом мистецтва, у практиці позаурочної діяльності доцільно розглядати і як специфічний засіб спілкування, формування загальної та естетичної культури і спосіб згуртування вихованців у спільноту на ґрунті інтересу до танцювального мистецтва.

Однією з розповсюджених форм проведення дозвілля, особливо серед старшокласників, є *дискотека*, використання можливостей якої може стати засобом нейтралізації негативних впливів на особистість. Враховуючи місце, яке займає розважальна музика у запитах сучасних школярів, а також їхні потреби в реалізації рухової активності та спілкуванні, основним завданням дискотеки слід визначити виховання культури дозвілля, яка крім вибіркового ставлення до мистецтва, сформованих музичних смаків, широкого мистецького кругозору вбирає в себе і пластичну культуру рухів, культуру поведінки, культуру спілкування тощо. Тому організатори дискотеки при розробці її сценаріїв мають звертати увагу на зміст музичної, рухової, пластичної складових.

Актуальність сучасного *кінематографа* пов'язана з його особливим статусом у системі естетичного виховання. Стрімкий розвиток відео і телебачення (сьогодні вони виконують функцію основних кіноносіїв) дещо «потіснив «інші класичні види мистецтва в плані «глядацької потреби». Активне використання засобів кіномистецтва сьогодні є об'єктивною вимогою і пов'язане з тією роллю, яку відіграють аудіовізуальні засоби у дозвіллі молоді. Кіноекран впливає на розширення меж пізнання світу, історії людських стосунків, на виховання моральних орієнтирів, створення цілісної картини світу. Під впливом кіномистецтва в особистості розвивається зорово-слухове сприйняття, здатність динамічного сприймання зображеної на екрані художньої інформації, тоді як «монтажні» особливості кіно сприяють розвиткові асоціативного мислення. Наочність подій, які розгортаються перед школярем-глядачем у часі й просторі і є максимально наближеними до «справж-

нього життя», можливість спостерігати вчинки героїв, ідентифікуючи себе з ними, — все це активно формує емоційну сферу особистості, її ціннісно-вибіркове ставлення до життя. Місце, яке посідає кіно (відео, телебачення) у сфері дозвілля сучасного старшокласника, вимагає посилення педагогічного керування й спрямування виховного процесу.

Жанровий діапазон фільмів, до яких мають залучатися школярі, досить великий. Відбір матеріалу для переглядів повинен здійснюватися на засадах його високих художніх якостей, спрямування інтересу школярів на пізнання творів національного та зарубіжного мистецтва, ознайомлення з новими фільмами, що вийшли на екран, а також з обов'язковим урахуванням індивідуальних запитів школярів. Залучення кінематографа до виховного процесу вимагає врахування такого специфічного моменту, як гіпертрофія «хвилі жахів і насильства» на сучасному екрані, що стимулює розвиток жорстокості та агресивних нахилів. Особливо показовою у зв'язку з цим є ситуація в підлітково-молодіжному середовищі.

Зрозуміло, що зміна соціокультурної ситуації зумовила відповідні трансформації на психологічному рівні, і школярам початку ХХІ ст. важко зрозуміти проблеми, якими переймалися їхні однолітки у попередні десятиріччя. Водночас далеко не всі кінокартини минулого мають бути викреслені із сучасної фільмографії. Виховання старшокласників ускладнюється через розширення жанрового спектра. Відповідно до вікових особливостей слід активно залучати пригодницькі кінострічки та кінофантастику, які містять у собі значні можливості стосовно виховної роботи за умов її правильної організації. У процесі виховання до розширеної межі розуміння життєвої проблематики й до опанованої на першому рівні антиномії «добро» — «зло» додаються «об'єктивні та «суб'єктивні» категорії моральної свідомості: «щастя», «обов'язок», «відповідальність», «справедливість» тощо. Використання в процесі кіновиховання старшокласників такого найуразливішого й найдискусійнішого кіножанру, як фільм жахів і його моди-

фікації — фільм-катастрофа або трилер, зумовлюється зростанням інтересу молоді до нього, що неможливо ігнорувати. Але використання даного жанру має спиратися на створення проблемних ситуацій його сприймання, організацію дискусій із розглядом особливостей виражальних засобів.

Виховання засобами мистецтва кіно у позакласній роботі може здійснюватись через організацію переглядів фільмів, зустрічей із діячами кіно, обговорення теле- та радіопередач про діячів кіномистецтва, створення дискусійних клубів, рецензування та обмін інформацією в шкільній пресі, заснування пунктів «прокату» відеокасет у навчальних закладах, ознайомлення з історією українського та зарубіжного кінематографа, творчістю видатних митців, засвоєння основних кінематографічних понять, усвідомлення художніх прийомів, структурних елементів кіно, жанрів, його місця у системі мистецтв і особливостей створення художнього образу; знайомство з роллю і специфікою роботи режисера, сценариста, оператора, художника, композитора тощо, роботу секції кінознавців, яка ознайомить школярів не тільки із здобутками світової кінокласики, але й кінопошуками їхніх однолітків.

Ефективною формою виховання може стати *студія кіноаматорів*, де учасники на практиці осягають особливості виражальних засобів кіно, мови кіномистецтва, його законів, створюючи сценарії фільмів, опановуючи закони операторського мистецтва. Діяльність старшокласників може спрямовуватися на створення фільмів про шкільне життя (історія навчального закладу, видатні люди, події року та інше). Бажано, щоб такі творчі роботи переглядалися всіма школярами, вчителями, батьками. Особлива увага в естетичному вихованні старшокласників надається пошуку нових форм на основі етнографічно-краєзнавчої роботи, фольклорних гуртків МАН, творчих гуртків.

Критерії та показники сформованості естетичних смаків старшокласників у позакласній роботі покликані якомога

повніше відображати найсуттєвіші ознаки та вияви естетичних смаків, правильно визначати рівень їх сформованості в учнів старшого шкільного віку. З врахуванням вищесказаного, а також особливостей сучасної соціокультурної ситуації, досліджень науковців, структурних компонентів естетичних смаків старшокласників було визначено такі критерії і показники сформованості даного феномена:

I — *ціннісний* (естетичне сприймання, естетичне ставлення до дійсності);

II — *пізнавальний* (естетичні знання та уявлення);

III — *комунікативний* (спілкування на естетичних засадах);

IV — *поведінково-діяльнісний* (художньо-естетична діяльність);

V — *креативний* (творча самореалізація старшокласників у художньо-естетичній сфері).

Естетичне ставлення до світу передбачає певне ставлення сприйнятих явищ до людської потреби, іншими словами — оцінку їх як прекрасних або потворних, піднесених або комічних. Таким чином виникають певні норми уявлення про існуючі позитивно цінні явища. Естетичні норми — образи, в яких узагальнені характерні ознаки потрібної людям досконалості. Окремі критерії можуть творчо синтезуватись в складні еталонні образи-стереотипи. Наприклад, образ «червона калина» існує в свідомості людей у вигляді асоціацій: як символ України, як мамина хата, обсаджена калиновими кущами, і гарна дівчина, як калина. Здійснений нами цілеспрямований аналіз спеціальної наукової літератури дозволяє зробити висновок, що вся сукупність, система естетичних критеріїв, нормативів складає зміст естетичного смаку особистості. Як політична позиція, як совість в моралі, смак — суб'єктивна естетична позиція особистості. У формуванні естетичного смаку старшокласників велику роль відіграють здібності уявлення (репродуктивного і творчого), здатність мислити, усвідомлювати свій і чужий досвід.

Таким чином, провідною властивістю в оціночних здібностях є образне мислення, оперування образами сприймання і естетичними уявленнями, зразками. Результат оціночного процесу відображається в естетичних почуттях і судженнях. Емоційна оцінка може стимулювати людину до активної діяльності: зберегти, передати іншим те, від чого вона отримала естетичну насолоду, запобігти трагедії, змінити те, що не задовольняє.

У результаті визначення мети і завдань експериментальної роботи, особливостей позакласної роботи, принципів, форм, методів та етапів дослідно-експериментальної роботи побудована *структурно-функціональна* модель формування естетичних смаків старшокласників у позакласній роботі загальноосвітньої школи (рис. 2.1).

При побудові цієї моделі ми виходили з того, що естетична діяльність не може існувати окремо від інших видів діяльності. Тому, коли людина діє в будь-якій сфері діяльності, вона прагне щось покращити, керуючись своїми уявленнями й судженнями про красу, причому мета діяльності не відкидається, а поєднується з естетичною метою. Найбільш специфічна форма естетичної діяльності — художня творчість, а найбільш високий рівень естетичних здібностей — творчі здібності, здібності до створення чогось нового, незвичайного. Набуття старшокласниками естетичного досвіду з метою формування естетичних смаків здійснюється у різних формах позакласної роботи з врахуванням педагогічних умов ефективного формування даної якості.

Таким чином, формування естетичних смаків старшокласників у позакласній роботі школи передбачає наявність мети, завдань, принципів, ефективних педагогічних умов, активних сучасних методів і форм позакласної роботи.

2.3. Педагогічні умови формування естетичних смаків старшокласників та їх реалізація у позакласній роботі загальноосвітньої школи

Успішне вирішення завдань формування естетичних смаків старшокласників у позакласній роботі передбачає створення відповідних педагогічних умов. Формування естетичних смаків учнів старшого шкільного віку слід розглядати як актуальну проблему насамперед тому, що вона вимагає нового культурологічного і педагогічного мислення, інтеграції всебічних впливів на особистість кожного учня з урахуванням умов сьогодення. Культура творчості педагога полягає у педагогічній майстерності, вмінні простежувати взаємозалежність смаків з іншими сутнісними ознаками естетичного виховання, а також формами і засобами позакласної роботи.

У результаті вивчення теорії і практики естетичної роботи з учнівською молоддю було визначено відповідні педагогічні умови, до яких віднесено:

- модернізацію змісту, форм і методів формування естетичних смаків старшокласників у позакласній роботі загальноосвітньої школи;
- реалізацію у позакласній діяльності авторських програм та інноваційних технологій естетичного спрямування;
- орієнтацію позакласної роботи на естетично спрямовану діяльність у поєднанні з оригінальною творчістю вихованців;
- урахування наступності та індивідуального підходу у позакласній роботі зі старшокласниками у взаємозв'язку основних суб'єктів цього процесу (педагогів, керівників гуртків, наставників, учнів, батьків, громадських мистецьких організацій);

1. Модернізація змісту, форм і методів формування естетичних смаків старшокласників у позакласній роботі. Виділення вказаної педагогічної умови пов'язане з удосконален-

ням існуючих форм і методів естетизації старшокласників і полягає у цілеспрямованій позакласній роботі в галузі розумового, морального, естетичного і фізичного виховання, до якого належать елементи прекрасного. Розуміння прекрасного — неодмінна умова педагогічної роботи з формування естетичних смаків.

Зважаючи на зниження у підростаючого покоління пізнавальних інтересів та рівня естетичної й смакової культури, варто зупинитись на формуванні краси міжособистісних стосунків. Секрети естетики й етики спілкування полягають в багатстві духовної діяльності, в глибині внутрішнього світу особистості. Культура творчості педагога полягає у його педагогічній майстерності, вмінні формулювати, розкривати об'єктивне й суб'єктивне у взаємозалежності естетичних смаків, найважливіших якостей та властивостей навчально-виховного процесу і позакласної роботи.

Окрім того, формування естетичних смаків старшокласників напрямі пов'язане з загальнокультурним розвитком їх сімей, естетичним вихованням в школі. Психологічні якості вчителів можуть також служити прикладом передачі відповідних смаків вихованцям. Індивідуальні мистецькі школи майстрів у різних видах творчості, як відомо, спираються на певні смаки лідера, його стиль в певному жанрі, в якому основну роль відіграє естетичний смак.

Відомо, що у розвитку особистості старшокласника головна роль належить людям з найближчого оточення — безпосереднім партнерам зі спілкування, які є зразками для наслідування. Про батьків та їх роль у вихованні говорять, що «вони мають вплив на виховання своїх дітей і, як безпосередні вихователі, що керують виховним процесом в родині, і як громадяни, що організують громадські виховні установи й організації [79, с. 7].

Духовний зв'язок батьків і дітей є необхідною передумовою формування в останніх національного світогляду, характеру, загальної культури й естетичних смаків, прагнення до

знань тощо. «Турбуючись дітьми, жертвуючи собою для щастя дітей, батьки повинні мати в нагороду найблагороднішу сатисфакцію свого життя — дати народові позитивних творчих спадкоємців національних ідеалів. Діти — це їхня найбільша творчість, їх видима безсмертність...» [79, с. 13]. Зв'язок дітей з батьками — це наступність ідеї, безперервність поколінь, а не залежність дітей від батьків під психологічним, емоційним чи економічним наглядом. Неправильно роблять ті батьки, що насильно спонукають своїх дітей змагатися за осягнення батькових чи материних нездійснених мрій, таких як: здобуття популярності, примусове відвідування гуртків, які на думку батьків, корисні дитині тощо.

Головними у взаємовідносинах дітей і батьків повинні бути розуміння дитячої психіки, любов до дітей і усвідомлення мети родинного виховання, зокрема, прагнення до нових знань, навчання дітей міряти власні вчинки тими засадами, які вони набули в процесі вивчення літератури, історії, мистецтва і та ін. Підтримуємо думку дослідника А.Гороховича, що релігійність, патріотизм, гуманність, замилювання до естетики у формі читання книжок, відвідування культурних мистецьких імпрез, краєзнавче подорожування, збереження національних традицій, звичаїв — усе це творить український стиль і виховну атмосферу домашнього життя [79, с. 21]. Для реалізації своїх здібностей і талантів дитині необхідне задоволення певних фундаментальних потреб. Незадоволення цих потреб приводить врешті-решт до хвороби, яка виліковується тільки їх задоволенням [273, с. 417].

Для збереження здоров'я повинні задовольнятися також і певні психологічні потреби: потреба в безпеці, забезпеченості і стабільності; потреба в любові і почутті приналежності; потреба в самоповазі і повазі інших. Крім того, кожний індивідуум має потреби росту, тобто потреби розвивати свої задатки, здібності, і потреби в самоактуалізації. Ієрархію фундаментальних потреб можна зобразити таким чином: фізіологічні потреби (їжа, вода, сон і та ін.); потреба у безпе-

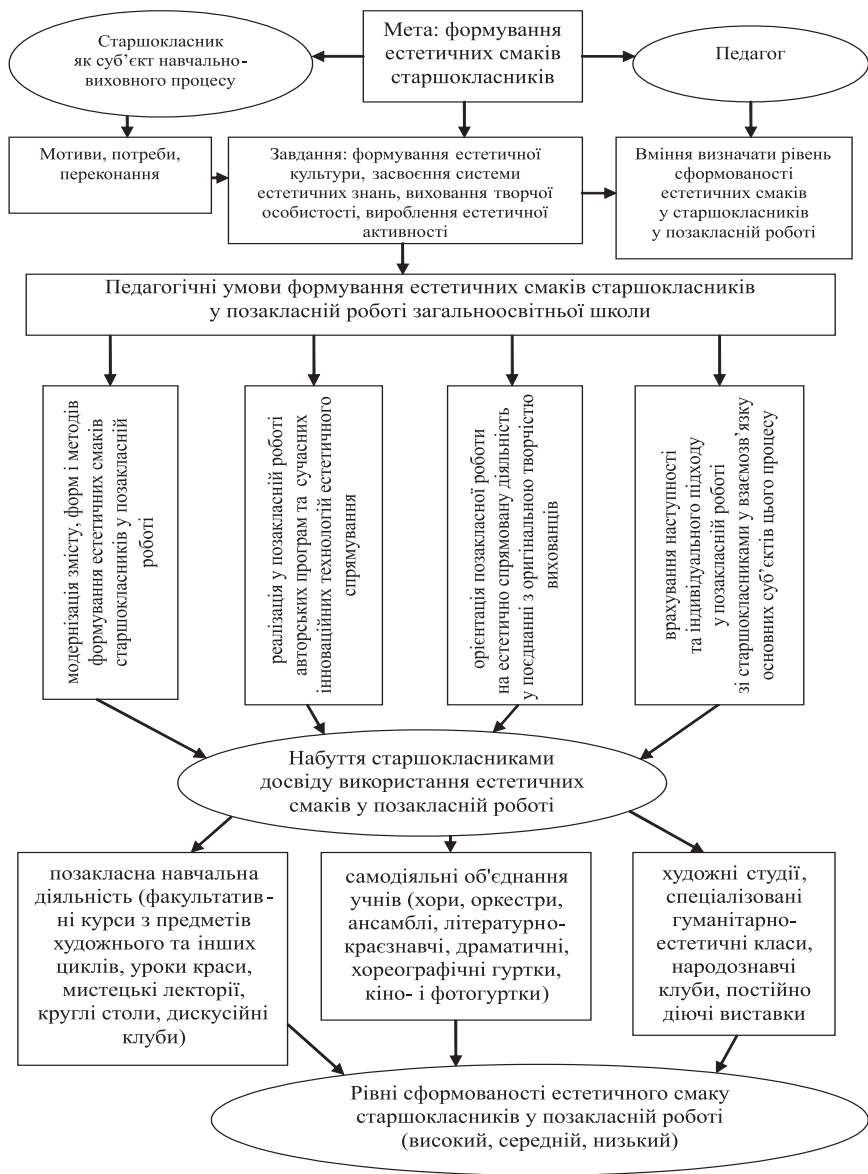

Рис. 2.1. Структурно-функціональна модель формування естетичних смаків старшокласників у позакласній роботі школи

ці (стабільність, порядок); потреба у любові і приналежності (сім'я, дружба); потреба у повазі (самоповага, визнання); потреба самоактуалізації (розвиток здібностей).

Задоволення цих потреб необхідне насамперед для психічного і розумового розвитку старшокласника. На жаль, на сучасному етапі розвитку нашої країни незадоволені потреби дітей зустрічаються на кожному кроці: деякі відчувають недостатність харчування, порушений сон у зв'язку з постійними сварками в сім'ях алкоголіків та наркоманів, чи звичайною перевагою та переважанням школярів; чимало дітей відчувають гостру потребу в любові з боку близьких навіть у забезпечених сім'ях; наявність диктату в деяких сім'ях веде до загострення потреби у повазі; діти бояться ходити до школи, тому що нерідко вчителі пригнічують їх особистість тощо. Звичайно ж, все це негативно впливає на індивідуальний розвиток старшокласника. Тому так важливо враховувати його соціальне оточення і спілкування, а вже потім говорити про індивідуальний розумовий розвиток.

Сьогодні українське суспільство переживає соціально-економічну кризу, що негативно впливає на всі сфери нашого життя: культуру, виховання, освіту. В умовах кризових явищ спостерігається різке зниження духовності, девальвація загальнолюдських цінностей. Негативні емоційні переживання поглиблюються різким соціальним розшаруванням суспільства, конфліктними відносинами з батьками, вчителями, втратою інтересу до знань, до школи взагалі. Тривогу викликає сучасна сім'я. Серед молодих батьків за останні десять років збільшилась удвічі кількість алкоголіків і наркоманів, у результаті кожна третя дитина народжується хронічно хворою [215].

Зазначимо, що науковці надають досить велику увагу проблемам сімейного виховання: його недолікам (Т. Алексеєнко, О. Докукіна, К. Журба, Т. Кравченко, І. Мачуська, Р. Овчарова, Л. Повалій, В. Постовий, М. Стельмахович, В. Сухомлинський, О. Хромова, В. Цетлін та ін.); особливостям виховання дітей у неблагополучних сім'ях (М. Буянов, В. Оржеховська,

Т. Федорченко) та ін. Процесуальний компонент деформується під впливом біологічних і соціально-педагогічних факторів. Діти із сімей, де батьки регулярно вживають алкогольні напої, характеризуються фізичною слабкістю, стійкими астеничними станами (підвищена втомлюваність, здатність до афективних спалахів тощо), часто хворіють. Вони не мають необхідного матеріального забезпечення для фізичного, морально-духовного, психічного і соціального розвитку. Для цих дітей характерним є також органічне ураження центральної нервової системи з причин підвищеної схильності до пологових травм, інфекцій, травм після народження і та ін.

Деформація процесуального компонента самоорганізації пізнання під впливом соціально-педагогічного фактора характеризується обмеженістю знань і уявлень старшокласників про навколишній світ і збідненим життєвим досвідом. Оскільки знання, уявлення та життєвий досвід дітей є основою для вирішення навчально-пізнавальних завдань, збіднений їх стан, що не відповідає вимогам «мінімальної норми», порушує основу пізнавальної дії і перешкоджає активному включенню в процес пізнання. Деформація міжособистісних відносин виявляється в зниженні соціального статусу школяра в колективі. Діти із соціально неблагополучних сімей мають низький соціальний статус. Вони відрізняються порушеннями поведінки, емоційно-афектною збудженістю, істеричними станами. Деформація мотиваційного компонента самоорганізації пізнання пов'язана із відсутністю позитивного прикладу в найближчому соціально-педагогічному середовищі: сім'ї, групи однолітків тощо. У колективі класу існує офіційний приклад для позитивного наслідування — учні, які добре вчаться, але вони не є основою для формування наслідувальної поведінки, тому що з ними відсутній емоційний контакт.

Отже, обмеженість світогляду, збіднений фонд знань як показник спонтанного пізнання світу; недостатня засвоєність програмового матеріалу як показник наукового пізнання світу

негативно впливають на розвиток процесуального компонента. Несформованість мотиваційного компонента виражається або у відсутності мотивації вчитись взагалі, або в превалюванні вузькоособистих і негативних мотивів.

У нинішніх умовах повільно набирає силу позитивний процес, пов'язаний з підвищенням ролі школи як інституту соціалізації дитини. Школа є важливою ланкою в системі виховання; ускладнення соціальної ситуації виховання вимагає переосмислення педагогічних і методичних основ позакласної роботи школи. Класне керівництво як традиційне шкільне явище, що народилося в ході історичного розвитку радянської школи, теж проходить свій етап перебудови.

Організатор виховної роботи в класі, спрямованої на розвиток учнів, — класний керівник. Його роль у зв'язку з посиленням виховної функції школи постійно зростає, але водночас класні керівники сучасної школи знаходяться у важкій ситуації, яка полягає в тому, що розпалися дитячі організації, сімейні зв'язки вкрай неміцні, діти і дорослі часто відчужені один від одного, позашкільні установи в більшості своїй платні. Таким чином, робота класного керівника з дітьми практично єдина здатна заповнити вакуум, в якому опиняються старшокласники. Сьогодні, коли в більшості сімей обидва батьки зайняті добуванням грошей (а також беремо до уваги неповні сім'ї, де фінансовий тягар лягає на плечі одного з батьків), центр тяжіння знову зміщується у бік класного керівника.

Зазначимо, що у шкільній практиці сьогодні склалася ситуація, коли класному керівнику відводиться або роль диспетчера (це часто буває в школах, зорієнтованих тільки на процес навчання), або від нього вимагається традиційна діяльність з певними елементами новизни, в основному розрахованими на реалізацію індивідуального підходу до деяких дітей. Зміст діяльності класного керівника, на наш погляд, повинен бути пов'язаний з світовою і національною культурою, зокрема, йдеться про те, щоб визначальним напрямком

діяльності класного керівника стала педагогічна підтримка кожного. Існує безліч чинників, які слід враховувати при цьому. Серед них: конкретні особливості даної шкільної організації та її діяльності, контингент учнів класу (їх потреби, можливості і здібності), особистісні ресурси класного керівника, пов'язані з його віком, інтересами, здібностями. Серед них чимало універсалів, що однаково добре вписуються в класи старшокласників, але нерідко класні керівники проявляють найбільшу ефективність, працюючи з певним віком. У роботі з підлітками зазвичай успішними бувають молоді педагоги. Ці класи динамічні, діяльні, їм подобається, коли в їх праці, іграх, походах на рівних бере участь класний керівник.

Існує і інший аспект, пов'язаний з особистими ресурсами педагога. Класному керівнику доводиться визначати свою позицію в ставленні до дитячого колективу. Так, в початковій школі — це «няня», в молодших підліткових класах — «керівник» (він допомагає дітям наповнити життя конкретними справами, в яких вони можуть проявити свою енергію, силу, вправність, прагнення до романтичного, яскравого). У старших підліткових класах він — «опікун» (ці вже багато що вміють самі, більше прагнуть до незалежності, самостійності). І, нарешті, в старших класах — «консультант», тобто фахівець, що дає кваліфіковані поради, — тут самодіяльність може бути така, що не вимагає прямого втручання педагога.

Класний керівник працює не тільки на організаційно-педагогічному рівні, але і на психолого-педагогічному. Сучасній школі потрібен не тільки шкільний психолог, а повноцінно психологічно підготовлений класний керівник. Включення у сучасну позакласну роботу нових категорій педагогів: шкільних психологів, соціальних педагогів, профорієнтаторів, валеологів — визначає взаємодію класного керівника з цими фахівцями, визначення свого власного місця і ролі серед них. Повинен бути «головний» педагог, це — класний керівник, який при відповідній підготовці міг би інтегрувати і координувати виховні дії школи, середовища, сім'ї, плат-

них, недільних, відомчих форм освіти і виховання у системі формування естетичних смаків старшокласників.

Класні години є основною формою роботи класного керівника з формування естетичних смаків. У шкільній практиці застосовуються різні форми і методи проведення класних годин. Частіше їх проводять самі класні керівники. Вони проводять бесіду з учнями, знайомлять їх з літературним матеріалом, виявляють і аналізують громадську думку класного колективу з окремих питань. Іноді класна година проводиться у формі обговорення поточних питань життя класу, плану роботи на наступний тиждень, розподілу обсягу робіт на найближчий час, огляду газет і журналів за минулий тиждень та ін. На класній годині можливі сумісна праця, творчість, обмін думками, творча робота із згуртування колективу класу [394].

У позакласній роботі найбільш ефективними є такі *форми роботи*: уроки художньої культури, уроки краси, виховні заходи в школах і окремих класах, підготовка художньої самодіяльності у позакласній роботі, навчання прийомам створення красивих елементів вишивання, складання ікебани, оформлення виставок та шкільних музеїв, кабінетів української мови і літератури, історії, іноземної мови з елементами естетики. Особливу увагу при цьому слід звертати на досвід тих творчо працюючих учителів, які мали свої знахідки у цій сфері. Завдання вчителів полягає в тому, щоб разом із старшокласниками підняти з глибин часу пласти духовних цінностей українського народу. На вчителя сьогодні покладається надзвичайно важлива функція — не тільки формувати мовну культуру особистості, але й показати красу рідного слова.

Безумовно, старшокласники стануть більш контактними; можливо, після закінчення занять у них залишаться дружні стосунки з іншими дітьми, що відвідували заняття. Більш розвиненою стане мова учнів. І ще дуже важливий результат, на який хотілося б сподіватися: засвоєння учнями вічних людських цінностей — милосердя, жалю, правдолюбства, прагнення до добра і неприйняття зла. Критерії прекрасного

набиратимуть сили у свідомості старшокласників, підвищать їх загальну культуру.

Вчитель повинен вдумливо підбирати навчальний матеріал за змістом, бо він складає основу формування наукового кругозору старшокласників, знайомить їх з новими фактами і відомостями з різних наук; навчає діалектичному підходу в осмисленні наукових фактів та ідей; розкриває практичну силу наукових знань, можливостей застосування одержаних в школі знань у вирішенні побутових і практичних питань.

У контексті дослідження виділені такі ефективні *форми позакласної роботи* з формування естетичних смаків старшокласників:

- *інформаційно-масові* (дискусії, диспути, конференції, інтелектуальні аукціони, ринги, вечори, подорожі);
- *практично-групові* (екскурсії, свята, ярмарки, народні ігри, огляди-конкурси, олімпіади);
- *самодіяльно-інтегративні* (шкільні клуби, КВК, фестивалі, асамблеї з проблем традицій, культури, гуртки);
- *творчо-індивідуальні* (доручення, творчі завдання, звіти, індивідуальна робота тощо).

Реалізація у позакласній діяльності авторських програм та інноваційних технологій естетичного спрямування.

Удосконалення позакласної діяльності потребує застосування інноваційних технологій.

Термін «інновація» означає нововведення, тобто цілеспрямовані зміни, які вносять в середовище впровадження нові стабільні елементи (нововведення), що викликають перехід системи з одного стану в інший. За світовим баченням, інноваційна діяльність вбирає в себе наукову, науково-технічну і технологічну діяльність як невід’ємні складові повного циклу створення нової продукції. Важливим напрямом діяльності держави є моніторинг інноваційної діяльності — систематичний збір, обробка та аналіз інформації про перебіг інноваційних процесів, практичні наслідки заходів держави щодо стимулювання і регулювання інноваційної діяльності в країні, резуль-

тати реалізації пріоритетних напрямів інноваційної діяльності [96]. З іншого боку сама система є споживачем інноваційних технологій. Саме тому науковці всього світу приділяють пильну увагу вивченню питання інноваційних технологій в освіті.

На Заході дослідження ведуться з кінця 50-х років ХХ сторіччя і близько 15 років у нашій країні. Серед учених, які присвятили свої праці дослідженням у даному напрямку, слід відзначити І. Бега, Л. Даниленко, І. Дичківську, М. Кларіна, О. Пехоту, О. Попову, Л. Подимову, А. Пригожина, В. Слассьоніна, А. Хуторського та ін. Як зазначають дослідники, психолого-педагогічний розвиток технології освіти («педагогічної технології») в ХХ столітті мав чотири етапи.

Перший (40-і — середина 50-х років) характеризується появою в школах США та західних розвинутих країн різноманітних технічних засобів, які було об'єднано поняттям «аудіовізуальні засоби». *Другий* (середина 50-х — 60-і роки) обґрунтував теоретичну базу технологічного підходу до освіти — програмоване навчання. Внаслідок втілення ідеї машинного програмованого навчання було створено електронні класи із засобами зворотного зв'язку, лінгафонні кабінети, тренажери тощо. Це дало підставу замінити поняття «технологія в освіті» поняттям «технологія освіти», оскільки виникли різні технологічні системи методів і засобів педагогічного процесу, що вели до обов'язкового позитивного результату навчання. *Третій* (70-і роки) вирізнявся трьома особливостями подальшого технологічного розвитку:

1. Фундаментальну революцію почала здійснювати інформатика, теорія телекомунікацій в освіті (навчальне телебачення). Виникла педагогічна кваліметрія як галузь загальної кваліметрії — науки про кількісну оцінку якості продукції, а також явищ, процесів освіти; про системний аналіз і розвиток психології навчання, теорії управління освітою.

2. Розвинулась методична основа педагогічної технології. Здійснювався, зокрема, перехід від вербального до аудіовізуального навчання.

3. Розпочалася підготовка кваліфікованих педагогів–технологів, почався масовий випуск новітніх аудіовізуальних технічних засобів.

Четвертий (80-і — початок 90-х років): створення комп'ютерних лабораторій і дисплейних класів, зростання кількості та якості навчальних програм із використанням передових технологій, застосування систем інтерактивного відео.

Безумовно, розвиток педагогічної технології на цьому не завершився. Американські дидакти Ф. Персиваль і Г. Еллінгтон зазначають, що нові знання і досвід поєднуюватимуться із вдосконаленням в технічних галузях, які дедалі ширше використовуються для розробки новітніх виховних технологічних систем [227].

Проведений історичний екскурс, свідчить, що технологія (техно — майстерність, мистецтво; логос — наука) є всюди, де є досягнення, прагнення до результату, але усвідомлене використання технологічного підходу було справжньою революцією. Будь-яка освітня інновація починається з творчої особистості (носія інновації), який має певну педагогічну ідею (ядро інновації) і проводить експеримент (джерело інновації). У виконанні вчителя його освітня інновація це мистецтво, але наскільки ефективним буде впровадження даної інновації в інших навчальних закладах у значній мірі залежить саме від інноваційної освітньої технології.

На думку Л. Даниленко, інноваційна освітня технологія — це якісно нова сукупність форм, методів і засобів навчання, виховання й управління, яка привносить суттєві зміни до результату освітнього процесу і розглядається як багатокомпонентна модель — така, що включає в себе: навчальну, виховну та управлінську інноваційні технології [96]. До навчальних інноваційних технологій вчений відносить такий набір операційних дій педагога з учнем, в результаті яких суттєво покращується мотивація учнів до навчального процесу. Серед таких технологій значне місце посідають технології: особистісно-орієнтованого навчання, інтегративного, інфор-

маційного, дистанційного, модульно-розвивального навчання тощо.

До *виховних інноваційних технологій* відносяться мистецькі засоби й прийоми впливу педагога на свідомість особистості учня з метою формування в нього особистісних цінностей у контексті із загальнолюдськими. Наприклад, технологія ранньої соціалізації, формування почуття національної гідності у шкільної молоді, духовного розвитку учнів. Технологія виховного процесу фіксує доцільні кроки учасників освітнього процесу, підпорядковується виховній меті. Технологічний підхід уможливорює процес активізації, інтенсифікації, оптимізації роботи з формування естетичних смаків старшокласників за умов збереження унікальності внутрішнього світу та індивідуального досвіду вихованців.

Технологія виховного процесу є послідовним розгортанням педагогічної діяльності та спілкування, спрямованих на досягнення конкретної виховної мети у педагогічній системі та її підструктурах. Складовими виховних технологій є форми організації (індивідуальні, групові, колективні), методи як способи впливу на дітей та учнівську молодь, прийоми та засоби виховання. Виховні технології ґрунтуються не на механізмах зовнішнього підкріплення (заохочення, покарання тощо), а на рефлексивно-вольових механізмах (співпереживання, позитивне емоційне оцінювання), які апелюють, насамперед, до самосвідомості та творчого ставлення вихованців до суспільних норм і цінностей. До найбільш ефективних належать *інтерактивні технології*, з допомогою яких педагог у ході спілкування з вихованцем інтерпретує життєві події, впливає на конструювання ним своїх особистісних дій, сприяє активізації діяльності вихованця, вправляє його у самоконтролі та саморегуляції.

Сьогодні в практиці роботи сучасної школи набули поширення авторські програми формування різних якостей особистості. При проведенні формувального експерименту були розроблені авторські програми естетичного спрямування при

складанні яких робилася орієнтація на використання сучасних інноваційних технологій.

3. Орієнтація позакласної роботи на естетично спрямовану діяльність у поєднанні з оригінальною творчістю вихованців. Виділена умова сприятиме формуванню естетичних смаків старшокласників. Педагогічна мудрість полягає у тому, щоб залучити старшокласника до створення красивих речей та таким чином формувати його естетичні почуття. Дитину простіше навчити бачити красу, залучаючи її до створення прекрасного. Така діяльність завжди містить творчий компонент. *Творчість* — робота під впливом внутрішньої потреби, яка дає оригінальний, суспільно цінний результат.

Позаурочний компонент естетичного виховання передбачає організацію колективних і групових форм естетично спрямованої діяльності старшокласників поза межами класу і школи, але під керівництвом або за участю вчителів (заняття в гуртках художньо-естетичного профілю, шкільних об'єднаннях за інтересами, художньо-творчих колективах, клубах; організація екскурсій до музеїв; фольклорних експедицій; відвідування театральних вистав, концертів, художніх майстерень тощо);

З огляду на пріоритет особистісно-розвивальної освіти замість традиційного «аналізу» творів мистецтва необхідно ввести в науково-педагогічний обіг і шкільну практику поняття «*інтерпретація*» творів мистецтва, адже принципового значення набуває пошук учнями в мистецтві особистісно значущих смислів, співзвучних власному духовному світу, художньо-естетичному досвіду. Тому актуальності набуває проблема розвитку в учнів, особливо старшого шкільного віку, навичок самостійної інтерпретації творів різного художнього рівня критичного мислення.

Таким чином, методична система виховання мистецтвом та викладання дисциплін художньо-естетичного циклу в загальноосвітній школі має спрямовуватися на розвиток таких якостей учнів, як ініціативність, активність, самостійність,

креативність, критичність, забезпечуваність умов для самореалізації та безперервного самовдосконалення і самовиховання, нейтралізування зовнішніх антихудожніх впливів мікро- і макросередовища. В організації практичної художньої діяльності молодших школярів мають домінувати ігрові методики, підлітків — проблемно-пошукові методи, старшокласників — дослідницькі, спрямовані на здійснення самостійних художньо-творчих проєктів.

Однією з умов ефективного впровадження цілісної системи естетичного виховання старшокласників є створення естетичного середовища в навчальному закладі, відкритого до активної взаємодії з навколишнім соціокультурним середовищем. Важливим завданням сучасної школи стає створення інноваційної педагогічної інфраструктури, що охоплюватиме:

- естетику предметного середовища, в якому школярі зможуть реалізувати свої художньо-творчі здібності (естетика шкільного довкілля — картинні галереї, мистецькі світлиці, художні майстерні; сучасний дизайн шкільних інтер'єрів тощо);
- естетику соціально-педагогічного середовища (естетика шкільного спілкування і життєтворчості, краса міжособистісних відносин, панування педагогічного оптимізму і віри, що кожна дитина в душі митець).

Школа із специфічним соціально-культурним середовищем у нових суспільно-економічних умовах має бути відкритою до контактів із закладами культури і мистецтва (музеями, філармоніями, театрами тощо), до взаємодії з професійними та самодіяльними мистецькими колективами і відомими митцями, більш того — вона повинна стати ініціатором таких контактів. Саме художньо-естетичні аспекти шкільного життя мають змогу нейтралізувати зовнішні антиестетичні впливи макросередовища, засобів масової інформації, виконувати арттерапевтичну і превентивну функції щодо девіантної поведінки учнів.

Педагогічні колективи загальноосвітніх навчальних закладів не повинні займати позицію нейтралітету в організа-

ції культурного відпочинку, змістовного й цікавого дозвілля дітей, підлітків і юнацтва. Вони мають налагоджувати систематичну взаємодію з культурно-освітніми закладами та представниками культури для прилучення учнів до художніх цінностей з максимальним урахуванням індивідуальних здібностей, задоволенням інтересів і потреб учнів.

Оновлення потребують і зв'язки школи з сімейно-родинним оточенням старшокласників; особливого значення набуває їх гармонізація в сфері естетичного виховання. Залучення батьків до творчої співпраці сприятиме збереженню народних традицій і звичаїв, забезпеченню духовної спадкоємності поколінь.

Естетично-практична діяльність пов'язана з реалізацією цільової установки виховання — пробудження творчого начала в кожному учневі, формування творчих здібностей. До найважливіших факторів, що визначають здатність до творчості, належать уява і фантазія; функції стимулятора цього процесу виконують емоції. Перехід від репродуктивної діяльності, в якій, безумовно, присутні елементи творчості, до самостійної творчості може здійснюватися лише за умови досить високого розвитку захопленості мистецтвом, насолоди естетичними цінностями. Тому необхідно перенести акценти з набуття старшокласниками певної суми технологічних умінь і навичок на стимулювання їхньої творчої активності. Це веде до оновлення форм і методів виховання, до зміни педагогічних технологій, які мають бути спрямовані на самонавчання, творче самовираження старшокласників.

Завданнями організації естетично-практичної діяльності є:

- стимулювання самостійного вибору школярами напрямів і форм, які найбільш відповідають їх потребам у художньо-творчому самовизначенні;
- включення до художньої діяльності всіх старшокласників, з урахуванням динаміки змін їхніх інтересів і потреб, індивідуальних здібностей кожного;

- забезпечення відповідності педагогічних умов вимогам розвитку художньо-творчої активності старшокласників.

Комунікативна функція мистецтва дає змогу вписати його в динаміку культури, програмуючи процеси соціалізації особистості. Тому сенс *соціокультурної діяльності* полягає не просто в залученні старшокласників до діяльності з виявлення, збирання, зберігання і поширення художніх цінностей, а в тому, щоб викликати в них ініціативу, творчість, екологічне ставлення до художньої спадщини, осмислення своєї відповідальності перед майбутнім за збереження художніх цінностей минулого і сьогодення. Доцільно змінити виховну, соціокультурну практику з демонстраційно-концертної спрямованості на сферу спілкування, відновлення напівзабутих чи майже втрачених творів української культури, зокрема народних звичаїв, обрядів, уведення їх у вжиток.

Розширення меж соціокультурної діяльності старшокласників передбачає вирішення таких завдань:

- формування вдумливого, відповідного ставлення школярів до проблем виявлення, оцінки і збереження художніх цінностей, що відбивають сукупний досвід людської діяльності;
- роз'яснення сутності та гуманістичного змісту народних традицій, синтезу із сучасністю;
- об'єднання представників різних поколінь (учнів, батьків) в організації художньо-естетичної діяльності, залучення родоводів, родинних зв'язків та стосунків до орбіти діалогу з мистецтвом;
- активізацію енергетики поведінкового самовираження старшокласників у естетичній сфері.

4. Врахування наступності та індивідуального підходів у позакласній роботі зі старшокласниками у взаємозв'язку основних суб'єктів цього процесу (педагогів, керівників гуртків, наставників, учнів, батьків, громадських мистецьких організацій). Розвиток людства в XXI столітті, безперечно, по-

значається на розумінні прекрасного, що веде до певної трансформації смаків. Високий, витончений смак, яких би особливих (професійних, етнічних і т.п.) форм він не набував, стане основною ознакою загальної культури — культури особистості, тих чи інших соціальних груп, народу в цілому.

Організаційно-педагогічна діяльність вчителя з літератури, історії, народознавства (українознавства), образотворчого мистецтва, музики та співів спрямована на виявлення та розвиток талантів, обдарувань, здібностей старшокласників, передбачає відповідну стратегію і тактику формування їх естетичних смаків, розгортання їх аксіологічної діяльності. У процесі підготовки молоді до суспільно корисної діяльності формування естетичних смаків повинне розглядатись як необхідне навчально-виховне завдання, причому в ході цього процесу мають поєднуватися особистісний та індивідуальний підходи.

Індивідуальний підхід виходить із самоцінності особистості, її духовності та суверенності, передбачає, що його реалізація має ґрунтуватися на діалогічній основі, що визначає суб'єкт-суб'єктну взаємодію учасників виховного процесу, їх самоактуалізацію і самоорієнтацію. Особистісно орієнтовані та індивідуальні підходи у навчально-виховному процесі розглядаються як синонімічні та означають необхідність врахування талантів та здібностей дітей та створення таких ситуацій, в яких стосунки з школярами будуються на врахуванні їх гідності і права бути особистістю.

На сучасному етапі розвитку освіти індивідуалізація навчально-виховного процесу знаходиться на шляху теоретичного переосмислення. Цьому питанню присвячені, зокрема, роботи М. Антропової, В. Володька, С. Гончаренка, Г. Манке, В. Степанова та ін. Так, В. Володько і С. Гончаренко досліджують індивідуальні підходи, за допомогою яких кожен учень зміг би одержати не тільки різноманітні знання, але й розвинути свої здібності, індивідуальні задатки, реалізувати власні можливості [76].

Звичайно, індивідуалізоване, особистісно-орієнтоване навчання і виховання потребує серйозної підготовки, зокрема з боку вчителів. Між тим, проведене нами опитування в школах м. Києва показало, що тільки 20 % вчителів (включаючи класних керівників) добре знають всіх своїх учнів. Лише 40 % опитуваних вчителів вважають за потрібне знати індивідуальні особливості учнів, зокрема особливості їх психіки.

Наукові дослідження останніх років дають змогу по-новому зрозуміти роль задатків, тобто анатомо-морфологічних (мозкових і тілесних), хромосомних, біохімічних, фізіологічних, нейрофізіологічних особливостей людського організму. В. Русалов та С. Дудін пропонують включати сюди і всю сукупність вроджених, в тому числі і соціально-групових програм поведінки, вироблених в процесі еволюції і антропогенезу. Таке розуміння задатків дає змогу по-новому оцінити їх роль в розвитку індивідуальності людини. Багато з того, що раніше вважалось специфічно людським, одержаним тільки після народження, насправді генетично зумовлено у формі фіксованих співвідношень біологічних структур і програм. Найбільш наочно про це свідчить той факт, що мозок людини, за даними сучасної генетики, у всіх деталях пристосований до засвоєння мовних і мисленневих процесів [5].

Проблемами формування людської індивідуальності з позицій системного підходу на різних рівнях, включаючи як макро-, так і мікрогенетичні зміни, займається порівняно нова наукова дисципліна — психогенетика (М. Єгорова, Т. Марютіна, І. Равич-Щербо та ін.). Виділена спеціальна галузь досліджень — хроногенетика (Л. Гедда), спрямована на вивчення закономірностей розгортання генетичної програми в часі. Під час розвитку генотип виконує подвійну функцію: він типізує розвиток й індивідуалізує його. Кожна людина з моменту зародження вирізняється вираженою індивідуальністю, яка проявляється на всіх рівнях організації. Фенотип будь-якої психологічної ознаки може бути результатом і унікальною генетичною конституцією, і унікальним досвідом дитини [100, с. 10].

Таким чином, як яскрава індивідуальність, старшокласник потребує й індивідуального підходу (створення індивідуальних програм, метою яких є закріплення навичок, які є важкими для дитини і т.ін.). Як зазначав К. Юнг, не всебічне і стандартне, а саме неповторне є характерним для індивідуальності. Індивідуальне неможливо зрозуміти у вигляді одиниці, яка повторюється, але лише у вигляді неповторної єдності, яка врешті-решт не може бути ні з чим порівняна. Ось чому, якщо ми ставимо завдання зрозуміти саме дану окрему людину, ми повинні відкинути все наше наукове знання про пересічну людину...» [310, с. 6].

Індивідуальний підхід до старшокласників у позакласній роботі є однією з педагогічних умов ефективного формування естетичних смаків зазначеної категорії дітей. Ще Я. Коменський вважав інтерес однією з найголовніших умов створення світлої і радісної обстановки навчання. До того ж зацікавлений учень «буде шукати працю і не буде лякатись напружень і зусиль» [135, с. 35].

Індивідуальність у філософському значенні — це неповторність особистості, її відмінність від інших людей. У міру духовного розвитку людини її відмінності стають багатограннішими. Розвиток особистості, зокрема її смаків, йде в руслі індивідуалізації. Під дією соціальних механізмів диференціюються і закріплюються соціальні функції смаку, які передаються йому, насамперед, суспільною естетичною свідомістю. Головним чином, завдяки мистецтву відбувається перехід від смаку як неусвідомленої традиції, звичаю, тобто смаку масового, до смаку індивідуального. У процесі естетичного виховання індивід одержує нову естетичну інформацію, яка або відкидає, або вдосконалює його попередні естетичні уявлення. Чим сильніше здатність особистості до сприйняття нової інформації та її засвоєння, тим активніше діє контрольна функція смаку. Поки звичай (наприклад, мода) викликає відповідну реакцію без усвідомлення її мотиву і стимулу, естетичний смак адаптується, але суттєво не зміню-

ється. Цей процес формування смаку як необхідний момент соціалізації може служити і основою індивідуалізації смаку, розвитку його контрольних функцій. Вдосконалення останньої стосується розвитку особистості в цілому. Тому так важливо дослідити взаємозв'язок смаку та інтелекту людини, її загальнокультурного розвитку.

Принцип індивідуального підходу у процесі формування естетичних смаків старшокласників передбачає врахування психологічних характеристик кожного учня, його творчих здібностей, пам'яті, уваги, знань, досвіду та інших особливостей, що впливають на естетичну діяльність [173, с. 36]. Ними можуть бути різні фізичні і психічні якості і стани: особливості пізнавальних процесів і пам'яті, якості нервової системи, риси характеру і волі, мотивація та інші чинники, про які уже говорилося раніше. Крім того, на формування естетичних смаків старшокласників впливають різні соціальні фактори (статус учня в класному колективі, сім'я, соціальне оточення тощо) [286, с. 17].

Особистісно орієнтовані та індивідуальні підходи до формування естетичних смаків старшокласників передбачають *наступність* у навчально-виховній роботі. У контексті нашої роботи важливим є дослідження проблеми *наступності*, її ролі і значення у формуванні і розвитку естетичних смаків старшокласників у позакласній роботі, що в свою чергу неможливе без врахування загальнофілософських та психологічних засад функціонування цього явища у навчально-виховному процесі. Під цим кутом зору ми здійснили аналіз особливостей етапів формування розумових дій. У дослідженні ми спирались на висновки й положення П. Гальперіна, Н. Менчинської, Н. Талізінної, які є дотичними до нашої проблеми [68; 268; 269].

Як універсальне педагогічне явище, наступність є встановленням необхідного зв'язку і доцільного співвідношення між частинами (елементами, розділами) предмета (внутрішньо-предметні зв'язки) і між предметами, які причетні до формування естетичного смаку (міжпредметні зв'язки).

Розглянемо *наступність у системі «навчальна діяльність — позакласна робота»* щодо формування естетичних смаків старшокласників, зокрема до знань. Значення наступності полягає в тому, що вона виконує роль взаємозв'язку і взаємообумовленості, яка діє в горизонтальному і вертикальному напрямках змісту освіти і якісно покращує методику викладання. Зазначимо, що у системі «навчальна діяльність — позакласна робота» наступність передбачає послідовне розширення естетичних знань старшокласників, отриманих на уроках, у позакласній роботі (факультативи, гуртки, уроки краси, студії, самодіяльні об'єднання тощо).

У педагогічній теорії наступність пронизує зміст середньої освіти, методику викладання, поєднання компонентів навчально-виховного процесу та позакласної роботи. Наступність характеризує вимоги, що ставляться до знань та умінь старшокласників на кожному етапі навчання у школі та позакласній роботі; форм, методів і прийомів пояснення нового навчального матеріалу як з боку вчителів, так і з боку авторів програм та підручників. Так, наступність у розподілі й послідовності матеріалу забезпечує просування учнів від абстрактного до конкретного, від простого до складного, від нижчого до вищого. Адже при застосуванні наступності як умови ефективного навчання мають місце два взаємопов'язані фактори, без яких воно неможливе: один із них стосується змісту, а інший — логіки відповідного навчального предмета.

Це, зокрема, означає, що не слід подавати зміст певної галузі знання в усій його конкретності — зміст науки вимагає в даному випадку дидактичної переробки, зокрема з урахуванням форм подачі (унаочнення, доведення, порівняльний аналіз) і викладу в формі сходження від простого до складного і т.д. в строгій послідовності, що і забезпечує наступність. Наступність реалізується не лише в лінійному, але й у концентричному розташуванні матеріалу. Наступність забезпечується доцільним розподілом навчального часу, взаємодією форм навчання, методів та засобів його для створення

розумових і практичних навичок. Зокрема, вона передбачає певну пропорційність змісту та бюджету навчального часу, елементів нового матеріалу та його повторення [73].

На філософському рівні феномен наступності досліджується в рамках діалектики як загальнофілософської теорії розвитку, а також теорії пізнання, зокрема діалектичної логіки як вчення про загальні закономірності теоретичного відображення дійсності. Безпосередньо наступність пов'язана з дією закону заперечення заперечення, є його характерною рисою.

Діалектичне заперечення, як зазначав ще Г. Гегель, повинне здійснюватися таким чином, щоб при переході до наступного етапу розвитку предмета було збережено все позитивне, раціональне від його попереднього стану — саме воно (позитивне) є тією основою, базою, на якій ґрунтуються і вибудовуються усі ті нові риси та якості, яких предмет набуває при подальшому своєму розвитку [69]. Якби не було цієї бази, то не було б і подальшого прогресивного руху вперед, переходу до вищого рівня організації предмета. Наступність, таким чином, виступає як необхідна, атрибутивна умова прогресивного розвитку. У науковому пізнанні, як засвідчує теорія пізнання, — гносеологія, наступність ґрунтується на тому, що в кожній відносній істині містяться елементи абсолютної істини, які в ході розвитку науки не відкидаються, а навпаки, нарощуються, конкретизуються, збагачуються новими положеннями, новими елементами та зв'язками, чим забезпечується проникнення в глибини предмета, осягнення фундаментальних основ буття.

Дотичними до нашого дослідження є думки В. Гаврилюка, який пропонує розрізнати два типи розвитку — субстанціальний і акцидентальний, кожному з яких властивий свій вид діалектичного заперечення [66, с. 151]. Для акцидентального типу розвитку характерне заперечення «за Марксом», тобто тут дійсно відбувається самознищення явища (або його знищення під дією зовнішніх чинників), на його місце приходить інше, якісно нове — наступності тут по суті немає. У науці

таке буває, наприклад, при зіткненні різних думок, позицій, точок зору, окремих концепцій одного й того ж явища, кожна з яких одностороння: один автор пропонує одне, другий — інше і т.д., спочатку переважає одна точка зору, згодом її відкидають, підтримують іншу, а врешті-решт обидві виявляються односторонніми, вони зникають, вичерпавши себе, а їх «раціональне зерно» синтезується у якійсь новій третій точці зору.

Принципово іншу картину спостерігаємо при субстанціальному типі розвитку. Таким, наприклад, є розвиток матерії як її сходження по рівнях організації. Так, на певному ступені розвитку фізичної матерії виникає хімічна форма руху, а на відповідному рівні організації останньої з'являється жива матерія, а далі, на її ґрунті, — її соціальна форма. Тут кожна вища форма, виникаючи із нижчої, не заперечує, не скасовує її, а надбудовується над нею як над власною основою. Щоб виникло біологічне, зовсім не потрібно, щоб зникло фізичне; так само соціальне зберігає «під собою» біологічне — людину як живий організм.

Таку ж картину ми спостерігаємо і в розвитку науки. Наприклад, з виникненням теорії відносності А.Ейнштейна ньютонівська механіка не зникла (хоча й вичерпала себе як основа фізики), вона продовжує функціонувати як теорія порівняно повільних процесів. Так само обидві вони не щезли з виникненням теорії елементарних частинок, квантової теорії поля і т.п., причому кожна з них базується на попередній і не тільки не знищує її, а використовує її для власного обґрунтування. Як бачимо, ми тут маємо своєрідні рівні розвитку фізики, переходи, які являють субстанціальний тип розвитку — розвиток без заперечення досягнутої основи [66]. І саме тут ми можемо говорити про реальну наступність. Неважко переконатися, що саме такий (субстанціальний) тип розвитку має місце у навчально-виховному процесі й позакласній роботі школи.

Зазначимо, що теоретичні засади наступності «по вертикалі» впливають із низки психологічних та педагогічних

концепцій. Певне обґрунтування наступності міститься в концепції інформаційно–педагогічних модулів. Теорія програмованого навчання та деякі інші педагогічні технології, передовий досвід викладання усіх предметів (а особливо дисциплін гуманітарного циклу) — є передумовою втілення наступності і ефективний засіб подолання розриву у навчанні й позакласній роботі школи.

Опорною у вивченні феномена наступності є відома концепція поетапного формування розумових дій П. Гальперіна, Н. Менчинської і Н. Талізінної, яка була розроблена в рамках педагогічної психології [68]. Її автори у своїх працях розкрили суть наступності як «поетапності набуття людиною знань і умінь». Це вчення про складні багатопланові трансформаційні процеси, пов'язані зі становленням і формуванням нових дій, образів і понять.

Зазначимо, що теорія поетапного формування розумових дій може бути однією з психологічних умов наступності як на вищому, так і на елементарному рівнях навчально-виховної і позакласної роботи школи. Її гнучкість дає змогу широко застосовувати нові технології у навчанні, вихованні і позакласній роботі, а отже, її положення і вимоги слід враховувати в реальній практиці формування естетичних смаків старшокласників у школі.

Наступність є джерелом і проявом системного і структурного підходів до викладання навчальних предметів на уроках та в позакласній роботі. Вона є, як вважають філософи, які вивчають загальні закономірності структури особистості людини, необхідним атрибутом розвитку естетичної, духовної культури людини і суспільства в цілому. Зрозуміло, що це стосується також послідовного формування та удосконалення естетичних смаків старшокласників у позакласній роботі [96].

Узагальнюючи вищесказане, виділимо ознаки наступності як педагогічного явища:

- *універсальність*, завдяки якій охоплюється зміст освіти навчального закладу, визначаються її цикли:

загальноосвітній, профільний (загальноспеціалізований), професійний, виробничий (діяльнісний, методичний), прикладний (в індустріальних профілях — робітничі спеціальності; в педагогічних — прикладні спецкурси; практика на виробництві; реальне дипломне проектування). У кожному циклі спостерігаються змістові внутрішньопредметні, міжпредметні взаємопов'язані компоненти програмового матеріалу, пересування їх за навчальним часом. Завдяки наступності вичленовуються оптимальні, раціональні сторони дублювання і наступного переміщення певних аспектів інформації у навчальних дисциплінах, що їх називають міжпредметними зв'язками;

- *комплексність методів і засобів викладання*, яка також має певну наступність їх використання. У гуманітарних профілях близько 60–70 % навчального матеріалу доводиться до учнів завдяки урокам і позакласній навчальній роботі як основним формам організації навчально-виховного процесу;
- *оптимальність процесу наступності*, яка відіграє роль «ниток», що скріплюють навчальний матеріал, надаючи йому певної структурної впорядкованості та організованості. Саме наступність зміцнює так зване стикування матеріалу («педагогічна психологія — педагогіка», «загальна історія — історія педагогіки», «дидактика — методика викладання» та ін.);
- *генералізація наступності* як транспонована в навчальний процес категорія логічних операцій, що синтезує головне з кількох інформаційних блоків або складних операцій (суджень, умовиводів). Завдяки наступності предмет вивчення стає повнішим, набуває свого реального значення, вигідно відрізняється від менш важливих. Генералізація в змісті освіти є багатofункціональною: вона покликана усувати розбіжності і розриви в навчальному матеріалі між уроками

ми і позакласною навчальною діяльністю. Крім того, функцією наступності, що впливає з властивості генералізації, є узагальнення генеральних і локальних ліній зв'язку.

Таким чином, явище наступності, оскільки воно спирається на методологічний фундамент з філософії та педагогічної психології і має властивості універсальності, комплексності, оптимальності, генералізації, є однією із педагогічних засад шкільної освіти. Наступність можна вважати ефективним шляхом поліпшення якості зв'язків між навчальною і позакласною роботою. Зауважимо, що в педагогічній науці немає офіційного терміна «шлях», як правило, ним визначають сукупність процесуальних форм, методів, прийомів і засобів. Як універсальне педагогічне явище, наступність є встановленням необхідного зв'язку і доцільного співвідношення між частинами (елементами, розділами) предмета (внутріпредметні зв'язки) і між предметами, причетними до формування естетичного смаку (міжпредметні зв'язки). Наступність забезпечується доцільним розподілом навчального часу, взаємодією форм навчання, методів та засобів для створення розумових і практичних навичок з урахуванням специфіки позакласної роботи. Онтологічне, філософське значення явища наступності є значно глибшим. Найбільш загальна частина філософії — онтологія — вивчає фундаментальні принципи буття й аналізує явище наступності як зв'язок між різними етапами або ступенями, циклами розвитку, сутність якого виявляється у збереженні певних елементів цілого або його окремих характеристик при переході до нового етапу, стадії, циклу розвитку. Якщо охарактеризувати це явище у філософських термінах, то можна сказати, що тут має місце діалектичне заперечення.

Наступність характеризує вимоги до знань та умінь учнів на кожному етапі позакласної діяльності до форм, а також методів і прийомів естетичного виховання як з боку вчителів, так і з боку авторів сучасних програм та підручників з естетики. Так, наступність у розподілі й послідовності мате-

ріалу забезпечує просування учнів від абстрактного до конкретного, від простого до складного, від нижчого до вищого. Об'єктивно наступність має виявитись також у пропорційності змісту та бюджету навчального часу, елементів нового матеріалу та його повторення.

Наступність вимагає також не лише внутріпредметних, а й міжпредметних зв'язків на рівні програм і підручників, а в ході практичного викладання — на рівні контактів між викладачами споріднених предметів у школі (наприклад, між вчителями малювання, культурології, естетики тощо).

Послідовне забезпечення наступності тісно пов'язане з перспективністю викладання предмета, під якою ми маємо на увазі те, що окремі теми не розглядаються ізольовано, а подаються у такому взаємозв'язку, який дає змогу здійснювати вивчення кожної поточної теми не лише з опорою на минуле та відоме, але й з широкою орієнтацією на наступні теми. Явище наступності в педагогіці побудоване з урахуванням засад та вимог психології, а в ряді випадків зумовлене гносеологічними чинниками пізнавального та навчального процесів. Адже наступність охоплює не лише освітню функцію, а й розвиваючу та виховну.

Стосовно розвитку і формування людини, її виховання в процесі навчання наступність, засади якої сягають психолого-педагогічної сфери, охоплює навчально-виховний процес та позакласну роботу школи. Наступність є джерелом і проявом системного і структурного підходів до викладання навчальних предметів на уроках та позакласній навчальній діяльності (факультативах, гуртках тощо). Вона є, як вважають філософи, що вивчають загальні закономірності структури особистості людини, необхідним атрибутом розвитку естетичної, духовної культури людини і суспільства в цілому [139].

Отже, реалізація даної умови — наступності та індивідуалізації роботи щодо формування естетичного смаку старшокласників є передумовою успішного вирішення даної проблеми.

Таким чином, формування естетичних смаків старшокласників у позакласній роботі школи базується на визначенні мети, завдань, функцій процесу формування; обґрунтуванні педагогічних умов ефективного формування естетичних смаків старшокласників.

Розділ 3

САМОВИХОВАННЯ ТА САМОСТІЙНА РОБОТА І ФОРМУВАННЯ ЕСТЕТИЧНИХ СМАКІВ

3.1. Самовиховання як засіб формування естетичних смаків

Самостійна робота зумовлена об'єктивною необхідністю постійного навчання і самовдосконалення, перегляду та коригування власних самооцінок, переоцінки своїх можливостей, потенціалу та резервів кожної особистості. Це вічний процес творчості у ході професійного навчання (наслідування кращих зразків, шедеврів творчості, своїх вчителів тощо — вихід на повну самодостатність). Вироблення свого стилю і напрямку творчості та професійної діяльності має внутрішню установку на смак (естетичний, фаховоспрямований), який спочатку формується, а згодом, уже сформований, здійснює суттєвий вплив на все життя особистості.

Окрім педагогічного впливу на підлітків та юнаків з боку вчителів та наставників, велика роль в розвитку їх смаків належить самовихованню. Спочатку спонтанному, згодом — осмисленому, яким займається кожна людина.

Процес спонтанного пробудження художнього смаку і подальшого закріплення емоційної оцінки творів мистецтва і літератури починається немовби раптово, але поступово стає засобом самовиховання, яке здійснюється під впливом знайомства з творами, що приваблюють людину.

У процесі самовиховання, яке є системою цілеспрямованої роботи особистості над собою в етично-поведінковій, інтелектуально-самоосвітній, трудовій, естетичній та інших сферах, надзвичайно важливу роль відіграє аксіологічна діяльність. В естетичному вихованні і самовихованні можна спостерігати, як задатки особистості за сприятливих умов переростають у здібності, розвивають талант.

Аксіологічна діяльність, самонавчання і самовиховання сприяють розвитку естетичного смаку, що суттєво впливає на творчість особистості в різних сферах мистецтва. Постійно вдосконалюючись, молоді люди в аксіологічній діяльності досягають високого рівня майстерності, стають майстрами своєї справи.

Інтелектуальне самовиховання в сфері естетичної свідомості може мати характер пізнавальної діяльності (ознайомлення з літературою, біографіями митців, їх художньою творчістю, аналіз творів, їх коментування, визначення їх художньої цінності). Справа в тому, що розвиток інтелекту в процесі самовиховання і самоосвіти впливає і на формування естетичних смаків особистості. (До того ж, у єдності інтелекту зі сформованими естетичними смаками досягається вищий рівень розвитку особистості). Чималу увагу цим проблемам надавали філософ М. Бердяєв, письменники кінця ХІХ — початку ХХ ст. Л. Андрєєв, М. Арцибашев, Л. Толстой, М. Булгаков та ін. В образі інтелігентної людини вони відображали здатність до постійного самовдосконалення, зокрема у розвитку, шліфуванні естетичних смаків.

Головним засобом удосконалення естетичного смаку є самоосвіта і самовиховання. Як уже зазначалось, естетичний смак — це категорія, яка закріплюється у свідомості та установках людини. Усталеність смаків є нормою ставлення до дійсності, а відповідно — до поведінки і оцінювання того, що є предметом творчості. Відомо, що поверхова обізнаність з теорією естетики, з класичною спадщиною, неповне засвоєння їх, практицизм і утилітарність у підході до життєдіяльності особистості ведуть до спрощення, примітивізації смаків.

Теорія самоосвіти в сфері естетичного виховання, становлення смаків спирається на глибоку когнітивну основу. Чим більше знань з предмета у викладача або керівника студії, чим ширший діапазон його знань взагалі, тим активніше він сам сприймає справжню красу, а отже, володіє здатністю прищеплювати іншим відчуття і розуміння прекрасного. Оче-

видно, що в галузі образотворчого мистецтва йому допоможе опрацювання альбомів з репродукціями картин, скульптур, портретів з минулого та сучасного, архітектурних ансамблів та будівель, пам'яток минулого та сучасного. З музичного мистецтва у бібліотеці викладача мають бути магнітофонні записи; з театрального — спогади класиків-акторів і режисерів, записи живих вражень від кращих театральних вистав, де грають талановиті майстри сцени.

Щодо самовиховання, то поряд із спостереженням над собою та самооцінкою, яка повинна мати об'єктивний і рефлексивний характер, слід відшукувати власні ефективні шляхи; форми та засоби, користуючись випробуваними теоретичними прийомами самовиховання — самоутримуванням від негативного та самопримушуванням до позитивного, яке збагачує особистість.

Отже, існує єдиний спосіб виправлення смаків — їх удосконалення: шляхом самоосвіти та морально-естетичного самовиховання. Самоутримування або самопримушування мають по суті єдиний арсенал прийомів роботи над собою, якій передують самоаналіз, рефлексія.

Відомо чимало митців, котрі самокритично ставились до себе, навіть досягнувши статусу «живого класика» (художник І. Репін, письменник С. Сергєєв-Ценський, композитор П. Чайковський, актор і режисер К. Станіславський). Вони завжди відчували невдоволення своєю роботою, тому безперервно вдосконалювали її, поліпшували свої й без того досконалі смаки, відточували деталі сприймання дійсності та перенесення їх у свою творчість. А за ними, як відомо, йшли чимало послідовників, для яких вчителі були живими ідеалами, взірцем смаку і творчості.

У радянський період, до початку 60-х років, теорії самовиховання як суто індивідуального процесу взагалі не існувало, і навіть розмови про неї морально засуджувалися «як самокопання, індивідуальщина, достоевщина, міщанство». Яких тільки ярликів не навішували на метод самовиховання за те, що, мовляв, він суперечить комуністичній ідеології ко-

лективізму («Народу рота целая, сто или двести — чего один не сделает, сделаем вместе!» В. Маяковський). Лише хрущовська «відлига» дозволила, наприклад естонському професору педагогіки А. Я. Арету, депортованому у Киргизію, видати невелику книжку «Очерки по теории самовоспитания» (1961). Основна заслуга першого радянського теоретика самовиховання полягала в тому, що він вивчив історію цього питання у педагогіці та психології, опрацював систему прийомів та методів роботи над собою в інтелектуальному, етико-естетичному, спортивно-фізичному напрямках, вперше насмілився обговорювати практику педагогів США в цій сфері.

Педагог-дослідник В. М. Галузинський в ті роки писав:

«У США, ФРН, Великобританії наполегливо поширюють різноманітні теорії самовиховання. В школах, вищих навчальних закладах, коледжах, молодіжних клубах Сполучених Штатів Америки молоді рекомендують різні прийоми, за допомогою яких можна добитись розвитку волі і характеру, пропагують ідеал супермена («надлюдини»). Діє мережа консультаційних пунктів з психології, гартування характеру, видаються численні популярні посібники («гайденс») для людей, які займаються самовихованням. У теоретичних дослідженнях американської системи самовиховання виділяються три основні напрямки, а саме: релігійно-містичний, псевдонауковий і релятивістський. У Федеративній Республіці Німеччини ці ідеї також поширюються. Значної популярності тут набули праці з самовиховання доктора Фрідріха Фостера, які мають релігійно-психологічний відтінок. Створене в Бонні «Товариство Фостера» вважає свого засновника «совістю покоління» [46, 22–23].

Чи варто доводити, що ті юнаки та дівчата, які на Заході наполегливо вдосконалювали себе, самовиховувалися в естетичному плані тридцять років тому, сьогодні духовно багатші за нашого пострадянського пересічного громадянина?

Схема самовиховання А. Арета не уникла західного впливу. Вона і сьогодні є актуальною, гідною застосування. Спрощено її можна викласти в такий спосіб:

1) передумова — самопізнання:

- самоаналіз на тлі прочитаної літератури, вияв своїх рис та якостей, які підлягають вдосконаленню (наприклад, вдосконалення смаків);

2) на основі самоаналізу — визволення від власних негативних рис характеру, збагачення смаків та ідеалів.

Рекомендують такі прийоми:

- самовідмова від підтримування негативного в особистості: шкідливих якостей та властивостей, вад і звичок (в індивідуальній психології початку ХХ століття було встановлено, що в людей є 85 чеснот та 144 вади і недоліки характеру, які позначаються на поведінці (до останніх ми відносимо й поганій смак));
- самонаказ про приборкання власних негативних звичок, підведення щоденних «підсумків дня» своєї поведінки у спілкуванні з людьми, збагачення своєї духовності щоденним (щовечірнім) читанням рекомендованої літератури, веденням щоденника, де обов'язково занотовуються, аналізуються власні смакові пристрасті й уподобання, враження від своїх учнів, оцінюються опрацьовані художні твори тощо;
- рефлексивна оцінка своєї творчості та викладацької діяльності, сюжети для майбутнього, усунення помічених недоліків, зіставлення власних думок про мистецькі твори з думками мистецтвознавців;
- методи самоосвіти, відмова від поганих звичок — паління, пияцтва (не кажучи вже про наркоманію), брутальних жаргонних виразів, вирішення тих проблем, що створюють труднощі у побуті, у матеріальному та сімейному житті, оскільки це впливає на настрій у роботі. У такий спосіб самовдосконалення стає мобілізуючим фактором;
- засоби самопримусу і наслідування всього кращого, що є в зразках творчості, на що орієнтується осо-

бистісний смак; забезпечення ціннісного ставлення до всього кращого, всіх досягнень життєтворчості в Україні — в її літературі та мистецтві.

Поглиблення самоосвіти передбачає не лише повернення до національної та світової класичної спадщини, а й вивчення культурології — науки про закономірності та принципи розвитку культури взагалі, її особливості та види і жанри із залученням споріднених наукових дисциплін — соціології мистецтва, психології творчості, педагогіки естетичного навчання та виховання.

Сказане має особливо велике значення, коли йдеться про обдарованих особистостей. Реалізація їх можливостей вимагає значних зусиль шляхом *саморозвитку*, а це неодмінно спонукає і до цілеспрямованого морального та естетичного (смакового) *самовиховання*, яке є основою всебічно і гармонійно розвиненої особистості, цілеспрямованого формування її інтересів, потреб, смаків. Сильні особистості, як правило, для самовиховання склали програми свого розвитку. Наприклад, юний Л. Толстой склав для себе таку програму (Толстой Л. Н. «Детство. Отрочество. Юность.» — Л. 1980. — с. 276):

«1. Вивчити весь курс юридичних наук, які потрібні для остаточного екзамену в університеті.

2. Вивчити практичну медицину і частину теоретичної.

3. Вивчити мови: французьку, російську, німецьку, англійську, італійську, латинську.

4. Вивчити сільське господарство як теоретичне, так і практичне.

5. Вивчити історію, географію та статистику.

6. Вивчити математику, гімназійний курс.

7. Написати дисертацію.

8. Досягти середнього ступеня досконалості в музиці та живописі.

9. Написати правила буття.

10. Отримати деякі знання в природничих науках.

11. Скласти твори з усіх предметів, які вивчатиму».

В іншому ракурсі — за моральними критеріями — виклав свою програму дій К. Ушинський:

- «1. Спокій цілковитий, у крайньому випадку — зовнішній.
2. Прямота в словах і вчинках.
3. Обдарованість дій.
4. Рішучість.
5. Не говорити про себе без запиту жодного слова.
6. Не гаяти часу несвідомо: робити те, що треба, а не те, що подобається.
7. Витратити (гроші — *Авт.*) на те, що необхідне або приємне, а не за пристрастями.
8. Кожен вечір давати сумлінно собі звіт у вчинках:
9. Ніколи не хвалитись тим, що було, ні тим, що є, ні тим, що буде.
10. Нікому не показувати цього».

Метою морального виховання К. Ушинський вважав виховання моральної людини, яка приносить користь суспільству.

Як бачимо, програма Л. Толстого, спрямована на інтелектуалізацію і широке оволодіння знаннями, що в той час *було* ознакою освіченої людини, виходила за межі тогочасної університетської програми; що стосується моральних правил, то Л. Толстой обмежився лише наміром написати їх. К. Ушинський, навпаки, накреслив план коригування власної поведінки, не вдаючись до опису подробиць свого інтелектуального саморозвитку. Якщо аналізувати особистісні програми видатних учених, то в них впадає в око бажання авторів поглиблювати знання в «своїй» галузі науки або споріднених галузях (можна порівняти програми академіків О. Шмідта, О. Крилова, режисера К. Станіславського, Б. Патона). Звичайно, при цьому виникає чимало проблем, зокрема проблем організаційного характеру. Сучасний обдарований юнак, завантажений шкільними заняттями або заняттями у ВНЗ, домашніми завданнями, в спеціалізованому навчальному закладі зайнятий набагато більше, ніж свого часу Толстой або Ушинський. Шкільні програми і програми вищих закладів освіти

залишають дуже мало часу для самостійного читання, і тим більшого значення набуває в загальнокультурному вихованні його системність, вікова градація. У дослідженнях фізіологів наукової школи М. Антропової (60–70-і роки) наводяться численні статистичні дані про гіподинамію тогочасних школярів, які сумлінно навчалися, і переваги слабких і «середняків», які вчилися значно гірше.

Починаючи свій інтелектуальний саморозвиток з читання художньої літератури, вибіркового перегляду телепередач, добропорядна дівчина або хлопець складає основу для систематичного читання. Один з видатних фізіологів радянського періоду (50–60 роки) А. Маркосян підкреслював необхідність залучення дітей та підлітків до фізичної праці і спорту після «сидячих» занять та читання художньої літератури. Регулювання розумового і фізичного навантаження, перше з яких різко зростає від класу до класу, а особливо у вищому закладі освіти, стає серйозною проблемою. Паралельне навчання обдарованого підлітка чи юнака в мистецькому навчальному закладі, гуртку або студії, написання власних, хоч і репродуктивних, творів, позбавляє його можливості знайти час для фізичного розвитку.

З цього випливає єдиний висновок: навчити учня і студента вчитись, заощадливо витрачаючи час і разом з тим досягаючи ефективних результатів як у навчанні, так і в творчій підготовці з обраного виду мистецтва.

Школяреві середніх класів основної школи перш за все доцільно мати список рекомендованої художньої літератури для *позааудиторного читання* з української та російської літератури (обсягом 90–100 книг), який включав би спогади видатних людей про дитинство, класичні твори, які не увійшли до шкільних хрестоматій, але мають велике літературно-мистецьке значення (життєписи митців, композиторів, театральних діячів, письменників). У талановитих дітей та підлітків інколи мимоволі з'являється бажання наслідувати великих попередників, і це потрібно максимально викорис-

тати у їх навчанні, вихованні і при формуванні естетичних смаків.

Аналіз психолого-педагогічної літератури показує, що нині відсутній єдиний погляд на те, що треба розуміти під самостійною роботою. Так, П. І. Підкасистий [133] розглядає самостійну роботу як «засіб організації та виконання учнями певної пізнавальної діяльності», а В. А. Козаков розглядає її як один з видів навчальних занять, специфічною особливістю якого є відсутність вчителя в момент навчальної діяльності учня [88].

Відсутнє і єдине визначення самостійної роботи. У діяльній концепції самостійна робота — це сукупність дій учня чи студента з предметами у певних умовах, що передбачають відсутність безпосереднього керівництва та допомоги з боку вчителя або викладача-наставника, з використанням наявних індивідуальних рис особистості для того, щоб отримати продукт, відповідний заданій меті, в результаті чого має бути сформована самостійність як риса особистості учня або студента та засвоєна певна сукупність знань, умінь та навичок. А самостійність у трактуванні українського педагогічного словника — це одна з властивостей особистості, що характеризується двома факторами по-перше, сукупністю засобів — знань, умінь і навичок, якими володіє особистість; по-друге, ставленням особистості до процесу діяльності, її результатів і умов здійснення, а також зв'язки з іншими людьми, які складаються в процесі діяльності.

Ще Я. А. Коменський проголошував: «... Альфою та омегою нашої дидактики нехай буде: пошук та відкриття способу, при якому б вчителі менше навчали, а учні більше б вчилися» [90]. Як вважає А. М. Алексюк [3], самостійна робота виступає чи не єдиним способом формування самостійності в набутті знань. Самостійність у набутті знань проявляється лише завдяки власній діяльності з появою внутрішньої потреби в знаннях, пізнавальних інтересів, захопленості. В цьому розумінні самостійності насправді неможливо навчитися. Таку

самостійність можна лише виховувати. У процесі самостійної роботи у молодій особі виробляється внутрішня пізнавальна потреба, вміння доказово міркувати, вдосконалюються розумові операції, виробляється професійне теоретичне мислення.

Самостійність у здобутті знань передбачає оволодіння складними вміннями і навичками бачити сенс та мету роботи, організацію власної самоосвіти, вміння по-новому підходити до питань, що вирішуються, пізнавальну і розумову активність і самостійність, здатність до творчості. Тобто при самостійній діяльності учень чи студент сам визначає мету діяльності, предмет діяльності і засоби діяльності. В процесі діяльності він постійно співвідносить передбачуваний результат з умовами, і предметом діяльності, завдяки чому відбирає засоби діяльності, відповідні способи виконання дій і встановлює послідовність їх застосування.

Самостійна робота, виступаючи специфічним педагогічним засобом організації та управління самостійною діяльністю учня або студента, має подвійну природу. З одного боку, вона постає як навчальне завдання, тобто об'єкт діяльності учня (студента), запропонований наставником чи підручником, з іншого — є формою прояву певного способу діяльності з виконання відповідного завдання.

Розвиток самостійності учнів — це мета діяльності як вчителів, так і учнів, тому вчитель повинен створити умови для спонукання учня до самостійної роботи, тобто такий режим самостійної діяльності, який би дав змогу реалізувати головну мету — розвиток особистості учня, його творчого потенціалу. Найбільшу актуальність набуває така організація самостійної роботи, за якої кожен учень працював би на повну силу своїх можливостей.

Широке застосування самостійної роботи, таким чином, дає змогу успішно розв'язувати багато навчально-виховних завдань: підвищити свідомість і міцність засвоєння знань учнями і студентами; виробити в них уміння й навички, яких вимагає навчальна програма; навчити користуватися набути-

ми знаннями і вміннями в житті, в суспільно корисній праці, розвивати в них пізнавальні здібності, спостережливість, допитливість, логічне мислення, творчу активність під час засвоєння знань; прищеплювати їм культуру розумової і фізичної праці, вчити їх самостійно продуктивно і з інтересом працювати; готувати молодих людей до майбутньої ефективної діяльності після закінчення школи і вищого навчального закладу.

3.2. Технології самостійної роботи

Організація самостійної роботи — це відповідальна і складна робота кожного шкільного вчителя і викладача ВНЗ. Виховання активності і самостійності необхідно розглядати як складову частину виховання учнів та студентів. Попередньо слід з'ясувати, які функції виконує самостійна пізнавальна діяльність учнів і чому вона так необхідна для формування особистості.

Коли йдеться про формування в школярів самостійності, то мають на увазі два тісно зв'язані між собою завдання. Перше з них полягає в тому, щоб розвинути в учнів самостійність у пізнавальній діяльності; навчити їх самостійно оволодівати знаннями, формувати свій світогляд; друге — у тому, щоб навчити їх самостійно застосовувати наявні знання в навчанні і практичній діяльності.

Самостійна робота — не самоціль. Вона є засобом боротьби за глибокі і міцні знання учнів, засобом формування в них активності і самостійності як рис особистості, розвитку її розумових здібностей. Дитина, що переступає вперше поріг школи, не може ще самостійно ставити цілі своєї діяльності, не в силах ще планувати свої дії, коригувати їх здійснення, співвідносити отриманий результат з поставленою метою. У процесі навчання вона повинна досягти певного, досить високого рівня самостійності, що відкриває можливість справитися

з різними завданнями, добувати нове в процесі вирішення навчальних завдань.

Об'єктом нашого аналізу є самостійна діяльність школяра, а предметом — умови її реалізації. Актуальність цієї проблеми безперечна, тому що знання, вміння, переконання, духовність не можна передати від викладача до учня, вдаючись тільки до слів. Цей процес містить у собі ознайомлення, сприйняття, самостійну переробку, усвідомлення і прийняття цих умінь і понять. І, мабуть, головною функцією самостійної роботи є формування висококультурної особистості, тому що тільки в самостійній інтелектуальній і духовній діяльності розвивається людина.

Особливості і класифікація учнівських самостійних робіт

Самостійна робота учнів на уроках здійснюється за спеціальним завданням. Від мети, змісту, форми завдання залежить характер діяльності школярів. Організуючи самостійну роботу, викладач ставить різну мету навчання, розвитку й виховання учнів. Мета і відповідне до неї завдання взаємопов'язані.

Під час самостійної роботи учні в результаті спостереження і аналізу явищ здобувають нові знання про досліджуваний об'єкт. Одночасно розвивається їх логічне мислення. Адже, щоб виконати завдання, учні активно порівнюють, аналізують, узагальнюють і абстрагують — встановлюють закономірності поведінки об'єкта. Виконання цього завдання певною мірою сприяє формуванню діалектичного мислення, оскільки дає можливість учням звернути увагу на явище і його суть, виявити фактичну суперечливість природи елемента, які поєднує в собі різні, часом протилежні, функції і властивості. Крім того, у них поглиблюється пізнавальний інтерес, зміцнюються загальношкільні вміння, наприклад уміння планувати роботу, розподіляти час і увагу при проведенні спостережень, оцінювати результати своєї роботи.

Самостійна робота завжди має певну дидактичну спрямованість. Основною її дидактичною метою на уроці є вивчення нового матеріалу, вдосконалення набутих знань і вмінь, перевірка результатів навчання. Здебільшого одна і та ж робота дає змогу одночасно вирішити кілька завдань. Наприклад, коли учні самостійно опрацьовують новий матеріал, читаючи підручник чи проводячи лабораторний дослід, то разом із отриманням нових знань вони вдосконалюють наявні знання, перевіряють результати своєї роботи, а в деяких випадках цю перевірку здійснює вчитель.

В основу класифікації самостійних робіт, як правило, покладаються такі ознаки:

- дидактична мета;
- тип пізнавальної діяльності;
- форма організації навчальної роботи учнів на уроці;
- джерела знань (засоби роботи).

Самостійні роботи реалізують такі головні дидактичні цілі: сприяють вивченню нового матеріалу, закріпленню і вдосконаленню знань і вмінь, перевірці результатів навчання.

Набування нових знань під час самостійної роботи здійснюється на основі різноманітних джерел знань:

- це робота з навчальною книгою:
 - а) обов'язковими навчальними посібниками — підручником, збірником задач і вправ з навчального предмета;
 - б) дидактичними посібниками, книгами для читання, довідниками для учнів з відповідного предмета, енциклопедичним словником чи словником термінів, науковою-популярною літературою;
- учнівський навчальний експеримент:
 - а) за формою організації: лабораторні дослідження (фронтальні, групові, індивідуальні); практичні заняття; уявний експеримент;
 - б) за методом застосування: ілюстративний (або інформаційний) і дослідницький (або евристичний);

- робота з роздавальним матеріалом:
 - а) графічними наочними посібниками з даного предмета, малюнками, схемами, таблицями;
 - б) об'ємними наочними посібниками — колекціями, моделями, макетами;
- робота з використанням аудіовізуальних засобів навчання (наприклад, навчальних кінофільмів, кінофрагментів, діапозитивів, діафільмів, навчальних телепередач) та педагогічних програмних засобів (ППЗ);
- робота школярів при слуханні викладу вчителя і доповідей учнів, наприклад, конспектування, рецензування тощо.

Характерною ознакою самостійної роботи є тип пізнавальної діяльності учнів. Практично доцільно враховувати три основні типи пізнавальної діяльності учнів і відповідно розрізняти самостійні роботи трьох типів:

- репродуктивні (копіюючі);
- частково-пошукові (евристичні);
- дослідницькі

Яка особливість завдань для організації самостійної роботи того чи іншого типу?

Завдання для самостійних робіт *репродуктивного* типу містять вимогу виконати ту чи іншу дію за зразком або здійснити так зване близьке перенесення знань. В них здебільшого зазначено, як і в якій послідовності вирішувати те чи інше завдання. Хоч ці завдання в основному вимагають відтворення знань, вони, безперечно, розвивають учнів. Виконуючи роботу, учні перебудовують і систематизують здобуті знання. Мета самостійної роботи в такому випадку — краще осмислення учнями нового і закріплення вивченого матеріалу.

Позитивне значення копіюючих робіт втрачається, якщо вони починають переважати в практиці навчання. Тоді такі роботи можуть стати гальмом у розвитку учнів, оскільки спонукають їх тільки до відтворення знань і вмінь, до того

ж у такій же послідовності, як це їм було подано. За таких умов поступово згасає пізнавальний інтерес.

Самостійні роботи *частково-пошукового характеру* спонукають учнів до цілком свідомої діяльності. Вони дають учням можливість самим знайти шлях і спосіб вирішення певного завдання на основі наявних знань.

Нерідко учні самі повинні доповнити відомості, яких не вистачає в умовах завдання. Виконання таких завдань відбувається в процесі вирішення тієї чи іншої навчальної проблеми на уроці. Учні можуть самостійно шукати відповідь на запитання не тільки під час проведення експерименту чи письмового викладу відповіді, а й в інших випадках, користуючись, наприклад, текстом підручника.

Дослідницькі самостійні роботи — один з методів проблемного навчання. Такі роботи — невеликі учнівські дослідження, в результаті яких учні здобувають нові знання або дізнаються про новий спосіб дії. Як відомо, дослідження починається із запитання. Запитання викликає утруднення. З'являється мета діяльності, накреслюється план, за яким можуть передбачатися варіанти вирішення. Після аналізу учні вибирають оптимальний варіант, виконують роботу і роблять висновок. Така загальна схема виконання дослідницьких самостійних робіт. Але вона, звичайно, може змінюватися залежно від змісту питань, джерела знань і т.ін. Під час виконання такого типу робіт виявляється творчість учнів, коли учні складають завдання, шукають різні способи їх вирішення.

Називаючи три типи самостійних робіт учнів, слід зауважити, що на практиці не завжди можна цілком певно визначити, якого саме типу роботу в кожному конкретному випадку було проведено. Чіткої межі між типами самостійних робіт немає. Може йтися лише про переважання того чи іншого виду пізнавальної діяльності.

Самостійні роботи розрізняються за характером їх організації. За цією ознакою самостійні роботи поділяють на фронтальні (загальнокласні), групові та індивідуальні (в тому

числі, диференційовані). *Фронтальна* діяльність полягає у виконанні спільних завдань всіма учнями під безпосереднім керівництвом викладача. Але і в цьому випадку зберігається можливість індивідуалізації навчання. Прикладом, фронтальної роботи може бути робота учнів за одним чи кількома аналогічними варіантами завдань середньої складності.

Групова робота об'єднує учнів у ланки по два або чотири, члени якої працюють у тісному контакті один з одним. Обов'язковими елементами такої групової роботи є: постановка і усвідомлення мети; виконання індивідуального завдання кожним учасником роботи відповідно до спільної мети; обов'язкова взаємна перевірка результатів роботи кожного, допомога і пояснення складностей один одному; формування спільного висновку на основі узагальнення результатів; співвіднесення висновку з поставленою метою.

На відміну від фронтальних, *індивідуальні* самостійні роботи організуються за завданнями, які розраховані не тільки на «середнього» учня, а й на тих, кому важко засвоїти навчальний матеріал, а також на тих, хто легко і швидко оволодіває знаннями і набуває вмінь. Завдання, розраховані на групи учнів, що різняться за рівнем підготовки, дістали назву диференційованих.

Одним зі способів організації такої самостійної роботи може бути наступне: завдання складаються для всіх учнів однакові, але так, що містять послідовний ряд задач і вправ, розміщених за принципом зростаючої складності. Учні можуть почати з першого, найлегшого завдання і поступово переходити до другого, третього і т.д. Можуть, оцінивши свої сили і знання, пропустити перші запитання, а почати із складніших, щоб зрештою перейти до найскладніших. При цьому учні правильно оцінюють свої досягнення, бачать перспективу і можливості свого подальшого зростання.

Інша методика організації індивідуальної самостійної роботи ґрунтується на тому, що вчитель складає завдання, різної складності. Знаючи можливості кожного учня, вчитель пропо-

нує їм посильні, але досить складні для них завдання: «слабким» — простіші, «сильним» — ускладнені. Решта ж учнів класу, які становлять більшість, працюють за завданнями середньої складності. Важливо пам'ятати, що робота учнів за диференційованими завданнями служить насамперед не контролюючій, а навчальній меті. Тому оцінки мають відповідати якості виконання роботи незалежно від її складності.

Методи самостійної роботи

Методи навчання можна поділити на дві взаємозв'язані групи. Перша стосується засвоєння змісту навчальних предметів за допомогою слова (бесіда, розповідь, пояснення). Друга — це самостійна робота учнів при сприйнятті, засвоєнні, вдосконаленні і використанні знань.

Необхідно зазначити, що саме взаємодія словесних методів навчання з самостійною роботою учнів завжди веде до підвищення результативності навчального процесу в цілому. Особливо це стосується специфіки змісту природничо-наукових та інших експериментальних дисциплін, специфіка яких зумовлює необхідність використання різних методів самостійної роботи учнів за будь-якої організаційної форми навчальних занять і при здійсненні будь-якої ланки педагогічного процесу, в якій би послідовності ці ланки не використовувалися. Причому раціональна організація самостійної роботи учнів значно посилює всі пізнавальні процеси школярів — відчуття, сприйняття, пам'ять, увагу, уявлення, мислення.

До методів самостійної роботи природничо-наукових дисциплін можна віднести спостереження одиничних об'єктів, порівняльно-аналітичні спостереження, навчальний експеримент, конструювання і моделювання, розв'язування задач, роботу з навчальними книгами.

1. Спостереження. Для правильної організації спостереження в самостійній діяльності учнів необхідно знати психологічні і фізіологічні основи цього виду діяльності. Психоло-

гія розглядає спостереження як планомірне і більш або менш тривале сприйняття, здійснюване з метою з'ясувати відмітні ознаки об'єктів або простежити перебіг будь-якого явища, виявити ті зміни, які відбуваються в об'єктах спостереження. Навчальне спостереження — не просте споглядання певних об'єктів, процесів, явищ. Воно потребує від школярів дослідницького підходу і самостійного знаходження правильних відповідей на поставлені питання. При відсутності елемента дослідження творча роль спостереження неефективна. Успіх кожного спостереження залежить від чіткого визначення його пізнавальної цілі і від послідовності дій учнів.

Плануючи спостереження як самостійну роботу учнів на уроці, вчитель повинен продумати розчленування спостереження на взаємопов'язані частини, а також передбачити ефективні способи самоконтролю для виявлення результатів виконання учнями цих частин і отримання зворотної інформації. Чимале значення для ефективності навчальних спостережень має синтез отриманих результатів, який відображає ознаки предметів чи явищ, які вивчаються, для пізнання яких і виконується спостереження. Здійснювати спостереження однаковою мірою можна на уроках, практичних і лабораторних заняттях, екскурсіях.

За всієї різноманітності навчальних спостережень успіх їх виконання детермінується певними дидактичними умовами. Перша умова — наявність в учнів запасу знань, які дозволяють зрозуміти мету спостереження, його зміст і послідовність виконання. Друга — присутність в змісті спостереження нового для школярів навчального матеріалу, який надає спостереженню дослідницького напрямку, викликає пізнавальний інтерес учнів — і потребує самостійного вирішення. Третя — необхідність фіксації проміжних і підсумкових результатів спостереження в малюнках, записах, кресленнях, схемах. Дотримуючись цих умов, можна організувати спостереження як самостійну роботу учнів при засвоєнні навчального матеріалу.

Щоб забезпечити школярам хорошу видимість експериментальної установки, чіткість спостережуваних явищ і ясність результатів досліду, необхідно заздалегідь так планувати кожний дослід, щоб він, безумовно, гарантував досягнення мети спостереження як джерела чуттєвого пізнання, що веде до понятійного мислення та узагальнення. Як правило, метод спостережень дозволяє учням виявити зовнішні особливості процесів і явищ.

2. Навчальний експеримент. Порівняно з іншими методами самостійної роботи, які використовуються при вивченні природничих дисциплін, експеримент найбільш ефективний в навчально-виховному відношенні. Більш того, для деяких навчальних дисциплін (хімії, фізики) — це не тільки метод пізнання, а й одночасно метод навчання, розвитку і виховання учнів, який застосовується для досягнення різної мети: повторення вивченого матеріалу, формування нових понять, прищеплення і закріплення знань і вмінь, перевірки їх засвоєння учнями. Крім того, навчальний експеримент проводять для розвитку логічного і діалектичного мислення учнів, пробудження їх інтересу, виховання ініціативи, творчої самостійності, акуратності, навичок роботи в колективі тощо.

Навчальний експеримент значно складніший порівняно з іншими методами самостійної роботи, тому при його використанні учні витрачають більше часу і сил. Він завжди пов'язаний зі спостереженням, але має свої якісні відмінності.

Навчальний експеримент проходить в певній послідовності:

По-перше, здійснюється спостереження за об'єктами, які підлягають дослідженню, виявленню їх зовнішніх характерних ознак і властивостей.

По-друге, формується гіпотеза або наукове припущення, яке визначає мету експерименту.

По-третьє, здійснюється планування експерименту, яке передбачає певну послідовність практичних дій для досягнен-

ня мети та умови, що дозволяють стежити за проходженням експерименту (прийоми дослідження, фіксація отриманих результатів тощо).

Після цього експеримент виконується у відповідності з планом. Отримані результати підтверджують або заперечують гіпотезу. Остаточна перевірка гіпотези здійснюється за допомогою широкої практики.

Навчальний експеримент проводиться під керівництвом вчителя, найчастіше на лабораторних заняттях. Залежно від того, скільки часу відводиться на навчальний експеримент на уроці, розрізняють три групи дослідів. Досліди кожної з цих груп призначені для вирішення одного чи кількох дидактичних завдань.

Обов'язкова присутність у навчальному експерименті елементів дослідження стимулює пізнавальний інтерес учнів, загострює процеси чуттєвого пізнання і посилює цілеспрямованість понятійного мислення.

В результаті цього учні отримують конкретні дані і роблять об'єктивні висновки про суть відповідного об'єкта, процесу, явища.

3. Вирішення завдань. Різноманітні навчальні завдання мають велике значення як метод, який сприяє поглибленню, запам'ятовуванню і перевірці засвоєних учнями знань. За навчальними цілями і змістом задачі природничо-наукового характеру неоднорідні. Одні стимулюють більш глибоке засвоєння теоретичних питань, зокрема законів, тому їх слід віднести до групи теоретичних задач; другі допомагають школярам глибше осмислити практичні питання і можуть бути віднесені до групи практичних задач; треті об'єднують в собі і теоретичні, і практичні питання і забезпечують одночасне вдосконалення обох цих різновидів знань учнів.

Спільною ознакою всіх трьох навчальних завдань є те, що кожне з них може мати кількісний або якісний характер, в залежності від питань, які входять в зміст задачі і повинні бути з'ясовані. Нерідко ці ознаки об'єднуються.

Зміст і навчальні цілі зумовлюють також різноманітність прийомів (форм) розв'язування завдань. Широко використовуються письмові, графічні та інші прийоми, які нерідко поєднуються. Застосовується і усний прийом, але для задач, що мають переважно тренувальний характер. Подібно до інших різновидів самостійної роботи, навчальні задачі являють собою логічну форму засвоєння знань, стимулюють пізнавальні процеси школярів, особливо абстрактного мислення, уваги і пам'яті.

Для виконання задач як методу навчання необхідні певні умови. По-перше, наявність запасу опорних знань; по-друге, осмислення кожним школярем мети задачі; по-третє, ясність прийомів розв'язування задач. Виконання вказаних умов дає вчителю змогу підпорядкувати всі процеси психічної діяльності школяра наміченій меті, дозволяє простежити ці процеси і керувати ними. Задачі повинні сприяти значному розширенню і поглибленню пізнавальної діяльності учнів, формуванню абстрактного мислення, що, в свою чергу, забезпечує осмислення і міцне засвоєння основ науки.

Розв'язування задач на уроках не повинне відбуватись у відриві від основної мети уроку. Необхідно добирати такі задачі, щоб вивчений матеріал набув певного висвітлення. Вибір завдань для самостійної роботи визначається змістом матеріалу, який вивчається. Наприклад, якщо на уроці вивчається теоретичне питання, то краще добирати такі вправи, які вимагають застосування абстрактних понять: пояснити новий факт, аналогічний вивченим; передбачити властивості певного явища, знаючи загальну закономірність, та ін.

4. Робота з підручником. Необхідність використання в навчальному процесі самостійної роботи учнів з підручником не викликає сумніву. Вона виробляє навички самостійної роботи з книгою, розвиває вміння складати план, вибираючи головне з прочитаного, дозволяє краще зрозуміти і запам'ятати зміст навчального матеріалу.

При самостійній роботі з підручником на уроці з'являється можливість тут же з'ясувати в учителя все незрозуміле, в кла-

сі створюється робочий настрій, який згуртовує всіх учнів навколо виконання конкретного завдання.

За організації самостійної роботи з підручником важливим є підбір навчального матеріалу. Потрібно, щоб матеріал був добре і доступно викладений в підручнику, був нескладний і не потребував наочного доведення, ґрунтувався на раніше здобутих знаннях, щоб у ньому були відсутні нові теоретичні поняття. Особливо це стосується випадку, коли матеріал підручника потрібно вивчити вдома. Текст, для розуміння якого необхідне використання наочності (навчального експерименту, демонстрації фільму, слайдів та ін.), а також який потребує часткового пояснення вчителя, можна рекомендувати лише для роботи на уроці.

Але незалежно від того, де вивчається матеріал, — на уроці чи вдома — важливо, щоб учні отримали конкретне завдання. Підручник для учнів — найбільш важливий посібник серед всіх інших навчальних матеріалів, енциклопедій та словників, він є основним джерелом знань з предмета, а також засобом формування навчальних умінь і оволодіння прийомами пізнавальної діяльності. Навчання учнів роботі з книгою потрібно починати саме з організації роботи з підручником, оскільки в ньому розкривається зміст предмета у відповідності до мети навчання і вимог дидактики.

Завдання вчителя — якнайширше використовувати дидактичні можливості підручника, зокрема реалізувати його інформативну, навчальну, розвиваючу і виховну функцію. Структура і методичний апарат підручника повинні бути добре відомі і учням, і вчителеві і використовуватися ними в навчальній роботі.

На жаль, невміння працювати з книгою досить поширене явище серед учнів. Нерідко вони просять пояснити теми, які добре розкриті в підручнику, і при використанні ілюстрацій могли б з'ясувати питання, що виникли, самостійно, без додаткового пояснення вчителя: деяким учням важко повторити формулювання законів, правил; вони не завжди вміють

придумати приклади для ілюстрування переказу за підручником. При складанні плану чи конспекту параграфу вони, як правило, переписують фрагменти тексту без виділення в ньому головного. Чимало учнів вважають, що читати підручник і зрозуміти його можна лише після пояснення вчителя, тому після пропуску уроків вони нерідко відмовляються відповідати, посилаючись на те, що не чули пояснень вчителя. Як правило, у таких учнів ще не сформована звичка розмірковувати над текстом підручника, самостійно знаходити відповідь на поставлені запитання, використовуючи для цього ілюстрації або дані довідкових таблиць.

Формування в учнів умінь та навичок працювати з підручником, методичним посібником і взагалі з книгою — наскрізне завдання школи, яке необхідно передбачити в усіх, а особливо, в старших класах. Від того, як в учнів буде сформоване це вміння, залежить їх подальше загальноосвітнє і професійне зростання.

3.3. Самостійна робота і формування смакової культури особистості

Формування творчих здібностей, як відомо, пов'язане з переходом від репродуктивної до продуктивної діяльності. Важливою умовою такого переходу є розумовий розвиток у поєднанні з емоційним. На необхідності такого поєднання особливо наполягав відомий педагог 20-х років ХХ ст. М. Пістрак. «Переконання, які ми можемо прищепити в школі через знання, — зазначав він, — лише тоді врастають у психіку, коли ці переконання закріплені емоційно». Найбільш ефективною формою такого поєднання є розвиваюче навчання; що ґрунтується на концепції Л. Виготського, який вважав, що «навчання повинне опиратись на «зону найближчого розвитку» через постановку учням вимог, дещо вищих за їх розумові можливості, але таких, які вони здатні виконати за допомогою вчи-

теля». Це не тільки спонукає учня до самостійного поглиблення знань з використанням додаткових джерел; а й викликає низку інтелектуальних почуттів (зацікавленість навчанням, впевненість у набутих знаннях, задоволення від їх умілого використання, почуття нового, оригінального, насолода від отримання належного результату тощо). Інтелектуальні ж почуття тісно переплітаються з естетичними: задоволення результатами своєї праці — це водночас і почуття прекрасного. (Зрозуміло, що це стосується не тільки учнів загальноосвітніх шкіл, а й студентів і курсантів вищих навчальних закладів). Втім, при розвиваючому навчанні учневі чи студентові часто доводиться стикатися з чималими труднощами і тимчасовими невдачами, що може породити й негативні почуття (тривога, страх, незадоволення, образа тощо). Такі почуття, особливо при холеричному чи меланхолійному темпераменті молодій людини, можуть бути перешкодою до подальшої роботи. Тому, застосовуючи таку форму навчання, необхідно враховувати тип нервової системи вихованця, особливості його характеру, робити поправку на них, негативні емоції компенсувати позитивними — у протилежному випадку може відбуватися небажана трансформація емоцій і смаків, виникнення їх спотворених форм. Важливою передумовою запобігання небажаним трансформаційним смакам та почуттям є органічне поєднання розумового, естетичного, морально-етичного й трудового виховання, гармонійний розвиток особистості, який включає й широкий соціокультурний її розвиток. Крім того, тут багато залежить від учителя чи викладача вищого закладу освіти, від його професіоналізму, фахової компетентності, моральних якостей, культурно-естетичної підготовки. Очевидно, що усі ці вимоги повинні бути нині враховані при розробці новітніх технологій особистісно орієнтованого навчання і виховання у школі і вищому закладі освіти.

Безперечно, дуже важливою для процесу професійної підготовки студентів та курсантів є особистість викладача, його прагнення до постійного професійного й творчого зростання.

Організація самостійної роботи студентів і курсантів надає викладачеві можливість індивідуалізувати процес навчання, застосувати новітні технології навчання, допомагає краще пізнати студента, знайти до нього підхід в освітньому спілкуванні. Розвиток особистості викладача, який у ході професійної підготовки своїх учнів сам поглиблює засади власної педагогічної творчості, відточує свою педагогічну майстерність, досліджували Г. Балл, Г. Васянович, В. Гриньова, С. Щербина. Цьому аспектові педагогічної діяльності надавали значну увагу І. Зязюн, Г. Сагач, С. Сисоева та інші.

На нашу думку, самостійна робота є також одним з головних напрямків естетичного виховання молоді. Характерною рисою сучасних зарубіжних досліджень з питань естетичного виховання є орієнтація на виховання особистості з усталеним естетичним світоглядом на основі загальнолюдських цінностей та пріоритетів. Завдяки самостійній роботі відбувається шліфування граней структурних елементів естетичної свідомості, зокрема таких, як ідеал, смак, оцінка, потреба, інтерес, що, у свою чергу, зумовлює більш ефективне їх функціонування.

Саме тому з розвитком сучасної педагогічної науки, її диференційованим і особистісно орієнтованим підходами зростає необхідність естетизації самостійної роботи. Ми переконані, що самосвідомість особистості є базовою складовою самостійної роботи. Але сьогодні, на жаль, є чимало людей, чия естетична культура зовсім не розвинена або знівечена викривленим естетичним сприйняттям. Робота, проведена з естетизації самостійної діяльності і прищеплення естетичного смаку, доводить, що виховання естетичного смаку майбутнього фахівця є ознакою його інтелігентності, його обізнаності і забезпечується рівнем національного менталітету.

Зокрема, були проведені конкретні педагогіко-соціологічні дослідження з даної проблеми в різних мікросоціумах (різні групи курсантів і студентів, слухачі заочного відділення та підготовчих курсів). Була підтверджена принципово важлива теза: самостійна робота надає особистості можливість об'єктивно і

адекватно оцінити рівень своїх знань у всіх періодах свого розвитку, розпізнавати рівень своїх можливостей й обдарованості і об'єктивно (самостійно) розраховувати свої можливості («зусилля»). Таке розпізнання рівня своїх можливостей здійснюється майже миттєво, але відбувається толерантно на інтуїтивному рівні і не травмує людину як особистість. Самооцінка відбувається не тільки стосовно фаховоспрямованих знань, але й стосовно власного соціокультурного рівня.

Цікаві дані щодо ролі самостійної роботи в естетичному вихованні студентів наводить В. М. Швирка. Результати опитування студентів Луганського педагогічного університету свідчать, що 65% із них вважають джерелом естетичного виховання позааудиторні форми роботи. Усі 100 % респондентів пов'язують його перш за все з самовихованням, самостійною художньою творчістю. Серед чинників, які сприяють формуванню високої естетичної культури, респонденти на перше місце поставили самоосвіту (76,3 %) і самовиховання (73 %), далі йдуть батьки (64,4 %).

Загальномістецький підхід молодій людині проявляється у почутті та емоційній оцінці подій і явищ, які відбуваються в суспільстві, визначають красу творчості як в загальному, так і в фахово спрямованому розумінні, віддзеркалюють поступове зближення індивідуальних смаків із загальнонаціональним та світовим рівнем смаків. Останнє і є невід'ємною складовою краси творчості, без чого не може бути фахівця.

Із сказаного випливає, що одним з чинників, який стимулює прогрес у педагогічній науці і намічає перспективи розвитку виховання майбутніх поколінь, є формування естетичної культури. Це неможливо без урахування резервів і потенціалу самостійної роботи (особливо при переході до особистісно орієнтованого навчання).

В системі вищих закладів освіти (і тісно пов'язаних з ними старших класів загальноосвітніх шкіл) все настійнішою стає потреба ґрунтового впровадження самостійної роботи, розробки її теоретичних, методологічних та методичних засад, за

рахунок чого можна піднести рівень культурного виховання студентів (і учнів), більш широко і конкретно забезпечувати єдність раціонального і емоційного, розумового і естетичного при освоєнні навчального матеріалу, тим самим здійснити оптимізацію всього навчального процесу. Самостійна робота — база для розгортання навчального процесу в закладах освіти.

На наш погляд, самостійна робота — пропедевтичний аспект навчання та виховання. А розгорнута позааудиторна та позаурочна (самостійна) робота у вигляді численних оригінальних форм (екскурсії до музеїв, картинних галерей, художніх виставок, відвідування концертів, театралізованих шоу, драматичних вистав, перегляд спеціальних телепередач із наступним їх аналізом), у свою чергу, може розглядатися як *пропедевтика самостійної роботи*.

Самостійна робота відіграє важливу роль і у формуванні активної життєвої позиції особистості. Втім, залежність між цими категоріями взаємна. З одного боку, тільки наявність активної життєвої позиції спонукає людину до систематичного і цілеспрямованого пізнання соціальних явищ, освоєння загальнонаукових і спеціальних знань, фахового, ідейно-політичного та духовно-морального самовдосконалення. З другого боку, без самостійної роботи над собою, з освоєння основ наук, індивід навряд чи підніметься до усвідомлення своєї ролі і місця у суспільному житті, а отже, і до усвідомлення необхідності формування власної активної життєвої позиції. Це означає, що в реальному процесі розвитку особистості ці дві категорії йтимуть поруч, взаємодетермінуючи і підсилюючи одна одну, так що в міру розвитку однієї більш повно і цілеспрямовано розвивається, вдосконалюється інша, і процес їх подальшого розгортання нагадуватиме витки спіралі, потужність і розмах яких з часом збільшуються.

Сьогодні питома вага самостійної роботи також збільшується із посиленням ролі міждисциплінарних зв'язків, які виходять за межі споріднених наук і охоплюють всі ті наукові відомості в своєму предметі, які можуть стати в нагоді

при поглибленні фахових знань і творчого потенціалу фахівця з вищою освітою. Тут можна вказати на кілька циклів загальноосвітніх та спеціальних наукових дисциплін, які мають особливе значення для формування гармонійно розвиненої особистості і які можуть бути освоєні, головним чином, тільки завдяки самостійній роботі.

Цикл психологічних наук: вікова психологія, диференційована психологія, загальна психологія, акмеологія, психофізіологія, психологія творчості, — має безпосереднє відношення до створення суб'єктивно-психологічного фону особистості; їх освоєння неможливе без розвинених форм самостійної роботи. Фізіологічні науки: генетика, антропология, неврологія, сексологія, ендокринологія — опосередковано впливають на емоційний стан людини, а через нього — на можливість плідно працювати самостійно. В залежності від індивідуального розвитку студентів і курсантів створюються передумови для формування належних емоційних станів особистості, що, у свою чергу, опосередковано сприяє належному розумінню ролі самостійної роботи.

Соціальні науки: демографія, етнографія, естетика, етика, культурологія, логіка, соціологія, педагогіка, політологія, релігієзнавство, філософія, урбаністика — також опосередковано впливають на свідомість людини, частково — на сферу підсвідомості, а через неї — на емоційно оцінювальні механізми, що у сукупності із світоглядом впливає на, сформованість здатності виконувати роботу самостійно, визначає межі застосування самостійної роботи.

Цикл природничих дисциплін: генетика, екологія, біологія, теорія онтогенезу, географія (ландшафтні види), — формуючи здатність відчувати красу природи, тобто вишукані естетичні смаки, має, як уже відзначалося, безпосереднє відношення до становлення і розвитку творчого компонента самостійної роботи.

Таким чином, в кожному з циклів наук, а також у промисловому і урбаністичному дизайні, міститься той матеріал,

який підлягає емоційній оцінці, а тому так чи інакше впливає на загальні підходи до організації самостійної роботи в процесі навчання, до визначення її можливостей та завдань.

У ході педагогіко-соціологічного дослідження зроблено аналіз *сформованості* рівня здатності працювати самостійно у сучасних студентів і курсантів з урахуванням їх менталітету, особливо тих, хто вже має досвід практичної роботи (юридична практика). *Чим далі* вони просуюються щаблями практичної роботи, тим більше у них виникає вимог і прагнень до самостійного оволодіння гуманітарно-культурологічними і фаховими знаннями, що, безумовно, приведе їх до подальшого розвитку і формування професійно спрямованих смаків. Завдяки самостійній роботі відбувається оволодіння професійною майстерністю. При цьому найбільшою мірою актуалізуються всі психологічні задатки талановитості, які згодом розвинуться у фахові здібності, а ще пізніше у талант, основою яких є смак та комплекс вмінь професійної майстерності, що проявляється у творчості особистості, в умінні жити і творити в умовах сучасного суспільства.

Самостійна робота зумовлена об'єктивною необхідністю постійного навчання і самовдосконалення, перегляду та коригування власних самооцінок, переоцінки своїх можливостей. потенціалу та резервів кожної особистості. Це вічний процес творчості у ході професійного навчання (наслідування кращих зразків, шедеврів творчості, своїх вчителів тощо — вихід на повну самодостатність). Вироблення свого стилю і напрямку творчості та професійної діяльності має внутрішню установку на смак (естетичний, фахово спрямований), який спочатку формується, а згодом, уже сформований, здійснює суттєвий вплив на все життя особистості.

Самостійна робота є одним із найпотужніших засобів і чинників формування інтелігентності майбутнього фахівця. Як свідчать дослідження в галузі педагогічної соціології вищої школи та психології студентської молоді, одним із головних факторів виховання інтелігентності, окрім високої

професійної та загальнокультурної підготовки, є формування належної естетичної свідомості, зокрема естетичних смаків. Це підтверджують дані соціологічного експрес-дослідження 137 інтелігентів масових професій м. Запоріжжя. Переважна більшість респондентів підкреслили першорядне значення належно сформованих естетичних смаків як атрибутивної риси інтелігентності. Більше того за даними дослідження, людина без виражених естетичних смаків, як правило, вагається при ототожненні себе з інтелігентом, їй не властивий всебічний і гармонійний розвиток; отже, естетичні смаки є передумовою формування особистості інтелігента.

Важлива роль у вихованні інтелігентності, безперечно, належить сім'ї, найближчому оточенню і, звісно, загальноосвітній школі. Однак «пік» у формуванні основних атрибутивних якостей інтелігента, його естетично-емоційного компонента, припадає на студентські роки. За даними багаторічних досліджень академіка Б. Г. Ананьєва, у молодій людині до 18–22-річного віку спостерігається нарощування емоційного ставлення до дійсності, до обраної діяльності, після чого йде поступовий спад емоційного компонента. Саме у цей «піковий період» закладаються основи естетичних смаків, їх критерії, далі вони лише шліфуються, конкретизуються, наповнюються відповідним змістом.

Слід відзначити один із феноменів сучасної інтелігенції — потяг до релігії, особливо в її новітніх, неортодоксальних формах. Естетика храмів, релігійних обрядів, безперечно, позитивно впливає на посилення естетичного компонента інтелігентності, хоча потяг до релігійного (або навіть псевдорелігійного) модернізму містить у собі і негативний момент.

Виховання естетичних смаків матиме належний і стійкий результат, якщо воно йтиме у поєднанні з професійною і загальнокультурною підготовкою особистості. У цьому зв'язку особливого значення набувають названі вище цикли наукових та навчальних дисциплін, освоєння яких в ході самостійної роботи, безперечно, вплине на формування естетичних смаків майбутнього інтелігента.

Важливість належним чином організованої самостійної роботи студентів і курсантів детермінується також тими процесами, які мають місце у сучасній масовій культурі і які особливо впливають на сучасну молодь. В наш час масова культура об'єктивно містить у собі тенденцію до «зрівнялівки», до уніфікації особистості, а отже, і до уніфікації смаків та уподобань, які через засоби масової інформації «тиражуються» в молодіжному середовищі. Ця тенденція може підсилюватися певними економічними, політичними та ідеологічними чинниками. Так, масове виробництво за певних умов веде до «роботизації» працівника; диктаторські, тоталітарні режими шляхом політичного та ідеологічного тиску, переслідуванням інакомислячих нав'язують масам відповідні стандарти поведінки й стереотипи мислення (наприклад, стандарти марксистсько-ленінської ідеології у радянські, особливо у сталінські, часи).

Водночас у масовій культурі закладені чинники, які діють у протилежному напрямку, викликаючи індивідуалізацію смаків особистостей. Впровадження у виробництво, як і у інші сфери суспільного життя, новітніх, особливо інформаційних, технологій перетворює їх по суті у різновиди масової культури, що ставить нові вимоги до працівників, стимулюючи індивідуалізацію їх знань, навичок, а врешті-решт — і смаків. Крім того, останнім часом виникло чимало соціальних проблем і чинників (тероризм, наркоманія, проституція тощо), що помітно впливають на деформацію смаків. Слід згадати і про такі явища, як контркультура, антикультура, які діють у тому ж напрямку. Тенденцію до індивідуалізації естетичних смаків підсилюють характерні для нашого часу закономірні цивілізаційні процеси і явища, які створюють для більшості людей нормальні умови життєдіяльності. Смакам у цих прогресах надається все більшого значення. Природне прагнення людей до краси у житті, побуті, взаємовідносинах, у праці характеризує в сучасних умовах трудову і суспільно корисну діяльність представників найрізноманітніших про-

фесій. Нинішня соціально-економічна і політична ситуація в Україні хоч і не перешкоджає формуванню витончених та індивідуалізованих естетичних смаків, як це було характерно для доби компартійного правління, але й не сприяє цьому через економічні негаразди, що вимагає посилення соціального впливу на процес формування смаків молоді. Належним чином організована самостійна робота студентів здатна зробити помітний внесок у цю справу. Отже, пошук перспектив та шляхів посилення, ефективності формування умінь і навичок самостійної роботи, шляхів формування вибагливого професійного смаку у студентів та курсантів, розробка спеціальних методик з формування самостійної роботи як головної складової частини процесу навчання та виховання — одне з найважливіших завдань сучасної школи.

Розділ 4

ЗВ'ЯЗОК ФІЗИЧНОГО І ЕСТЕТИЧНОГО ВИХОВАННЯ

4.1. Фізичний розвиток і спорт як передумова соціалізації старшокласників

Коли давні греки говорили про нерозвинену людину, яка не вмів ані читати, ані плавати, вони хотіли цим підкреслити постійне прагнення гармонійної особистості до самовдосконалення в фізичному і духовному плані. У контексті нашого дослідження цікавим є і питання співвідношення з педагогічними аспектами формування естетичного смаку і фізичного розвитку людини. Система заходів, спрямована на зміцнення здоров'я людини, загартування її організму, розвиток фізичних можливостей, рухових навичок і вмінь, складає фізичне виховання. Його завданням є створення оптимальних умов для забезпечення оптимального фізичного розвитку особистості, збереження її здоров'я, отримання знань про особливості організму, фізіологічні процеси у ньому, набуття санітарно-гігієнічних умінь та навичок догляду за власним тілом, підтримання і розвиток його потенційних можливостей.

До основних засобів фізичного виховання в школі належать:

- теоретичні відомості (гігієна загальна і фізичних вправ, відомості, необхідні для самостійних занять фізичними вправами);
- заняття гімнастикою (вправи, що сприяють загальному фізичному розвитку, вправи, спрямовані на формування правильної постави, акробатичні, танцювальні, вправи на розвиток рівноваги тощо), відпрацювання гармонії (краси) руху;
- заняття з легкої атлетики (різні види бігу, стрибки в довжину й висоту, метання на дальність);

- рухливі ігри (розвиток в учнів кмітливості, спритності, швидкості дій, виховання дисциплінованості);
- спортивні ігри (баскетбол, волейбол, ручний м'яч, футбол);
- лижна, кросова, ковзанярська підготовка, плавання і т. ін.,
- будь-які заняття, що сприяють покращенню фізичної форми, будови тіла, роблять його привабливішим.

Існують різноманітні форми фізичного виховання: уроки з фізичної культури, фізкультурно-оздоровчі заходи в режимі дня (фізкультурні хвилинки, ігри та вправи на перервах і т. ін.); позакласна спортивно-масова робота (заняття в гуртках фізичної культури та спортивних секціях, спортивні змагання). На сьогодні багато установ та організацій приділяють фізичному розвитку своїх співробітників велику увагу та спонукають їх до цього. Окрім оздоровчої, фізична культура має функцію зміцнення взаємовідносин, згуртування колективу, формування командного духу, гармонізації міжособистісних стосунків. Виховні заклади здійснюють спортивно-масову роботу за місцем проживання, в дитячо-юнацьких спортивних школах, дитячих клубах, туристичних станціях, спортивних товариствах. Люди займаються фізичними вправами і самостійно вдома чи на пришкольніх або дворових майданчиках, стадіонах, парках тощо.

Виховання естетичного смаку не зводиться тільки до педагогічного впливу на особистість. Воно охоплює різноманітну естетично значиму діяльність суспільства, в якій беруть участь багато різних ланок — від сім'ї та школи до спеціальних закладів культури і мистецтва, преси, радіо та телебачення. Цей процес є цілеспрямованим впливом на смаки людей, а отже, і цілеспрямованим педагогічним процесом.

У спортивній педагогіці присутня доля невизначеності у співвідношенні біологічного і соціального в людині. Особлива і одночасно всезагальна біологія людини стає справжньою передісторією її навчання як оволодіння сукупністю всіх

її людських призначень. Біологічні передумови є необхідними, але недостатніми. Тільки соціальні умови формування людини, поєднані з біологічними передумовами, необхідні і достатні. Автор згоден з думкою С. Неверковича про те, що фізкультурна освіта повинна насамперед бути спрямованою на інтелектуальний, моральний і фізичний розвиток, треба вчити самостійно орієнтуватися в будь-якій інформації, вчити мислити, навчати активному пошуку самостійних рішень в пізнавальних проблемних ситуаціях.

Розглянемо специфічну сутність естетичного виховання в фізичному.

В теорії фізичного виховання ряд учених визначали мету і завдання естетичного виховання на уроках фізичної культури. Були піддані аналізу засоби і їх вплив на організм людини. Пропонувались різноманітні методи естетичного впливу. Розглянемо, як різні вчені в галузі теорії і методики фізичного виховання визначають мету і завдання естетичного виховання.

Вперше А. Новиков, розглядаючи естетичні закономірності фізичної вправи, визначив наступні завдання естетичного виховання:

1) формування у тих, хто займається фізичними вправами, правильних уявлень про прекрасне в поведінці і в діях людини;

2) формування почуття прекрасного в рухах, у спортивній техніці як почуття досконалості руху (прекрасно сказала велика оперна співачка Галина Вишневська, що в будь-якій справі, незважаючи на обдарованість, дуже важлива техніка виконання будь-якої дії);

3) виховання виразності рухів як органічної риси характеру і поведінки людини;

4) формування тілесної краси людини, яка відповідає високим життєвим ідеалам гармонійного розвитку особистості. Дане визначення — одне з найбільш повних. Естетичне виховання не обмежується тут формуванням краси тілобудови і виразності рухів, а розглядається ширше.

Активне впровадження художнього в спорт і фізичну культуру вимагає насамперед осмислення змісту принципів філософсько-естетичного аналізу мистецтва, розуміння художнього стилю як критерію цілісності естетичної оцінки, розуміння рухів у спорті і фізичних вправ як художньо-естетичних проявів синтезу мистецтва і спорту.

4.2. Естетико-виховні можливості фізичної культури і спорту. Взаємозв'язок і взаємодоповнення фізичного і естетичного

По-особливому впливає на формування особистості спортивна сфера діяльності. Спорт відроджує перевагу грубої фізичної сили саме тоді, коли розумові і духовні сили необхідні більше ніж будь-коли. Спорт, з соціальної точки зору, нагадує хвору людину, яка в молодості мала всі ознаки прекрасного здоров'я, але всередині приховувала глибоку виразку. Фізкультура прагне викоринити всі егоїстичні почуття в ім'я ідеї слугування суспільству. Ось тут вона зовсім зливається з вихованням. Це дає надзвичайно важливе значення для соціалізації особистості. Якщо спорт швидше застерігає себе індивідуалізмом, то фізична культура попереджує людину від дуже загостреної самозакоханості, пихатості.

Та існує й інша думка. Дослідник М. Сараф зазначає, що «органічне включення спорту в систему культури сучасного суспільства робить його якісно новим і своєрідним естетичним і художнім феноменом, який... не може не бути тісно пов'язаним з мистецтвом... Принципи цієї єдності слід шукати, щоб зрозуміти як власне розвиток спорту, так і особливості розвитку сучасного мистецтва. Але цю єдність неможливо зрозуміти, не встановивши спочатку відмінності:

- ...однією з суттєвих відмінностей є змістове відбиття дійсності та ідейно-емоційне ставлення художника до матеріалу, який він відображає;

- ...ще одна відмінність впливає з характеру видовищності спортивної і сценічної дій. У спорті умови змагання орієнтовані все ж на їх суб'єкт, на спортсмена, тоді як у видовищності — чи то сценічній, чи то театральній — умови дії орієнтовані насамперед на глядача».

І далі цей автор зазначає, що серед гуманістичної, релігійної, епікурейської та інших концепцій сенсу життя нині перевага, на жаль, віддається споживацькій. Наслідком цього стає криміналізація спорту, коли добре розвинені фізичні дані стають джерелом особистого збагачення. «В цій ситуації зростає роль духовних якостей спортсмена. Не викликає суперечок думка про те, що рівень культури і духовності безпосередньо впливає на спортивні результати. Вже в самому понятті «фізична культура» закладена єдність духовного і фізичного. Спортсмен, що цікавиться тільки спортом, навряд чи досягне значних результатів».

Спорт, безумовно, є видовищним, але будь-яка спроба проводити змагання за законами шоу, за законами театральної драматургії означає кінець спорту як такого. Це ще одна відмінність між спортом і мистецтвом... Спортсмен здебільшого характеризується врівноваженістю внутрішнього світу. Для художника характерний скоріше протилежний стан — деяке збентеження, внутрішні суперечності, певна душевна і духовна дисгармонійність як основа і фон художньої творчості». Це зауваження здається суттєвим, оскільки художня культура може бути розглянута не тільки як процес чи явище суспільного життя, але і як характеристика особистості.

Цілісне уявлення про естетику спорту поки що не склалося. В ґрунтовній роботі В. Столярова «Спорт і мистецтво: подібність, відмінності, шляхи інтеграції» викладені основні положення, які обґрунтовують, на думку автора, статус спорту і мистецтва як окремих, самобутніх феноменів культури. Р. Воронін у дисертаційному дослідженні, присвяченому спортивному бальному танцю, один розділ відводить викладенню

концепції класифікації різних видів спорту за їх естетичною значущістю. Заслугує на увагу книга Б. Лоу «Краса спорту», яка містить серйозний матеріал для розробки окремих теоретичних проблем естетики спорту і яка фактично визначила підхід до систематизації спортивних дисциплін за ознаками їх естетичного змісту, виявивши його у всіх розглянутих ним видах спорту.

Між тим, ширше осмислення практичних і теоретичних питань тих дисциплін, де спорт тісно пов'язаний з мистецтвом, дуже відстає від темпів його розвитку.

Національна доктрина розвитку фізичної культури і спорту в Україні орієнтує українське суспільство на поетапне формування ефективної моделі розвитку фізичної культури і спорту на демократичних засадах. Фізичне виховання має і спорт повинні стати важливою складовою процесу повноцінного розвитку людини та її виховання, дієвим засобом профілактики захворювань, підготовки до високопродуктивної праці, захисту Батьківщини, забезпечення активного довголіття, організації змістовного дозвілля, запобігання антигромадським проявам. Сучасна концепція формування фізичної культури людини розуміє фізичну культуру як рухову діяльність (одне з основних положень психологічної теорії особистості — положення про те, що особистість формується в діяльності), спрямовану на вдосконалення фізичних якостей людини, і підводить до того, що настав час сформувати в суспільстві нову систему уявлень про цінності фізичної культури, які характеризують її насамперед з філософсько-культурологічних та соціальних позицій.

Щоб забезпечити творчість у руховій діяльності, слід шукати витоки естетичного і можливості його вдосконалення. Самим життям доведено, що правильно організовані заняття фізичними вправами зміцнюють здоров'я, підвищують активність людини, покращують її моральний стан. І, безумовно, вплив спорту на формування особистості — фактор суспільної значущості. Адже спорт — це певний вид діяльності, нехай не основний, але такий, що містить в собі елементи прямого впли-

ву на становлення особистості. Спортсмену для демонстрації своєї майстерності слугує власне тіло, здатне до пластичного руху, домінантою в естетичній структурі спорту є рух. З позиції естетики кожному виду художньої творчості притаманний свій специфічний набір зображувально-виразних засобів. Співвідношення зображувальності і виразності визначає розділення багатого світу мистецтва на зображувальні і виражальні види мистецтва. За цією логікою рух є зображувальним, а пластика не тільки виражальним засобом виконавської майстерності, але й «...найприроднішим виразником почуттів». Дослідниця М. Рожко вважає, що «базовим підґрунтям пластичної культури є постава (поза), міміка (мікроміміка), пантоміміка (жести, хода, різноманітні рухи)... Суттєвими показниками пластичної культури є, з одного боку, прояв культури поведінки особистості, що допомагає розвивати фантазію, творчу уяву, складає враження про фізичну й духовну красу, а з іншого — естетична характеристика фізичних даних. Особливість пластичної культури полягає в інтегральному поєднанні техніки рухів та широти культурного розвитку особистості...».

Спортивна діяльність в цілому така, що питання про естетичне тут також слід ставити в двох планах: естетичне в діях спортсмена і естетичний компонент сприйняття спортивного змагання глядачем.

Розмаїття форм вираження робить спортивні змагання дійсно красивими та цікавими, причому настільки, що спорт мимоволі входить в життя і побут не тільки тих, хто безпосередньо ним займається, але і тих, хто знаходиться немов би осторонь, хто лише дивиться змагання чи читає про них інформацію. Через спорт багато людей природно і легко приходять до фізичного самовдосконалення. Дуже багатьох спорт приваблює лише як засіб самовираження і самоствердження. В спорті людина працює над самою собою, отже, відбувається злиття об'єкта і суб'єкта діяльності, гармонізація в єдності фізичного та духовного розвитку особистості, а в командних видах спорту — міжособистісних стосунків.

Досить багато дослідників вважають, що синтез спорту і мистецтва — це факт природного розвитку спорту за умов досягнутої межі фізичних можливостей людини, факт, що вже відбувся. Тому «входження» художньої мови у спорт повинне розглядатися як прогресивна тенденція розвитку спорту шляхом вдосконалення спортивної майстерності за рахунок виразних можливостей людської тілесності, де меж немає. Що ж можна знайти спільного у спорті і мистецтві? М. Сараф вважає, що це:

1. І спорт, і мистецтво приваблюють «свою високою естетичною значущістю», причому саме вона і визначає їх зміст, і робить цей зміст предметом суспільного інтересу. І художник, і спортсмен діють за законами краси. Спорт, як і мистецтво; є в справжньому розумінні гра фізичних, емоційних і інтелектуальних сил людини.

2. Друге, що ріднить спорт і мистецтво, — те, що їх суб'єкт повинен мати певну і достатньо високу *обдарованість*: саме в мистецтві і спорті особливо наочно проявляється невідшкодованість індивідуальної обдарованості будь-якою школою чи колективістською діяльністю.

3. Для спортсмена, як і для артиста, найважливіше значення мають індивідуальна *манера і стиль*, якими визначаються не тільки його творчий почерк, але і безпосередньо результат.

4. І спортсмену, і артисту необхідні *зосередженість, самозаглибленість і відома зреченість від зовнішнього світу* в процесі реалізації замислу чи свого завдання. Для спортсмена також важливо увійти в рух, вловити його ритм, розчинитись в ньому, як для артиста увійти в образ, злитись з ним і виразити його. Особливо слід підкреслити, що тільки в художній і спортивній творчості у її суб'єктів переважають емоційні реакції.

5. Спортивний рух, спортивне досягнення також неповторні і унікальні, як дія артиста, як твір мистецтва, який він створює.

6. Та що найбільше зближує спорт і мистецтво, — це їх *гуманістика*. І спорт, і мистецтво, хоч і по-різному і різними засобами, виражають гуманістичний ідеал свого часу в безпосередньо чуттєво-наочних образах. Через це саме спорт і мистецтво є тими сферами, в яких люди в першу чергу торкаються прекрасного і досконалого, в яких вони їх пізнають і вчаться цінувати. Таким чином, єдність спорту і мистецтва полягає в тому, що вони виникають і розвиваються саме як естетична діяльність. Правда, в мистецтві естетичне складає і його головну мету; тоді як в спорті воно проявляє себе як необхідний наслідок організації руху, вдосконалення пластики, змагальної боротьби. Але в спорті естетичне може відігравати самостійну і домінуючу роль, бути власною метою, якщо мова йде про виразність, видовищність, про еталони фізичного вдосконалення».

Економічні негаразди значно змістили акценти виховання, відсунувши фізичне якомога далі. Заклади освіти через матеріальні нестатки і перевантаження навчальних програм не завжди у змозі успішно здійснювати фізичне виховання учнів та студентів, громадські організації відійшли від спортивно-масових традицій. Все це, плюс негативні екологічні зміни, відбилися на рівні розвитку фізичного виховання в Україні, а отже, і загальному стані здоров'я українського народу. Практично підтверджений той факт, що понад половина учнів загальноосвітніх навчальних закладів мають незадовільну або досить низьку фізичну підготовку. Лише одна третя першокласників приходить до школи, не маючи будь-яких відхилень у здоров'ї, більш того, лише 6 % з них залишаються здоровими на час закінчення школи. Вплив медичних закладів на збереження і підтримання високого рівня здоров'я складає лише 6 %. Отже, виникла необхідність радикальних реформ системи фізичного виховання підростаючого покоління, що вимагає дотримання державної політики у виробленні нових підходів до фізичного виховання дітей та молоді, розвитку шкільного та студентського спорту.

Сучасна педагогічна наука намагається розробити теоретичні та практичні засади фізичного виховання дітей та молоді, досліджує його зміст, мету, форми, методи і т. ін. Адже регламентоване шкільними програмами фізичне виховання не здатне враховувати індивідуальні інтереси дітей, не вирішує проблем формування мотивів і потреб у регулярній фізичній активності як найважливішому елементі здорового способу життя.

Почуття *ритму* — одна з основних умов, що забезпечують ефективність засвоєння рухових дій. У процесі навчання фізичним вправам насамперед необхідно побудувати теоретичну модель ритмічних рухів, які складають їх зміст. Характер ритмічних рухів визначається структурою функціональної системи, що забезпечує зворотну аферентацію, тобто зв'язок від робочого органа до регулювальних нервових центрів. Від м'язових, сухожильних, тактильних рецепторів виникає рецепторний сигнал і у вигляді нейронної імпульсації циркулює по замкненому колу, одночасно виконуючи роль таймера і програми, що визначають характер ритмічної активності. Оптимальне співвідношення часових, просторових і силових характеристик обумовлює ритм виконання фізичних вправ, що забезпечує ефективність і економічність рухів. Економічні рухи найбільш естетичні, що забезпечується єдністю функціонального і естетичного, вони досконалі, бо позбавлені всього зайвого. Ритм є також другим основним компонентом танцю, який є «засобом вираження емоцій шляхом постійної зміни рухів, підкорених певному ритму».

Про виховні можливості фізичної культури і спорту вперше було згадано Томасом Арнольдом — видатним англійським педагогом XIX ст., засновником сучасної системи фізичного виховання. Саме Т. Арнольд створив принципово нову систему виховання, стрижнем якої є спорт і фізичне виховання. Центральною ідеєю педагогіки Т. Арнольда стало використання чесних правил спортивних змагань, взаємовідносин у спортивних командах, заснованих на принципах колективізму, взаємодопомоги і чесної гри.

У педагогічній науці зв'язок естетичного виховання з фізичним загальнонавчанням. Цей зв'язок заснований на загальній меті виховання гармонійно розвиненої особистості, що поєднує в собі духовні і фізичні пріоритети. Особистість не можна виховувати по частинах, вона виховується сукупністю чинників, що впливають на її внутрішній світ чинників. Комплексний підхід до виховання особистості дає можливість подолати однобічність в навчально-виховній роботі і забезпечити цілісність фізичного, естетичного і етичного розвитку особистості. Духовне багатство, духовна потужність ґрунтується на здоровій і гармонійно розвиненій природній основі. Ще в 1927 р. в першій вітчизняній монографії, присвяченій психології фізичної культури, професор А. П. Нечаєв писав: «Час, нарешті, визнати, що не можна говорити про повне виховання там, де відсутнє виховання рухів. Спритність, витривалість і наполегливість, у відомому сенсі, можуть бути названі м'язовими чеснотами, а втомлюваність, апатія, примхливі настрої, нудьга, неспокій, неухважність і нерівноваженість — м'язовими вадами». Виконання рухових дій пов'язане з проявом різних почуттів: захвату, радості, захоплення, напруженості, страху, невпевненості та ін. Естетичні почуття проявляються через відчуття добре засвоєних різних форм рухів, від елементарних до складних, тонке і точне сприйняття музичного супроводження кольорової гами, що складає основу для позитивних емоційних переживань в процесі занять.

Пьер де-Кубертен, засновник олімпійського руху сучасності, писав: «Спорт повинен бути для молоді засобом правильного соціального виховання, а не засобом руйнування морального і фізичного стану». А головне те, що лежить в основі олімпійського руху сучасності — ОЛІМПІЗМ. Саме олімпізм він вважає філософією життя, котра об'єднує у єдине, збалансоване ціле достоїнство тіла і духу, це концепція виховання гармонійно розвинутої людини засобами спорту, впровадження гуманістичних ідей у життя суспільства, розвиток співробітництва, взаєморозуміння і взаємодопомоги. Орієнтація в роз-

витку на олімпійців, тобто втілення найкращих людських якостей в моральному та фізичному сенсі, на естетичний ідеал в кожному напрямку дії. Залучення дітей і молоді до ідеалів олімпізму, які орієнтовані на загальнолюдські, гуманістичні духовно-моральні цінності, що пов'язані зі спортом, особливо важливе в сучасних умовах нашої країни — з врахуванням руйнування колишніх ідеологічних стереотипів, а також беручи до уваги надмірний прагматизм і нігілізм, що охопили частину молоді, і байдужість до духовних цінностей. І ще Пьер де-Кубертен зазначав, що на спорт «слід дивитись як на джерело мистецтва і як на зручний привід для заняття ним. Він заходить у підвалини мистецтва в тій мірі, в якій його продуктом є живі скульптури, що зображують спортсменів. Він є джерелом краси завдяки спорудам, видовищам і святкам, створеним і організованим на його честь». Спорт поряд з живописом, музикою і балетом поступово переконує людей, що людська досконалість — одна з найпрекрасніших цінностей життя. Спорт для людини — могутній засіб самопізнання, самовираження, самоутвердження.

Нарешті, спорт і фізична культура впливають на людей своєю багатогранною красою. Даючи естетичну насолоду і учасникам, і публіці, спортивні змагання стають видовищем, яке завдяки телебаченню втягує в дійство величезні маси глядачів, впливаючи на їх смаки. Якщо порівняти гру спортсмена і актора, то тут можна простежити певну аналогію: футболіст занурюється в рух так, як актор занурюється в образ. Коли спортсмен, наприклад футболіст, досягає найвищої спортивної майстерності, у нього може бути така ситуація, в якій дія, яку він виконує, стає цілісно даним йому утворенням. Тут — цілісність, що відчувається внутрішньо, коли свідомість не рефлексує з приводу неї. Футболіст просто занурений в рух, повністю відданий йому. І, як стверджує Н. Візітей, «перед нами живий випадок естетичного відчуття — між мною та іншим (який майже не розпізнається) — гармонія, бо немає їх напруженого протистояння».

Фізичне виховання в процесі естетичного ґрунтується на тому, що людина є певною соціально-природною цілісністю, і розглядати її морально-естетичну сутність лише з позицій духовності було б невірним. Ніякої духовності поза людським тілом, поза зовнішніми формами прояву і поведінки просто не існує. А поєднує всі сутнісні сили людини, гармонізує її буття, виступає синтезуючим началом всіх її сил естетичний смак. Завдяки цілісній морально-естетичній орієнтації збагачується вся мотиваційна система, яка виступає внутрішнім засобом поведінки.

Естетичні проблеми спорту розглядаються в роботах А. Френкіна, М. Лобжанідзе, В. Столярова і М. Сарафа. Із закордонних праць, які нам доступні, слід відзначити роботи Б. Лоу, J. Fairs, R. Osterhoudt, Н. Slusher, G. Dowsing. На думку А. Щербо і Д. Джолі, питання про естетичні елементи в фізичній культурі і спорті відносяться до малодосліджених. Але при цьому автори виділяють наступні основні естетичні моменти:

По-перше, це краса самого спортивно-фізичного процесу (вправи, ігри, спортивні виступи тощо).

По-друге, це також краса людського тіла, його досконалості.

По-третє, це краса і моральність спортсмена, його дух, сміливість, мужність, прагнення перемоги, уміння поважати, свого суперника, уміння гідно сприйняти не тільки перемогу, але й поразку.

По-четверте, важливі і естетика умов проведення занять з фізичної культури і спорту, і естетика організації спортивних змагань. На нашу думку, це можна повною мірою віднести і до процесу фізичного виховання підлітків. Але при цьому слід враховувати, що істинна людська краса передбачає певні моральні пріоритети, високий рівень життєвих цілей. На думку Б. Неменського, навіть найдосконаліша краса людського тіла ще не передбачає чистоту моральних ідеалів людини. І те, і інше повинне бути спрямоване з однаковими можливостями на соціальний прогрес людства.

Англійський дослідник П. Дж. Арнольд вважає, що спорт не піддається простому визначенню, тому що включає в себе велику кількість різноманітних видів діяльності, які досить часто не мають нічого спільного. В деяких видах спорту використовуються машини, в інших — м'ячі, а деякі взагалі не можуть існувати без спеціального спортивного інвентарю. Спорт — це і важка атлетика, і водне поло, і ігри: регбі, хокей, і спортивні заняття: полювання, рибна ловля. «Якщо взагалі говорити про всі види спорту, разом узяті, то можна було б сказати, що вони за різними ступенями асоціюються з такими ознаками, як напруження всього тіла, змагальність, використання вправності, непевність результату і деякі елементи небезпеки. Крім того, більшість видів спорту має свої правила, ритуал, систему. Вони являють собою «форми життя» в мініатюрі і вимагають відваги, фізичної сили, швидкості, витривалості».

Якщо коротко охарактеризувати естетику спорту, то можна сказати, що це наука, яка вивчає:

- естетичний зміст і естетичні цінності спорту;
- сутність і закони свідомості, які відбивають спорт з естетичної точки зору;
- форми естетичної діяльності людини в галузі спорту.

Залучення спорту в сферу інтересів естетики і виникнення естетики спорту обумовлені наступними основними факторами:

- спорт став одним із важливих явищ сучасного життя і культури;
- спорт розглядається як важливий і дієвий засіб формування естетичної культури особистості.

У всьому світі інтенсивно розвиваються такі види спорту, як фігурне катання на ковзанах, художня гімнастика, синхронне плавання та інші, в яких провідна роль належить саме естетичному аспекту руху. Спортивні змагання спостерігають мільйони людей, для яких естетичний бік спорту є дуже суттєвим. Але питання естетичного виховання естетика спорту

не торкається, тому що даний процес є предметом вивчення теорії фізичного виховання і педагогіки.

Естетика рухів притаманна не тільки художнім видам спорту. Естетичний імпульс закладений в кожному виді фізичних вправ. Легкоатлетичний біг, наприклад, має свою відмінну структуру: фаза самостійної опори чергується фазою злету, утворюючи цілісний цикл елементів рухового акту. За яскраво вираженої фазності рухів у бігу досягається їх повне розкріпачення, що надає їм довершеності і досконалості. Для легкоатлетичного бігу характерні стрімкість, легкість, свобода рухів, яка реалізується в художньому образі птаха, що ширяє в повітрі. Естетика лижних перегонів обумовлена високою скоординованістю рухових дій і ковзанням на лижах в природних умовах. Красиві, ритмічні рухи лижника-гонщика на рівнині, витончене ковзання по схилу, заворожуюча акробатична вправність на поворотах привертають увагу своєю особливою естетичністю.

О. Гужаловський говорить, що естетичне виховання в процесі фізичного проявляється у вихованні вміння сприймати і розуміти прекрасне в рухах людського тіла, в досконалості його ліній і форм, в розвитку сили, вправності, гнучкості, в проявах високих зразків волі, характеру, наполегливості, мужності і сміливості. Він також зазначає, що вміння розуміти прекрасне — тільки одна сторона естетичного виховання. Друга, і більш важлива, це бажання і вміння створювати це прекрасне. І не тільки в тих формах, про які вже говорилося, але і в розробці і створенні бездоганного інвентарю і обладнання, спортивного взуття і одягу, в яскравих сценаріях спортивних свят і змагань.

Розвиваючи думку О. Гужаловського, В. Белоусова зазначає, що на уроках фізичної культури і позакласних заняттях учитель повинен домагатися того, щоб підлітки відчували і розуміли, бачили, чули і творили прекрасне в рухах, ході, поставі, в строю, колективних діях, поведінці. Виховуючи у школярів почуття і розуміння краси, вчитель повинен

наочно показувати її в кінофільмах, скульптурах, картинах, роз'яснювати, що в красивому, здоровому, пропорційно розвиненому тілі закладене багатство життєвих можливостей кожного, що справжня людська краса — в єднанні духовної і фізичної досконалості і довершеності.

В. Белоусова визначила засоби естетичного виховання. До них вона віднесла елементи танцю, ритміки, гри зі співами і віршами, завдання на узгодження рухів з музикою. Яскравими, виразними, вражаючими засобами естетичного виховання, на думку В. Белоусової, можуть стати спортивні свята і змагання школярів. Урочистість, узгодженість колективних дій, організація і дисципліна учасників змагань, єдина, красива спортивна форма — все це веде до проявів і виховання естетичних почуттів. У спортивних святах і змаганнях органічно поєднуються естетичне і етичне начала. Учасники вступають в складні взаємовідносини один з одним, з суперниками, суддями, представниками інших команд.

Н. Глушак зводить естетичне виховання на уроках фізичної культури до формування у школярів естетичного ставлення до рухів, які вони вивчають, і до естетичного вигляду людини. Специфіка уроку фізичної культури, зазначає Н. Глушак, полягає в тому, що, виконуючи навчальні завдання, учні виступають не тільки в ролі виконавця, але і в ролі глядачів. Отже, і вправи, які вони виконують, слід розглядати з двох позицій: по-перше, з позиції виконавця, по-друге, з позиції спостерігача. В першому випадку фізичні вправи — джерело фізичного розвитку. В другому — потік інформації, в загальному об'ємі якого велике місце належить естетичному змісту. На жаль, вчитель не завжди враховує «другу позицію» і не розкриває красу і художню цінність, естетичні якості і властивості вправ.

З нашої точки зору, таке становище можна пояснити тим, що вчитель основну увагу надає досягненню кількісних показників, наприклад, у бігу (секунди), в стрибках (сантиметри), в підтягуванні (кількість разів). Безумовно, вони важливі.

Але кількість розглядати поза якістю не можна, як і якість поза кількістю. Отже, естетичний компонент може характеризувати якісний бік рухів.

Цікаві шляхи естетичного виховання в процесі фізичного окреслила в своїй роботі В. Колоколова. Це шлях практичного привчання вихованців до виконання педагогічних вимог, шлях педагогічної організації умов, в яких відбувається навчально-виховний процес, шлях впливів, що йде безпосередньо від особистості і дій вихователя. Всі ці шляхи, з нашої точки зору, важливі в процесі взаємодії естетичного і фізичного виховання.

При цьому велику роль відіграє культура мовлення вихователя, його зовнішній вигляд (підтягнутість, стрункість постави, легкість ходи, витончена простота в рухах). Виховне значення мають манери поведінки, форма спілкування вихователя зі своїми вихованцями, методи навчання і виховання, що використовуються. Це технічно досконалий показ фізичних вправ, яскраве, образне пояснення вправ, а також естетична оцінка рухової діяльності і поведінки вихованців. Тут важливо, щоб дії педагога торкалися емоцій учнів, даючи їм радісне задоволення.

В різні історичні епохи поняття «фізична досконалість» та «фізична краса» мали різний зміст і залежали від характеру, соціокультурних відносин, потреб суспільства в тому чи іншому типі суспільного ідеалу. Разом з тим дане поняття завжди виражало певні уявлення про тілесну красу, пластичну свободу, здоров'я людини, розвиненість її фізичних якостей. Основними компонентами фізичної досконалості вважаються фізична підготовленість, гармонійний фізичний розвиток, здоров'я. Розглянемо їх докладніше.

Фізична підготовленість — це певний досягнутий рівень розвитку притаманних людині фізичних якостей (сили, швидкості, витривалості, вправності, гнучкості). Ці характеристики є об'єктивними, і, виходячи із схожості фізіологічної будови всіх людей, вважаємо їх приблизно однаковими. Вихід за

межі стандартів — найспритніший, найсильніший і т. ін. — викликає захоплення, має естетичне забарвлення.

Гармонійний фізичний розвиток здійснюється через удосконалення будови тіла. Досконалі форми тіла якоюсь мірою виражають досконалість функцій організму, будучи одним з природних проявів нормального фізичного розвитку людини. Риси тілесної краси зовнішньо свідчать про її життєві сили, а в зв'язку з тим являють собою і певну естетичну цінність. Не випадково зразки тілесної краси з давніх давен увійшли в естетичні уявлення людства.

Поняття «здоров'я» поки що не одержало суто наукового тлумачення. Принципово не викликає сумнівів те, що мається на увазі під «фізичним здоров'ям» набагато більше, ніж категорія, обумовлена лише повноцінним фізичним розвитком індивіда. Завдання з гарантування здоров'я вирішуються на основі виконання притаманних кожній людині фізичних якостей, рухових умінь і навичок, загартування організму, залученого до здорового способу життя. Це приводить до піднесення загального рівня функціональних і адаптаційних можливостей організму. Але неможливо уявити собі здорову людину без психічного (духовного) здоров'я.

Повернемося до питання фізичної підготовленості, яка є одним з компонентів фізичної досконалості. Підвищення фізичної підготовленості позитивно впливає на емоційну сферу людини. У тих, хто займається фізичними вправами, переважає бадьорий життєрадісний настрій, підвищується рівень працездатності. Будь-який емоційний стан і будь-яка емоційна реакція можуть підвищувати діяльність серцево-судинної і рухової систем, функції виділення і травлення. Інакше кажучи, між емоційним і фізичним процесами встановлюється функціональний зв'язок. До того ж цей зв'язок двосторонній. І. Павлов писав, що «радість же, роблячи вас чуттєвими до кожного буття життя, до кожного враження буття, байдуже як до фізичного, так і морального, розвиває, зміцнює тіло».

Потребує доповнення вищевказане положення, що людину, яка володіє красивим тілом, має красиві рухи, красиву фігуру, форму, треба ще оживити хорошими манерами і граційними рухами. Грація — це особлива якість рухів людини: легкість, витонченість, спритність, пластичність, єдність, гармонійність. Оцінити грацію рухів можна за ходом, жестами рук і деякими позами. Характеризуючи ходу, зазначимо, що та буває швидкою, легкою, урочистою, важкою, з широкими кроками, із прямим корпусом (та він може і розхитуватись) або широкими махами рук. Рухи і жести можуть бути плавними, швидкими, в'ялими, різкими, грубими, м'якими. Характер рухів залежить і від емоційного стану, характеру, темпераменту людини, що теж доводить неможливість фізичної досконалості та краси без духовного наповнення.

4.3. Формування естетичного смаку засобами фізкультури і спорту

У системі естетичного виховання смак займає особливе місце, що зумовлюється теорією і практикою естетики. Естетичний зміст явищ спорту теж фіксується в категоріях естетики: прекрасне, потворне, піднесене, героїчне, трагічне, комічне. У змісті естетики розрізняють (див. табл.):

Категорія естетичної оцінки явища	Характеристика категорії, її естетична оцінка	Характеристика естетичної категорії у спорті
<i>Прекрасне</i>	За законами краси збуджує у дорослої або юної особистості позитивне, піднесене почуття, властиве більшості людей	<i>Прекрасним</i> є тіло спортсмена, але це не все. В світі спорту людина прекрасна насамперед як всебічно розвинена гармонійна особистість, яка поєднує в собі духовне багатство, моральну чистоту і фізичну досконалість.
<i>Героїчне</i>		<i>Героїчне</i> — категорія, що відбиває найвищу концентрацію волі, енергії, зусиль, спрямованих на подолання надзвичайних за маштабом і силою протидії обставин для утвердження суспільно значущих цілей. Героїчне нерозривно пов'язане з реалізацією суспільного ідеалу, в цьому плані воно проявляється і в спорті. Героїзм завжди припускає яскраві прояви таких етичних норм, як мужність, вірність обов'язку, поняття про честь. Втілені в поведінці людини ці норми одержують статус естетичних явищ.
<i>Потворне</i>	За законами смаку викликає огиду, страх або протест, відверте або приховане несприйняття.	<i>Потворне</i> розглядається насамперед як прояв неповноцінності не стільки у фізичному вигляді, скільки у вчинках людини.

	<p>Проявляється як емоційне враження від глибокого мистецького, громадського, патріотичного, релігійного почуття, спілкування з коханою людиною, іншими людьми, що сприяють формуванню естетичних смаків особистості.</p>	<p><i>Піднесене</i> — ця категорія відбиває морально-естетичний аспект ставлення людини до явищ, величних за своїми масштабами, а також ставлення до себе самої у виняткових і грандіозних умовах і обставинах. Ця категорія відбиває значне і стійке, таке, що має велику силу духу чи впевненість на внутрішній світ людини, на її поведінку, діяльність і спілкування. Піднесене включає в себе любов до людей, до Бога, мужність і героїзм, прагнення до досягнення досконалих ідеалів, громадянськість, патріотизм та ін. У спорті, сфері спортивних відносин особливо яскраво проявляються взаємопроникнення прекрасного і піднесеного. Прекрасні моменти спортивних подій часто мають піднесений характер. «Якщо спортсмен чи спортивний колектив представляє цілу країну, націю, а отже, особистість, дії спортсмена повинні бути відповідними і приведеними у відповідність до цих ідеалів. Ось ця ситуація наближеності до суспільного ідеалу і робить сучасний спорт прекрасним і піднесеним». У спорті піднесене проявляється насамперед як винятковість характеру, який протистоїть обставинам, що мають аналогічний характер. З розвитком спорту досягнення вищих результатів вимагає не тільки більшого напруження сил, більшої напруженості боротьби, але й спортсменів, здатних до таких відданих форм діяльності.</p>
<p><i>Трагічне</i></p>	<p>За законами психології трагізм естетично сприймається як негативне смакове чуття в зображеннях смерті, загибелі, війни, страд, фізичних жахів. Пригнічує оптимістичні почуття, волю.</p>	<p><i>Трагічне.</i> Спортивна боротьба вимагає надзвичайного напруження сил, мобілізації фізичних і духовних сил людини, але ведеться ця боротьба проти однакового суперника, а засоби, що застосовуються в ній, використовуються таким чином, щоб виключити можливість завдання тяжких травм. Отже, що боротьбу можна назвати умовною, такою, яка, попри свою серйозність, можлива тільки як гра фізичних та інтелектуальних сил, хоча за певних історичних обставин і ситуацій доля спортсмена може скластись трагічно.</p>

	<p>За законами естетики проявляється як засіб розкриття сутності в житті, які сприймаються через сміх, іронію, гротеск, сарказм, сатиру.</p>	<p><i>Комічне.</i> Для проявів комічного спорт надає досить широкі можливості. Комічне пов'язане з порушенням внутрішньої гармонії, міри предмета чи явища. Комічне завжди викликає певне критичне ставлення до явищ дійсності, оцінку їх відповідно до естетичного ідеалу. Спорт життєрадісний і оптимістичний, саме з цим пов'язане багатство його комічних можливостей. Наприклад, видатний футболіст Дієго Марадона був ще й великим коміком. «Низького зросту, майже товстун, цей футбольний Дені де Віто майстерно хитрував сахраментальний гол рукою 1986 року, симулював, бешкетував. А зірка англійського футболу, улюбленець публіки Пол Гаскойн уміло і професійно чинить неподобство не тільки на полі, але й поза роботою». Комічна сторона спортивної діяльності відображається в різноманітних показових виступах, імітаціях спортивної боротьби, спортивних святах, коли влаштовуються жартівливі змагання, демонструються ексцентричні трюки, виготовляються незвичні й смішні прилади і обладнання. Комічне в спорті глибоко гуманістичне, проникнуте добротою і симпатією до людини. Тим воно робить спорт ще більш привабливим в очах людей. Д. Нікішин навіть вважає, що коміки і бешкетники, романтики і істерики просто необхідні, наприклад для такого виду спорту, як футбол. Це забезпечує, на його думку, додаткову підтримку глядача, команда з таким набором «виконавців» обов'язково виграє, воля до перемоги здійсниться. І далі Д. Нікішин порівнює футбольний матч з театраліною виставою. І якщо театральний спектакль проходить точно за сценарієм, то у футболі «сценарій» легко переписується: перемагає не завжди найсильніший. Така непередбачуваність футболу надає йому додаткових авансів популярності.</p>
<p><i>Ліричне</i></p>	<p>Один із способів відображення прекрасного, який споріднює почуття кохання із спадковим сприйманням кращих почуттів і смаків інших людей, порівняння із красою природи, мистецтва тощо.</p>	

Отже, категорії і поняття естетики як філософської дисципліни найбільш точно передають те ціннісне ставлення, яке, безперечно, присутнє у спорті.

На формування естетичного смаку дієвий вплив справляють природні фактори (сонячний промінь, повітря і водне середовище). Впливаючи на стан здоров'я, працездатність, загартовуючи людину, природні фактори та природа взагалі формують у підростаючої особистості почуття прекрасного і досконалого. Дієвим засобом фізичного виховання особистості є зазвичай гігієнічні фактори. Вони обумовлюють певний ефект від занять фізичними вправами (режим навантажень, відпочинку і харчування, а також умов, котрі сприяють відновленню після занять — душ, масаж тощо). Хоча природні фактори не є основними засобами фізичного виховання, у справі формування естетичного смаку їх значення важко переоцінити. Смак до чистоти, до правильного харчування, розпорядку дня і т. ін. формує особистість не тільки зовнішньо, але і внутрішньо, гартує її вольові якості.

Н. Щуркова в статті «Прилучення до краси» зазначає, що завдання естетичного виховання повинні стояти поряд із завданнями фізичного виховання. Основними завданнями в естетичному вихованні підлітків на заняттях фізичними вправами є формування красивого тіла і виховання естетики рухів. Учитель, формуючи у школярів уявлення про красиве тіло, повинен спиратися на конкретний образ, еталон. Велику допомогу в цьому можуть надати репродукції картин «Дискобол» Мирона, «Давід» Мікеланджело, на яких школярі зможуть побачити правильні пропорції тіла.

Виходячи з викладеного, можна зазначити, що формування естетичного смаку засобами фізичного розвитку та спорту можливе за рахунок таких факторів:

- розширення горизонтів культури особистості через набуття нових знань у галузі спорту, туризму, фізичної культури;

- гармонізацію зовнішнього та внутрішнього розвитку особистості;
- емоційне забарвлення фізичного розвитку — отримання насолоди та задоволення від самого процесу фізичного навантаження та свого зовнішнього вигляду;
- набуття навичок естетизації зовнішнього вигляду: постава, рухи, пластика, гнучкість, легкість та плавність ходи тощо;
- орієнтацію на ідеали даного суспільства у вищезазначених сферах;
- психологічні аспекти: вплив зайвої агресії та психологічних навантажень через фізичні вправи; покращення психологічного клімату в колективі через командні ігри, самоствердження людини і т. ін.

Будь-яка діяльність, що збільшує на землі красу, естетично виховує людину. Саме тому найвища педагогічна мудрість полягає у тому, щоб залучити особистість до створення красивих речей та таким чином формувати її естетичні почуття. Саме таким шляхом слід ефективно формувати естетичний смак людини. Неможливо виховувати особистість, не зробивши потребу у творчості головною з духовних потреб. Сформувати в особистості потребу до прекрасного — значить виховати в ній смак до життя.

Взаємодія фізичного і естетичного виховання розглядається в аспекті аналізу сутності естетичного виховання засобами фізичного розвитку, це в контексті соціалізації дозволяє якнайповніше дослідити сутність дії педагогічного процесу на формування ціннісних орієнтацій і простежити взаємовплив фізичного та естетичного виховання в процесі розвитку особистості, її взаємодії із суспільством.

Вивчення людини припускає насамперед розгляд впливу середовища на людину, особливостей способу життя і т. ін. Важливе місце в цьому аналізі повинен мати розгляд ціннісно-нормативних регуляторів і діяльності, що ними спрямовується і пов'язана з репрезентацією, підтримкою, використанням

чи формуванням тіла людини. Проведення такого аналізу феномена людської тілесності створює принципово нові теоретичні підвалини для побудови концепції тілесної культури як повноправної складової культури суспільства і особистості. Фізична культура *особистості* в цьому випадку може бути визначена як потреба і здатність індивіда до максимальної самореалізації як соціальнозначущого і індивідуальнозначущого суб'єкта на основі використання засобів, відпущених природою (тілесно-рухових характеристик) і перетворених на основі принципів культуровідповідності.

ВИСНОВКИ

1. Формування естетичних смаків старшокласників є актуальною проблемою сучасної теорії і практики естетичного виховання. Методологічною основою дослідження процесу формування естетичних смаків в учнівській молоді є положення загальнофілософської теорії розвитку особистості, теорії пізнання об'єктивного матеріального світу, вікової психології дітей і молоді, закономірностей формування естетичної свідомості особистості, сучасні філософські концепції виховання і освіти, культурологічні теорії, а також здобутки в галузі нових педагогічних технологій виховання учнівської молоді. Соціокультурними передумовами та засадами формування естетичних смаків сучасної української молоді є українська культура як професійна, так і народна, в усіх аспектах її історичного розвитку, збагачена шедеврами світової та національної культури, ментальність українського народу, складовою якої є різнобічне й оригінальне відчуття і розуміння краси, сучасна соціокультурна ситуація в країні. Усе це зумовлює необхідність формування естетичних смаків учнів старшого шкільного віку та її науково-педагогічного забезпечення.

2. Науковий аналіз філософської, психолого-педагогічної, соціологічної літератури дав змогу визначити сутність естетичного смаку як соціально-педагогічного явища, виділити низку поглядів, згідно яких естетичний смак інтерпретується як здатність розуміння й ставлення до прекрасного, є формою раціонально-емоційного освоєння дійсності і органічною єдністю свідомого (рефлексії) й інтуїції. Він виявляє міру естетичної цінності явищ предметного світу або міру художньої цінності творів мистецтва і тому є стимулятором творчості, аксіологічної діяльності не тільки в сфері літератури і мистецтва, а й сутнісним чинником творчої діяльності. Як психологічний і соціокультурний феномен, у якому поєднується загальність естетичного ідеалу й індивідуальність естетичного почуття, смак виражає гармонію соціальної і природної

сутності людини. З врахуванням значущості осмислення естетичного смаку, було визначено **естетичний смак старшокласників у позакласній роботі школи** як здатність розуміти та оцінювати прекрасне, що набувається у процесі активної позакласної діяльності і забезпечує регуляцію взаємин з природним, предметним, соціальним та художнім середовищем.

3. Особливу роль у процесі формування естетичних смаків старшокласників відіграє позакласна робота школи, виховний потенціал якої містить найрізноманітніші форми, методи і засоби формування естетичних смаків старшокласників та передбачає створення умов для отримання ними додаткових естетичних знань. Підкреслена необхідність естетичної підготовки у старшому шкільному віці, коли світогляд учнів набуває ознак цілісності, формується система життєвих орієнтирів, посилюється роль особистісно-ціннісного досвіду, естетичний діалог зміцнюється на основі генералізації та транспозиції знань.

4. Сучасні дослідження у галузі естетичного виховання стали основою для діагностування стану сформованості естетичних смаків старшокласників і конкретизації їх критеріїв та показників. До основних критеріїв віднесено: ціннісний (естетичне сприймання, естетичне ставлення до дійсності); пізнавальний (естетичні знання та уявлення); комунікативний (спілкування на естетичних засадах); поведінково-діяльнісний (художньо-естетична діяльність); креативний (творча самореалізація старшокласників у художньо-естетичній сфері). На основі встановлених сутнісних характеристик та структури естетичного смаку конкретизовано якісні характеристики рівнів сформованості естетичних смаків старшокласників, які відбивали сукупність проявів показників по кожному критерію досліджуваного явища. Визначено три рівні сформованості естетичних смаків старшокласників: низький, середній, високий. Кожний рівень характеризується наявністю певного ступеня якісних і кількісних критеріальних ознак.

5. В той же час, незважаючи на зростання актуальності проблеми естетичного виховання в сучасний період, ще замало теоретичних і особливо практичних розробок щодо ефективної роботи з формування у старшокласників естетичних смаків у позакласній роботі школи. Було визначено та обґрунтовано педагогічні умови формування естетичних смаків старшокласників у позакласній роботі загальноосвітньої школи. До них віднесено: модернізацію змісту, форм і методів формування естетичних смаків старшокласників у позакласній роботі загальноосвітньої школи; реалізацію у позакласній діяльності авторських програм та інноваційних технологій естетичного спрямування; орієнтацію позакласної роботи на естетично спрямовану діяльність у поєднанні з оригінальною творчістю вихованців; врахування наступності та індивідуального підходу у позакласній роботі зі старшокласниками у взаємозв'язку основних суб'єктів цього процесу і (педагоги, керівники гуртків, наставники, учні, батьки, громадські мистецькі організації). Набуває актуальності проблема підготовки педагогічних кадрів до формування естетичних смаків старшокласників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александрова В. Г. Духовная культура студента как основа его педагогического мышления / В. Г. Александрова // Столич. образование. — 2001. — № 1. — С. 65–72.
2. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Борис Герасимович Ананьев. — Л.: ЛГУ, 1969. — 339 с.
3. Андрущенко В. Роздуми про освіту: статті, нариси, інтерв'ю / Віктор Андрущенко. — К.: Знання України, 2008. — 819 с.
4. Анненков В. П. Особливості формування ціннісних орієнтацій учнівської молоді: [монографія] / Віктор Петрович Анненков. — К.: Друк ФПУ, 1999. — 38 с.
5. Анохин П. К. Социальное и биологическое в природе человека / П. К. Анохин // Материал симпозиума по соотношению биологического и социального в человеке. — М, 1975. — С. 301–318.
6. Антология педагогической мысли народов СССР [ред.кол.: М.И.Кондаков (председатель) и др.]; АПН СССР. — М.: Педагогика, 1985. — [кн.8]: Антология педагогической мысли Украинской ССР / [редкол.: И. В. Фоменко (отв. ред.) и др.]. — 1988.— 640 с.
7. Антология педагогической мысли народов СССР [редкол.: М. И. Кондаков (председатель) и др.]; АПН СССР. — М.: Педагогика, 1985. — Т. 1.: Антология педагогической мысли Древней Руси и Русского государства, XIV–XVII вв. / [сост., биограф.-очерки, коммент. С. Д. Бабишина, Б. Н. Митурова; редкол.: С. Ф. Егорова и др.]. — 366 с.
8. Антонович В. Б. Курс лекцій з джерелознавства 1880–1891: історія України в університетських лекціях / В. Б. Антонович; Ін-т Укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. — К., 1995. — 107, [1] с.
9. Антонович Є. А. Естетичне виховання підлітків засобами народного образотворчого мистецтва: дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Антонович Євген Антонович. — Івано-Франківськ, 1997. — 156 с.
10. Апрашкина О. А. Методика музикального виховання в школі: учеб. пособие для студ. пед. ун-тов по спец. 2119

- «Музыка и пение» / Ольга Александровна Апраксина. — М.: Просвещение, 1983. — 222 с.
11. Аринина Н. Л. Эстетический вкус — социальная способность индивида / Н. Л. Аринина // Учен. записки Владимир. пед. ин-та. — 1971. — Т. 35. Вып. 5. — С. 225–243.
 12. Архангородская О. Д. Эстетический вкус как интегративный показатель культуры личности / О. Д. Архангородская // Этика и эстетика: респуб. межведом. науч. сб. [отв. ред. В. А. Кудин]. — К., 1986. — Вып. 29. — С. 28–32.
 13. Бабенко Н. Б. Дозвілля сім'ї. Теоретичні та емпіричні аспекти: моногр. / Н. Б. Бабенко. — К., 2001. — 156 с.
 14. Бабушка Л. Д. Основні естетичні категорії: динаміка руху: текст лекції з дисципліни «Етика і естетика» [для студ. всіх спец. ден. і заоч. форм навч. та аспірантів] / Лариса Дмитрівна Бабушка. — К. : НУХТ, 2006. — 25 с.
 15. Багалій Д. І. Нарис української історіографії / Дмитро Іванович Багалій. — К.: Друк. всеукр. АН, 1923. — 138 с.
 16. Баевский В. С. История русской литературы XX века: компендиум / Вадим Соломонович Баевский. — М.: Языки рус. культуры, 1999. — 406 с.
 17. Балл Г. О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах) / Георгій Балл. — К.; Рівне: Видавець Олег Зень, 2007. — 170, [1] с.
 18. Баран В. Д. Етнічна та етнокультурна історія України / Володимир Данилович Баран. — К.: Наук. думка, 2005. — Т. 1., кн. 2. — 2005. — 510, [1] с.
 19. Барило С. Б. Воспитание художественного вкуса старшеклассников в процессе внеурочных занятий по искусству: автореф. дис. на соис. учен. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Теория и история педагогики» / С. Б. Барило. — М., 1987. — 18 с.
 20. Бахтин М. М. Искусство и ответственность; к философии поступка; автор и герой в эстетической деятельности; проблема содержания, материала и формы в словесном художественном творчестве: работы 1920-х годов / Михаил Михайлович Бахтин. — К.: Next, 1994. — 384 с.
 21. Башманівська Л. А. Література рідного краю: Житомирщина: авторська прогр. і метод. моделі уроків для 5–9 кл.: посібник / Любов Андріївна Башманівська. — Житомир: ЖДУ ім. І. Франка, 2005. — 170 с.

22. Белинский В. Г. Избранные педагогические сочинения / Виссарион Григорьевич Белинский. — М.: Педагогика, 1982. — 287 с.
23. Белухин Д. А. Основы личностно-ориентированной педагогики: курс лекций / Дмитрий Алексеевич Белухин; Академия педагогических и социальных наук. — М.; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996. — Ч. 1. — 1996. — 320 с.
24. Бергсон А. Французская философия и эстетика XX века / Анри Бергсон. — М.: Искусство, 1995. — Вып. 1 /А.Бергсон, Э.Мунье, М.Морло-Понти. — 271 с.
25. Берестенко О. Г. Особливості сформованості музично-естетичного смаку майбутніх педагогів / О. Г. Берестенко // Наука і освіта. — 2006. — № 3-4. — С. 79-83.
26. Берне Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Роберт Берне; пер. с англ.— М.: Прогресс, 1986.— 420, [2] с.
27. Бернштейн И. А. Взаимообогащение литератур (социалистические страны Европы) / [И. А. Бернштейн, Ю. П. Чусев, Ю. А. Кожевников и др.]; общ. ред. Ю. А. Кожевников; Ин-т мировой лит. им. А. М. Горького. — М.: Наука, 1990. — 238 с.
28. Бех І. Д. Духовні цінності в розвитку особистості / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. — 1997. — № 1(14) — С. 124-129.
29. Бех І. Д. Естетика духовності В. О. Сухомлинського / І. Бех // Рідна школа. — 2008. — № 9. — С. 3-4.
30. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання: наук.-метод. посіб. / Іван Дмитрович Бех. — К.: ІЗМН, 1998. — 203 с.
31. Библер В. С. Мышление как творчество: (введение в логику мысленного диалога) / Владимир Соломонович Библер. — М.: Политиздат, 1975. — 399 с.
32. Бісик Н. М. Інноваційні технології у вихованні культури взаємин старших підлітків / Н. М. Бісик // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. — 2005. — №24. — С. 217-220.
33. Бітаєв В. А. Естетичне виховання і гуманізація особи / Валерій Бітаєв. — К.: ДАКККіМ, 2003. — 232 с.
34. Блонский П.П. Избранные психологические произведения / Павел Петрович Блонский; [редкол.: А. А. Смирнов и др.]. — М.: Просвещение, 1964.— 547 с.
35. Блонский П. П. Избранные педагогические сочинения: в 3-х т. /Павел Петрович Блонский; [под ред. Н. Д. Ярма-

- ченко и др.]. К.: Рад. школа.— Т. 1. — 1983. — 590 с.
36. Богданова Н. Виховання як засіб управління естетичною свідомістю / Н. Богданова // Вища освіта України. — 2008. — № 4. — С. 91–97.
 37. Бодалев А. А. Психология о личности / Алексей Александрович Бодалев. — М.: МГУ, 1988. — 187, [3] с.
 38. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте: психологическое исследование / Лидия Ильинична Божович. — М.: Просвещение, 1968.— 484 с.
 39. Бойко А. М. Виховання людини: нове і вічне: методолого-теоретичний і практичний коментар; статті, виступи, рецензії / А. М. Бойко. — Полтава: Техсервіс, 2006. — 268 с.
 40. Бойко Л. П. Формування у школярів загальнолюдських цінностей в умовах функціонування соціально-педагогічної системи «Сім'я — школа — установи культури»: дис ... канд.пед.наук: 13.00.05. / Бойко Людмила Павлівна. — К., 1998. — 154 с.
 41. Болтівець С. Апостол українського просвітництва / Сергій Болтівець // Жива вода: Щомісячник для українського шкільництва. — 1992. — № 13. — С. 3–10.
 42. Большаков Д. Интерес к знаниям и его воспитание / Дмитрий Большаков // Нар. образование. — 1966. — № 2. — С. 43–47.
 43. Бондаревский В. Б. Воспитание интереса к знаниям и потребности к самообразованию: кн. для учителя / Владислав Борисович Бондаревский. — М.: Просвещение, 1985. — 143 с.
 44. Боришевський М. Й. Психологія самоактивності учнів у виховному процесі: навч.-метод. посіб. / [М. Й. Боришевський, С. Т. Музичук, В. В. Антоненко та ін.]; Інститут змісту і методів навчання. — К., 1999. — 190 с.
 45. Бродецький О. Є. Етика й естетика: навч.-метод. посіб. / Олександр Євгенович Бродецький / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. — Чернівці: Рута, 2005. — 72 с.
 46. Буева Л. П. Человеческий фактор: новое мышление и новое действие / Людмила Пантелеевна Буева. — М.: Знание, 1988. — 63, [1] с.
 47. Бутенко В. Г. Педагогические основы формирования у старшекласников эстетического отношения к искусству:

- автореф. дис. на соис. учен. степени докт. пед. наук: спец. 13.00.01 «Теория та история педагогики» / В. Г. Бутенко. — К., 1992. — 44 с.
48. Буянов М. И. Беседы о детской психиатрии: кн. для учителей и родителей / Михаил Иванович Буянов. — М.: Просвещение, 1992. — 355 с.
 49. Быстров В. М. Концепция эстетического развития учителя технологии и предпринимательства средствами дизайна и декоративно-прикладного искусства / В. М. Быстров. — Череповец: ЧГУ, 1999. — 126 с.
 50. Васильев И. А. Эмоции и мышление / И. А. Васильев, В. Л. Поплужный, О. К. Тихомиров. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. — 192 с.
 51. Васюкова Е. Е. Уровни развития познавательной потребности и их проявления в мыслительной деятельности: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология» / Е. Е. Васюкова. — М., 1986. — 25 с.
 52. Ващенко Г. Виховний ідеал: підруч. для педагогів, виховників, молоді і батьків / Пед. т-во ім. Г. Ващенка. — Полтава: Полт. вісник, 1994. — 192 с.
 53. Велика хартія університетів. Болонья, Італія, 18 вересня 1988 р. // Болонський процес: Документи. — К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2004. — С. 20–24.
 54. Відкритий урок. Позакласна робота та позашкільна освіта / С. В. Ветров (авт.ідеї), Г. О. Пуліна (упоряд.), Г. О. Пуліна (авт.ідеї). — К.: Плеяди, 2005. — (Навчально-методична серія відкритої педагогічної школи). Вип. 1: Від задуму до втілення. Як організувати та провести позакласний захід. — К.: Плеяди, 2005 — 76 с.
 55. Возрастная и педагогическая психология: учебное пособие / [под ред. А. В. Петровского]. — М.: Просвещение, 1973. — 288 с.
 56. Волинець А. Г. Роль діалогу у становленні громадянської свідомості і гуманізація середньої освіти / А. Г. Волинець // Психологічні засади гуманізації загальної середньої освіти: [зб. статей / за ред С. О. Мусатова]. — Рівне, 1995. — С. 81–84.
 57. Волкова Н. П. Педагогіка: навч.посіб. / Наталія Павлівна Волкова. — К.: Академвидав, 2007. — 616 с. — (Альма-матер).

58. Волошина Н. Й. Естетичне виховання учнів у процесі вивчення літератури: посіб. для вчителя / Ніна Йосипівна Волошина. — К.: Рад. школа, 1985. — 104 с.
59. Врублевська М. О. Настільна книга заступника директора з виховної роботи / М. О. Врублевська, В. В. Григораш. — Х.: «Основа», 2007. — 320 с. — (Сер. «Настільна книга»).
60. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6 т. — М.: Педагогика. — Т. 4. — 1984. — 432 с.
61. Выготский Л. С. Психология развития человека / Лев Семенович Выготский. — М.: Смысл, 2005. — 1135 с. — (Б-ка всемирной психологии).
62. Выготский Л. С. Психология искусства / Лев Семенович Выготский; общ. ред. В. В. Иванова — М.: Искусство, 1986. — 573 с.
63. Выготский Л. С. Педагогическая психология / Лев Семенович Выготский. — М.: Педагогика, 1991. — 479, [1] с.
64. Выготский Л. С. Вопросы детской психологии / Лев Семенович Выготский. — СПб.: Союз, 1997. — 224 с.
65. Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте: психол. очерк: кн. для учителя / Лев Семенович Выготский. — М.: Просвещение, 1991. — 90, [2] с.
66. Гаврилюк В. А. На чому схибив марксизм-ленінізм? Критика методологічних засад економічної теорії К.Маркса / В. А. Гаврилюк, І. І. Тимошенко // На крутосхилах історії / Європ. ун-т — К., 2000. — С. 151–163.
67. Галузинский В. М. Индивидуальный подход в воспитании учащихся / Владимир Михайлович Галузинский. — К.: Рад. школа, 1982. — 133 с.
68. Гальперин П. Я. Актуальные проблемы возрастной психологии: курс лекций / Петр Яковлевич Гальперин. — М.: МГУ, 1978. — 118 с.
69. Гегель Г. В. Ф. Эстетика: В 4 т. [перевод] / Георг Вильгельм Фридрих Гегель. — М.: Искусство, 1968. — Т. 2. — 1969. — 326 с.
70. Гельвецій К. А. Про людину, її розумові здібності та її виховання / К. А. Гельвецій; пер.з франц. В. Підмогильного. — К.: Основи, 1994. — 416 с.
71. Гете И. В. Афоризмы и мысли / Иоганн Вольфганг Гете; сост. Ю. Г. Федоров. — Сумы: Сум. ГПУ, 2005. — 120 с.
72. Гільбух Ю. З. Шкільний клас: як пізнати й виховувати

- його душу / Ю. З. Гільбух, О. В. Киричук; Міжвідом. наук.-практ. центр «Психодіагностика й диференціація навчання». — К., 1994. — 206, [2] с.
73. Годник С. М. Процесс преимственности высшей и средней школы / Симон Моисеевич Годник. — Воронеж: Коммуна, 1981. — 208 с.
74. Годфруа Ж. Что такое психология: В 2 т. / под ред. Г. Г. Аракелова [пер. с фр. Н. Н. Алипова, А. В. Пегелау, Т. Я. Эстриной]. — М.: Мир, 1992. — Т. 1. — 1992. — 491 с.
75. Голобородько Є. Методологічні засади вивчення культурософії рідного краю / Євдокія Голобородько // Зб. наук. праць Херсонського пед. ун-ту Пед. науки. — Херсон, 2001. — Вип. XIX. — С. 24–28.
76. Гонтаровська Н. Б. Навчально-виховна та методична діяльність педагогічного колективу навчального закладу естетичного профілю / Н. Гонтаровська // Обдарована дитина. — 2005. — № 6. — С. 10–29.
77. Гончаренко С. Український педагогічний словник / Семен Гончаренко. — К.: Либідь, 1997. — 376 с.
78. Гончаренко Ю. В. Естетичне виховання учнів початкових класів у процесі хореографічної діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Ю. В. Гончаренко. — Л., 2009. — 20 с.
79. Горохович А. Батьки і діти / Антоніна Горохович. — 2-е вид. — Вінніпег-Торонто: Світова Координаційна Виховно-освітня рада, 1990. — 176 с.
80. Грушевський М. С. Духовна Україна: зб. творів / [упоряд.: І. Гирич, О. Дзюба]. — К.: Либідь, 1994. — 556, [1] с. — (Пам'ятка історичної думки).
81. Гузь В. Екологічна естетика в освіті школярів / В. Гузь, А. Павленко // Рідна шк. — 2006. — № 1. — С. 33–34.
82. Гусинский Э. Н. Введение в философию образования: учеб. пособие / Эрнст Николаевич Гусинский. — М.: Логос, 2000. — 223 с.
83. Давыдов В. В. Проблемы развивающего обучения: опыт теорет. и эксперим. психол. исслед. / Василий Васильевич Давыдов; АПН СССР. — М.: Педагогика, 1986. — 239, [1] с.

84. Демакова И. Д. Должность или призвание: беседы с организатором внеурочной воспитательной работы: кн. для учителя / Ирина Дмитриевна Демакова. — М.: Просвещение, 1991. — 159 с.
85. Дем'янчук О. Н. Педагогічні основи формування художньо-естетичних інтересів школярів / О. Н. Дем'янчук. — К.: Вища шк., 1997. — 64 с.
86. Дем'янчук Т. Д. Народознавство в школі: досвід, проблеми, пошуки / Тамара Дмитрівна Дем'янчук. — К.: Київ, 1993. — 80 с.
87. Державна національна програма «Освіта (Україна XXI ст.)». — К.: Райдуга, 1994. — 62 с.
88. Дивненко О. В. Методическое пособие по эстетике: эксперимент. учеб. пособие для учащ. ст. кл. гимназий, колледжей и шк. гуманитар. профиля / О. В. Дивненко. — М.: АЗ, 1995. — 190 с.
89. Дидактика средней школы: некоторые проблемы современной дидактики: учеб. пособие для пед. ин-тов / [под ред. М. Н. Скаткина]. — М.: Просвещение, 1982. — 319 с.
90. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології: навч. посіб. / І. М. Дичківська. — К.: Академвидав, 2004. — 352 с. — (Альма-матер).
91. Добровольська В. А. Навчання мистецтва і естетичне виховання в освітніх закладах Півдня України на початку ХХ ст. / В. А. Добровольська // Педагогіка і психологія. — 2007. — № 3. — С. 131–139.
92. Добрынин Н. Ф. Вопросы психологии познавательной деятельности учащихся: сб. трудов / [отв. ред. Н. В. Добрынин]. — М., 1974. — 191 с.
93. Доукіна О. М. Полікультурне середовище сім'ї і толерантність особистості / О. М. Доукіна // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. пр. / Ін-т проблем виховання АПН України. — К., 2008. — Вип. 5, кн.1. — С. 292–295.
94. Долгов К. М. Реконструкция эстетического воспитания в западно-европейской и русской культуре / Константин Михайлович Долгов. — М.: Прогресс, 2004. — 1033, [3] с.
95. Духнович О. В. Твори / Олександр Духнович; [упоряд. О. М. Рудловчак]. — Ужгород: Карпати, 1993. — 254 с.
96. Енциклопедія освіти / [голов. ред. В. Г. Кремень]. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — 1040 с.

97. Естетика: словник / [уклад.: Г. Г. Гуріна; Харк. держ. акад. культури]. — Харків, 2005. — 91 с.
98. Естетичне виховання учнів засобами мистецтва: з досвіду роботи вчителів Київської області: метод. рек. / [уклад.: В. А. Ружицький; Упр. освіти і науки Київ. облдержадмін., Київ. обл. ін-т післядиплом. освіти пед. кадрів]. — Біла Церква, 2005. — 120 с.
99. Євтух М. Б. Скарбниця духовності / М. Б. Євтух, К. К. Потапенко // Гімназія на зламі століть: практико-орієнтований посіб. — К., 1999. — С. 99–103.
100. Егорова М. С. Онтогенетика индивидуальности человека / М. С. Егорова, Т.М.Марютина // Вопр. психологии. — 1990. — № 3. — С. 9–16.
101. Еремеев А. Ф. Происхождение искусства: теорет. очерки / Аркадий Федорович Ермаков. — М.: Мол. гвардия, 1970. — 272 с.
102. Завалевський І. Інноваційні педагогічні технології в практичній діяльності сучасного загальноосвітнього навчального закладу / І.Завалевський // Наша шк. — 2007. — № 6. — С. 8–11.
103. Закон України «Про освіту». — К.: Генеза, 1996. — 36 с.
104. Запорожец А. В. Избранные психологические труды: В 2 т. / Александр Владимирович Запорожец. — М.: Педагогика, 1986. — Т. 1. Психологическое развитие ребенка /под ред. В. В. Давыдова. — 318 с.
105. Зацепіна Н. О. Формування естетичних смаків старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / Н. О. Зацепіна; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. — Луганськ, 2008. — 20 с.
106. Зимняя И. А. Педагогическая психология: учеб. для студ. высш. учеб. завед. / Ирина Алексеевна Зимняя. — Ростов н/Д: Феникс, 1996. — 480 с.
107. Зинченко В. П. Образование. Мышление. Культура / В.П.Зинченко // Новое педагогическое мышление / [под ред. А. В. Петровского]. — М., 1989. — С. 90–102.
108. Зубов О. Е. Формирование национально-культурных ценностных ориентаций современной студенческой молодежи: (социал.-филос. анализ): автореф. дис. на соискание уч. степ. канд. пед. наук: спец. 13.00.07 «Теория и методика воспитания» / О. Е. Зубов. — Саранск, 1998. — 19 с.

109. Зязюн І. Педагогіка добра: ідеали і реалії: наук.-метод. посіб. / І.А.Зязюн. — К.: МАУП, 2000. — 312 с.
110. Зязюн І. А. Краса педагогічної дії: навч. посібник / І. А. Зязюн, Г. М. Сагач. — К.: Укр.-фін. ін-т менеджменту і бізнесу, 1997. — 302 с.
111. Изард К. Е. Эмоции человека / Кэрролл Изард; [под ред. В. Я. Гозмана]. — М.: МГУ, 1980. — 439 с.
112. Іваньо І. Філософія і людське щастя. [до 175-річчя від дня смерті Г. С. Сковороди] / Іван Іваньо // Наука і суспільство. — 1969. — №11. — С. 17–19.
113. Иванов В. Г. Занимательность как фактор воспитания творческой активности младших школьников: дис.... канд. пед. наук: 13.00.07 / Иванов Владимир Георгиевич. — Ярославль, 1994. — 177 с.
114. Ігнатович О. Г. Формування художньо-естетичного смаку підлітків у процесі літературнотворчої діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки» / О. Г. Ігнатович. — Луганськ, 2000. — 24 с.
115. Игнатъев Е. И. В царстве смекалки / Емельян Иванович Игнатъев / [под ред. М. К. Потапова]. — 2-е изд. — М.: Наука, 1979. — 207 с.
116. Ильина Т. А. Педагогика: курс лекций: учеб. пособие для студ. пед. ин-тов / Татьяна Андреевна Ильина. — М.: Просвещение, 1984. — 495 с.
117. История эстетики: памятники мировой эстетической мысли: в 5 т. / [редкол.: М.Ф.Овсянников и др.]. — М.: Академии художеств СССР, 1962. Т. 1: Античность. Средние века. Возрождение / ред.-сост. В. П. Шестаков. — 1962. — 682 с.
118. История эстетики: Памятники мировой эстетической мысли: в 5 т. / [редкол.: М.Ф.Овсянников и др.]. — М.: Академии художеств СССР, 1962. — Т. 2.: Эстетические учения XVII — XVIII веков / ред.-сост. В. П. Шестаков. — 1964. — 835 с.
119. История эстетической мысли: становление и развитие эстетики как науки: в 6 т. / [редкол.: Овсянникова М. Ф. и др.]. — М.: Искусство, 1985. — Т. 1: Древний мир. Средние века. — 1985. — 463 с.
120. Ігнатович О. Г. Формування художньо-естетичного смаку підлітків у процесі літературно-творчої діяльності: автореф. дис... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Теорія та історія пе-

- дагогіки» / О. Г. Ігнатович. — Луганськ, 2000. — 24 с.
121. Каган М. С. Лекції по естетике / М. С. Каган. — Л.: Искусство, 1977.— 762 с.
122. Казимирская И. И. Работа классного руководителя по нравственному и эстетическому воспитанию школьников: IV–VIII классы / И. И. Казимирская. — Минск: Нар. асвета, 1978. — 128 с.
123. Калашник Н. Г. Естетичне виховання (густосологія): Метод. рек. та програма для загальноосвіт. навч. закладів України / Наталія Калашник / Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка; Запоріж. юрид. ін-т. — Запоріжжя: Поліграф, 2004. — 52 с.
124. Калашник Н. Г. Естетичні смаки і формування особистості: психологічні акценти: монографія / Н. Г. Калашник, О. А. Гнатенко; Держ. департамент України з питань викон. покарань, Н.-д. центр пробл. соц. педагогіки та соц. роботи АПН України і Луган. нац. пед. ун-ту ім. Т. Шевченка, Запоріж. ін-т держ. та муніцип. упр. — К.; Запоріжжя; Луганськ: Альма-матер, 2008. — 276 с.
125. Калашник Н. Г. Прикладная густосология: пособие по формированию эстетических вкусов детей и молодежи / Н. Г. Калашник, Н. А. Зацепина. — Запорожье: Полиграф, 2004. — 255 с.
126. Калініна Л. Проблема формування естетичних смаків особистості у сучасних педагогічних дослідженнях / Л. Калініна // Рідна шк. — 2008. — № 5. — С. 23–25.
127. Камінський А. Г. Естетика: властивості, явища і процеси: моногр. / А. Г. Камінський. — Т.: Екон. думка, 2003. — 197 с.
128. Кант И. Основы метафизики нравственности; критика практического разума; метафизика нравов / Иммануил Кант. — СПб.: Наука, 2007. — 526 с. — (Сер. «Слово о сущем», Т. 10).
129. Капська А. Й. Педагогіка живого слова: навч.-метод. посіб. для викл. та студ. пед. ін-тів, пед. училищ / Алла Йосипівна Капська; Ін-т змісту і методів навчання. — К., 1997. — 190 с.
130. Киященко Н. И. Эстетический вкус / Н. И. Киященко, Н. Л. Лейзеров // Эстетическое сознание и процесс его формирования / [отв. ред. Н. И. Киященко, Н. Л. Лейзеров]. —

- М., 1988. — С. 119–137.
131. Ключевский В. О. Исторические портреты: деятели исторической мысли / Василий Осипович Ключевский. — М.: Правда, 1990. — 624 с.
 132. Ковалів Ю. Концепція українознавства в системі національної освіти України / Ю. Ковалів // Українознавство: стан, проблеми, перспективи розвитку. — К., 1993. — С. 55–65.
 133. Коган Л. Н. Художественный вкус: опыт конкретно-социал. исследования / Лев Наумович Коган. — М.: Мысль, 1988. — 213 с.
 134. Колос А. А. Сутність особистісно-орієнтованого навчання — перехід від масово-репродуктивної до індивідуально-творчої освіти / А. А. Колос // Наука і освіта. — 2008. — № 4/5. — С. 147–151.
 135. Коменский Я. А. Великая дидактика, содержащая универсальное искусство учить всех всему / Я. А. Коменский // Избранные педагогические сочинения: в 2 т. — М., 1982. — Т. 1. — С. 242–476.
 136. Коменский Я. А. Orbis senalium pictus / Я. А. Коменский // Педагогика. — 1992. — № 5/6. — С. 89–97.
 137. Комплексна програма художньо-естетичного виховання у загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладах // Інформ. збірник Міністерства освіти і науки України. — 2004. — № 10. — С. 9–32.
 138. Кононенко П. Українська освіта і наука на сучасному етапі: проблеми і перспективи / П. Кононенко, Т. Кононенко // Українознавство. — 2003. — № 1(6). — С. 69–75.
 139. Кононко О. Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві): навч. посіб. для вищ. навч. закл. / Олена Леонтіївна Кононко. — К.: Освіта, 1998. — 255 с.
 140. Концепція художньо-естетичного виховання учнів у загальноосвітніх навчальних закладах // Інформ. збірник Міністерства освіти і науки України. — 2004. — № 10. — С. 4–9.
 141. Корсак К. Нові науки та освіта: XXI століття / Костянтин Корсак // Світло. — 2002. — № 2. — С. 3–6.
 142. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк; [за ред. Л. М. Прокопенко]. — К.: Рад. школа, 1989. — 608 с.

143. Кремень В. Г. Освіта і наука в Україні — інноваційні аспекти: стратегія, реалізація, результати / Василь Кремень. — К.: Грамота, 2005. — 447 с.
144. Крутенко О. В. Інноваційні методи, засоби та форми розвитку особистості дитини у позанавчальний час (у контексті Авторської школи О. А. Захаренка) / О. В. Крутенко // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. — 2005. — № 24. — С. 171–173.
145. Кряхтунов М. И. Саморазвитие как принцип построения модели педагогического образования / М. И. Кряхтунов // Проблемы педагогического образования. — 2000. — Вып. 7. — С. 37–38.
146. Кузовлев В. Подготовка будущих учителей к воспитательной работе в школе / Владимир Кузовлев // Нар. образование. — 2001. — № 5. — С. 194–197.
147. Лаврецкий А. Эстетические взгляды русских писателей: сб. статей / А. Лаврецкий. — М.: Гослитиздат, 1963. — 303 с.
148. Левин В. Д. Очерк стилистики русского литературного языка конца XVIII — начала XIX в. / Виктор Давыдович Левин; АН СССР. Ин-т рус. языка. — М.: Наука, 1964. — 408 с.
149. Левчук Л. Т. Естетика: [підруч.] / [Л. Т. Левчук, В. І. Панченко, О. І. Оніщенко, Д. Ю. Кучерюк]. — 2-е вид., доп. і перероб. — К.: Вища шк., 2006. — 431 с.
150. Леонтьев А. Н. Деятельность, сознание, личность / Алексей Николаевич Леонтьев. — М.: Политиздат, 1975. — 304 с.
151. Леонтьев А. Н. Образ мира / А. Н. Леонтьев // Избранные психологические произведения: в 2 т. / [под ред. В. В. Давыдова]. — М., 1983. — Т. 2. — С. 251–261.
152. Лернер И. Я. Дидактическая система методов обучения / Исаак Яковлевич Лернер. — М.: Знание, 1981. — 185 с.
153. Лесгафт П. Ф. Избранные педагогические сочинения / Петр Францевич Лесгафт. — М.: Педагогика, 1988. — 398, [1] с.
154. Лісінська Т. Ю. Формування естетичного смаку молодших підлітків у процесі вивчення іноземної (англійської) мови / Т. Ю. Лісінська. — К.: Київ. ун-т ім. Т. Шевченка, 1996. — 23 с.
155. Лихачев Б. Т. Теория эстетического воспитания школьников: учеб. пособие по спецкурсу для студ. пед. ин-тов / Борис Тимофеевич Лихачев. — М.: Просвещение, 1985. — 176 с.

156. Локк Д. Мысли о воспитании / Джон Локк // Педагогические наследие / Я. А. Коменский, Д. Локк, Ж.-Ж. Руссо, И. Г. Песталоцци; [сост. В. М. Кларин, А. Н. Джуриринский]. — М., 1987. — С. 143–178.
157. Ломоносов М. В. О воспитании и образовании / Михаил Васильевич Ломоносов; [сост. Т. С. Буторина]. — М.: Педагогика, 1991. — 343 с.
158. Лосев А. Ф. О специфике эстетического отношения к искусству / А. Ф. Лосев // Эстетика и жизнь. — М., 1974. — С. 376–421.
159. Лурия А. Р. Внимание и память: материалы к курсу лекций по общ. психологии / Александр Романович Лурия. — М.: Моск. ун-т, 1975. — 104 с.
160. Лутай В. С. Філософія сучасної освіти: навч. посіб. / Владлен Степанович Лутай. — К.: Магістр, 1996. — 256 с.
161. Люрина Т. И. Нравственное воспитание подростков во внеурочной деятельности средствами фольклора: дис.... канд. пед. наук: 13.00.01 / Люрина Таниа Ивановна. — К., 1992. — 256 с.
162. Макаренко А. С. Воспитание гражданина / А. С. Макаренко. — М.: Просвещение, 1988. — 303 с. — (Педагогические раздумья).
163. Макаренко А. С. Педагогическая поэма / А. С. Макаренко; [сост., коммент. С. Невская]. — М.: ИТРК, 2003. — 736 с.
164. Маленицька О. Модель формування естетичного смаку старшокласників / О. Маленицька // Проблеми педагогічних технологій: зб. наук. пр. / Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. — Луцьк, 1997. — Вип. 1. — С. 37–39.
165. Малыгина Е. Развитие художественно-эстетического вкуса студентов / Е. Малыгина // Педагогика. — 2000. — № 4. — С. 102–106.
166. Марков А. П. Философские основы этического учения Г. С. Сковороды: автореф. дис. канд. филос. наук (09.622) / А. П. Марков. — К., 1970. — 20 с.
167. Маркова А. К. Стратегия формирования мотивации учения / А. К. Маркова // Перспективы: Вопр. образования (ЮНЕСКО). — 1991. — № 3. — С. 23–36.
168. Маркова А. К. Формирование мотивации учения в школьном возрасте: пособие для учителя / Аэлита Капитоновна

- Маркова. — М.: Просвещение, 1983. — 96 с.
169. Масол Л. М. Художня культура України (від найдавніших часів до початку ХХ ст.): посіб. для вчителів / Л. М. Масол, С. А. Ничкало, О. А. Комаровська; АПН України, Ін-т пробл. виховання. — К., 2001. — 119 с.
170. Маца И. Л. Об эстетическом вкусе: три беседы / Иван Людвигович Маца. — М.: Мол. гвардия, 1963. — 104 с.
171. Методичні рекомендації до вивчення курсу педагогіки / Київ. держ. лінгв. ун-т / [уклад.: М. Б. Євтух та ін.]. — К., 1999. — 50 с.
172. Милнер П. Физиологическая психология / П. Милнер; пер. с англ. О. С. Виноградовой; [под ред. А. Р. Лурия]. — М.: Мир, 1973. — 647 с.
173. Миньяр-Белоручев Р. К. Методический словарь: толковый словарь терминов методики обучения языкам / Рюрик Константинович Миньяр-Белоручев. — М.: Стелла, 1996. — 144 с.
174. Миронова Л. Н. Формирование познавательных интересов у аномальных детей (сравнительно с нормой) / Л. Н. Миронова. — М.: Просвещение, 1969. — 280 с.
175. Миропольська Н. Є. Естетичне виховання старшокласників: індивідуальний підхід / Н. Є. Миропольська // Педагогіка і психологія. — 2005. — № 3. — С. 18–24.
176. Миропольська Н. Є. Мистецтво слова в структурі художньої культури учня: [монографія] / Наталія Євгенівна Миропольська. — К.: Парламент. вид-во, 2002. — 203 с.
177. Михайличенко О. В. Музично-естетичне виховання дітей та молоді в Україні в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.: дис... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Олег Володимирович Михайличенко. — Суми, 2007. — 397 с.
178. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка: навч. посіб. / Неля Євстихіївна Мойсеюк. — К.: ВАТ «КДНК», 2001. — 608 с.
179. Мороз І. В. Позакласна робота з біології: [навч. посіб.] / І. Мороз, Н. Грицай. — Т.: Навч. кн. — Богдан, 2008. — 272 с.
180. Мудрик А. М. Концепція «сродної» праці Г. Сковороди: соціально-філософський аналіз: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Алла Михайлівна Мудрик. — К, 2001 — 169 с.
181. На березі дитинства: уроки народознавства для 5-6 класів. — К.: Управ. освіти Київ. обл. держадміністрації, 1993. — Вип. 4. — 1993. — 67 с.

182. Національна державна програма естетичного виховання / [уклад.: І. А. Зязюн, О. М. Семашко] // Рідна шк. — 1995. — №12. — С. 29–52.
183. Національна доктрина розвитку освіти // Всеукраїнський з'їзд працівників освіти, 7–9 жовт. 2001 р. — К., 2001. — С. 137–153.
184. Неменский Б. М. Мудрость красоты: о проблемах эстетического воспитания: кн. для учителя / Борис Михайлович Неменский. — М.: Просвещение, 1987. — 255 с.
185. Немирович-Данченко В. И. Театральное наследие / Владимир Иванович Немирович-Данченко. — М.: Искусство, 1952. — Т. 1: Статьи, речи, беседы, письма / сост., ред. В. Я. Вимычкин. — 1952. — 442 с.
186. Новосельська В. В. Естетичне виховання учнів у вальдорфських школах: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Віра Вадимівна Новосельська. — К., 2004. — 20 с.
187. Нормативно-правове забезпечення освіти: доктрина, закони, концепції. — Харків: Основа, 2004. — Ч. 1. — 2004. — 144 с. Ч. 4. — 2004. — 176 с.
188. Общий курс физиологии человека и животных: [учеб. для биол. и мед. спец. вузов]: в 2 кн. / [под ред. А.Д.Ноздрева]. — М.: Высш. школа, 1991. — Кн.1.: Физиология нервной, мышечной и опорной систем. — 511, [1].
189. Овсянников М. Ф. История эстетической мысли: [учеб. пособие для филос. фак. ун-тов] / Михаил Федорович Овсянников. — М.: Высш. шк., 1978. — 352 с.
190. Оганов А. А. Возвращение к эстетическому (потребность переосмысления) / А. А. Оганов // Вопр. философии. — 2003. — № 2. — С. 66–76.
191. Огієнко І. Українська культура: коротка історія культурного життя українського народу: репринтне видання 1918 року / Іван Огієнко. — К.: Абрис, 1991. — 272 с.
192. Орлов Ю. М. Стимулирование побуждения к учению / Ю. М. Орлов, Н. Д. Творогова, В. И. Шкуркин. — М.: Изд-во ММИ им. И. М. Сеченова, 1988. — 105 с.
193. Основи національного виховання: концептуальні положення / [В. Г. Кузь, Ю. Д. Руденко, З. О. Сергійчук та ін.; за заг. ред. В. Г. Кузя]. — К.: Вид. центр «Київ», 1993. — 152 с.

194. Падалка Г. Педагогіка мистецтва: теорія і методика мистецтва: теорія і методика викладання мистецьких дисциплін: [навч. посіб.] / Г. М. Падалка; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. — К.: Освіта України, 2008. — 272 с.
195. Панченко В. Наука і мистецтво в європейській культурі XIV–XX ст. / В. Панченко // Акт. проблеми історії, теорії та практики худ. культури: зб. наук. пр. / Держ. академія кер. кадрів культури і мистецтва. — К., 2001. — Вип. VI, Ч. 1. — С. 3–23.
196. Пархоменко О. М. Виховання гуманістично спрямованої особистості у позаручний час: навч.- метод. посіб. / О. М. Пархоменко. — Черкаси: Черкас. ЦНТЕІ, 2005. — 144 с.
197. Пассов Е. И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению / Ефим Израилевич Пассов. — 2-е изд. — М.: Просвещение, 1991. — 223 с. — (Б-ка учителя иностранного языка).
198. Пащенко Д. І. Зарубіжний досвід гуманізації соціального середовища та виховання / Дмитро Іванович Пащенко; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. — К.: Знання, 1999. — 208 с.
199. Педагогика: учеб. для студ. / [под ред. Ю. К. Бабанского]. — 2-е изд. — М.: Просвещение, 1988. — 479 с.
200. Педагогическая энциклопедия: [в 4 т. / глав. ред. И. А. Каиров]. — М.: Сов. Энциклопедия, 1964. — Т. 1: А–Е. — 1964. — 832 с.
201. Педагогический поиск: [сб. ст. / сост. И. Н. Баженова]. — М.: Педагогика, 1990. — 559 с.
202. Педагогическое мастерство и педагогические технологии: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / [под ред. Л. К. Гребенкина, Л. А. Байковой]. — 3-е изд., испр. и доп.— М.: Пед. о-во России, 2001. — 256 с.
203. Педагогическое наследие / Я. А. Коменский, Д. Локк, Ж.-Ж. Руссо, И. Г. Песталоцци; [сост. В. М. Кларин, А. Н. Джурицкий]. — М.: Педагогика, 1987. — 413 с.
204. Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи [зб. наук. пр. / ред.: В. М. Мадзігон]. — Вип. 9. — К., 2005. — 192 с.
205. Передерій В. Ф. Про естетичне виховання / Віталій Феофанович Передерій. — К.: Знання, 1967. — 79 с.
206. Перре-Клермон А. Н. Роль социальных взаимодействий в развитии интеллекта детей / Перре-Клермон Анн-Нелли;

- пер. с фран. — М.: Педагогика, 1991. — 249 с.
207. Песталоцци И. Г. Избранные педагогические сочинения: в 2 т. / Иоганн Генрих Песталоцци. — М.: Педагогика, 1981. — Т. 2. — 1981. — 415 с.
208. Петров Ю. П. Социально-нравственный потенциал образования / Юрий Павлович Петров. — Свердловск: Уральский ун-т, 1987. — 130 с.
209. Печенюк М. А. Патриотическое воспитание учащихся подросткового возраста средствами музыки во внеурочной работе: дис.... канд. пед. наук: 13.00.01 / Мария Антоновна Печенюк. — К., 1988. — 184 с.
210. Печко Л. П. Экологическое и эстетическое воспитание школьников / [И. Д. Зверев, Л. П. Печко, А. П. Сидельковский и др.; под ред. В. П. Печко]. — М.: Педагогика, 1984. — 135 с.
211. Пирогов Н. И. Избранные педагогические сочинения / Николай Иванович Пирогов; [сост. А. Н. Алексюк, Г. Г. Савенок]. — М.: Педагогика, 1985. — 496 с. — (Пед. библиотека).
212. Пискунов А. И. Хрестоматия по истории зарубежной педагогики / Алексей Иванович Пискунов. — М.: Просвещение, 1981. — 528 с.
213. Подласый И. П. Педагогика: учеб. для студ. пед. вузов / Иван Павлович Подласый. — М.: Просвещение, 1996. — 432 с.
214. Полянська К. Естетичне виховання у підготовці педагогічних кадрів / К. Полянська // Вища освіта України. — 2009. — № 1 (32). — С. 92–100.
215. Постовий В. Г. Тенденції і пріоритети виховання дітей у сучасній сім'ї: [монографія] / Віктор Григорович Постовий. — К.: Ін-т проблем виховання АПН України, 2006. — 190 с.
216. Платон. Собранный сочинений: в 4 т. / Платон; РАН, Ин-т философии. — М., 1994. — Т. 3. [Ф.Лосев и др. (ред.)]. — 1994. — 656 с.
217. Платонов К. К. Занимательная психология / Константин Константинович Платонов. — М.: Мол. гвардия, 1986. — 224 с.
218. Позакласна робота з географії: Сценарії заходів, робота з обдарованими дітьми / В. М. Андреева (уклад.). — Харків: Видавнича група «Основа», 2006. — 234 с. — (Сер. «Бібліотека журналу «Географія»; Вип. 8(32)).

219. Позакласна робота з історії / [авт.-упоряд. Н. І. Харківська]. — Харків: Видавнича група «Основа» — 158 с. — (Бібліотека журналу «Історія та правознавство»; Вип. 5 (17)). Вип. 2. — Харків: Видавнича група «Основа», 2005. — 158 с.
220. Позакласна робота з математики: метод. посіб. для студ.-практикантів / Ніжин. держ. ун-т ім. Миколи Гоголя / [уклад. Є. І. Коваленко]. — Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2007. — 91 с.
221. Позакласна робота з рідної мови в школі / [К. Ю. Голобородько (упоряд.)]. — Харків: Видавнича група «Основа», 2005. — 144 с. — (Бібліотека журналу «Вивчаємо українську мову та літературу»; Вип. 2(15)).
222. Попова В. Л. Естетична підготовка вчителя (історико-педагогічний аспект) / В. Л. Попова // Педагогіка, психологія та медико.-біол. пробл. фіз. виховання і спорту. — Харків, 2002. — № 7. — С. 38–44.
223. Проблемы воспитания в истории советской и зарубежной педагогики: сб. науч. тр. / Москов. гос. пед. ин-т им. В. И. Ленина; [отв. ред. В. М. Кларин]. — М., 1977. — 205 с.
224. Прокопович Ф. Філософські твори: в 3 т. / Феофан Прокопович. — К.: Наук. думка, 1979. — Т. 1. — 1979. — 511 с.
225. Просіна О. В. Всеукраїнський експеримент — школа методичного досвіду у Миколаєві / О. В. Просіна, А. І. Велікандо // Освіта на Луганщині. — 2007. — № 2. — С. 140–141.
226. Психология: словарь / [под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского]. — 2-е изд., испр., доп. — М.: Политиздат, 1990. — 494 с.
227. Психолого-педагогический словарь для учителей и руководителей общеобразовательных учреждений / [авт.-сост. В. А. Мижериков]. — Ростов-н/Д: Феникс, 1998. — 544 с.
228. Психопатология детского возраста / А. И. Селецкий. — К.: Вища шк., 1987. — 295 с.
229. Радкина В. Ф. Проблема эстетического вкуса в понимании гуманитарной психологии / В. Ф. Радкина // Психология на перетині тисячоліть: зб. наук. пр. учасників 5-х Костюківських читань / Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України. — К., 1998. — Т.3. — С. 41–47.
230. Раицкая Г. В. Формирование эстетического вкуса младших школьников (на примере изучения творчества К. Г. Паус-

- товского): дис... канд. пед. наук / Галина Викторовна Раицкая. — М., 2001. — 154 с.
231. Раппопорт С. Х. Искусство и эмоции / Семен Хаскелевич Раппопорт. — М.: Музыка, 1972. — 168 с.
232. Рейковский Я. Экспериментальная психология эмоций / Я. Рейковский; [пер. с пол. В. К. Вилюнова]. — М.: Прогресс, 1979. — 392 с.
233. Рерих Н. К. О вечном: книга о воспитании / Николай Константинович Рерих. — М.: Политиздат, 1991. — 461, [1] с.
234. Рожков М. И. Организация воспитательного процесса в школе: учеб. пособие для студ. вузов / Михаил Иосифович Рожков. — М.: ВЛАДОС, 2000. — 254 с.
235. Ростовський О. Я. Педагогіка музичного сприймання: навч.-метод. посіб. / О. Я. Ростовський. — К.: ІЗМН, 1997. — 247 с.
236. Ротерс Т. Т. Духовний розвиток особистості школяра у взаємодії фізичного та естетичного виховання / Т. Т. Ротерс // Педагогіка, психологія та медико-біол. пробл. фіз. виховання і спорту. — 2006. — № 3. — С. 93–96.
237. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии: [в 2 т.] / Сергей Леонидович Рубинштейн. — М.: Педагогика, 1989. Т. 2. — 1989. — 322 с.
238. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн; [отв. ред. Е. В. Шорохова]. — М.: Педагогика, 1973. — 423 с.
239. Рудницька О. П. Педагогіка: загальна та мистецька: навч. посіб. / Оксана Петрівна Рудницька. — Т.: Навч. книга — Богдан, 2005. — 360 с.
240. Руссо Ж.-Ж. Об искусстве: статьи, высказывания, отрывки из произведений / Жан-Жак Руссо; пер. с франц. Т. Э. Барской. — Л.; М.: Искусство, 1959. — 296 с.
241. Савицкая Л. Л. Художественная культура Украины (вторая половина XIX — начало XX вв.); конспект лекций по курсу «Украинская и мировая культура»: для студ. всех спец. дневной и заочной форм обучения / Лариса Леонидовна Савицкая. — Х.: НТУ «ХПИ», 2002. — 32 с.
242. Савченко О. Я. Дидактика початкової школи: підруч. для студ. пед. фак. / О. Я. Савченко. — К.: Абрис, 1997. — 415, [1] с.

243. Садыкова Н. У. Формирование познавательных интересов учащихся в условиях совместной деятельности: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. пед. наук. / Н. У. Садыкова. — Волгоград, 1996. — 22 с.
244. Сапожник О. В. Музично-естетичне виховання старшокласників (на матеріалі сучасної популярної естрадної музики): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.02 «Теорія і методика навчання музики і музичного виховання» / О. В. Сапожник. — К., 2001. — 20 с.
245. Семашко А. Н. Социально-эстетические проблемы развития художественных потребностей / Александр Николаевич Семашко. — К.; О.: Вища шк., 1985. — 170 с.
246. Семиченко В. А. Психология личности: модульный курс (лекции, практические занятия, задания для самостоятельной работы) [для преподавателей и студентов] / В. А. Семиченко. — К.: Видавець Ешко О. М., 2001. — 427 с.
247. Сизон В. Формування національних ідеалів на заняттях історії / Валентина Сизон // Світло. — 2002. — № 2. — С. 56–58.
248. Система эстетического воспитания школьников / [Б. Г. Лихачев, Б. В. Квятковский, А. И. Буров и др.; под ред. С. А. Герасимова]. — М.: Педагогика, 1983. — 264 с.
249. Сіваєва Н. П. Використання поезії для формування естетичних смаків учнів середньої школи на уроках іноземної мови / Н. П. Сіваєва, Л. В. Темченко // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. — 2006. — № 29. — С. 108–110.
250. Скатерщиков В. К. Твой эстетической вкус / Виктор Константинович Скатерщиков. — М.: Знание, 1963. — 48 с.
251. Сковорода Григорій: дослідження, розвідки, матеріали: зб. наук. пр. / АН України. Ін-т філософії; [упоряд. В. М. Нічик, Я. М. Стратій]. — К.: Наук. думка, 1992. — 382 с.
252. Сковорода Григорій. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи / Григорій Савич Сковорода. — К.: Наук. думка, 1983. — 542 с.
253. Скуратівський В. Т. Місяцелік: український народний календар / Василь Тимофієвич Скуратівський. — К.: Мистецтво, 1993. — 207 с.
254. Смирнов А. А. Избранные психологические труды: в 2 т. / Анатолий Александрович Смирнов. — М.: Педагогика, 1987. — Т. 2 / [сост. А. А. Никольский]. — 1987. — 343 с.

255. Современная западно-европейская и американская эстетика: сб. пер. / [под ред. Е. Г. Яковлева]. — М.: Кн. дом ун-т, 2002. — 224 с.
256. Стельмахович М. Г. Традиции и тенденции развития украинской семейной этнопедагогике украинского народа: дис... д-ра пед. наук: 13.00.05 / Стельмахович Мирослав Игнатьевич. — Ивано-Франковск: Ивано-Франк. пед. ин-т, 1988. — 325 с.
257. Стрілько В. В. Родинна пам'ять. / Валентина Василівна Стрілько. — Миронівка: ЗАТ «Миронівська друкарня», 2009. — 192 с.
258. Стрілько В. В. Золотої нитки не губить: українська національна школа — яка вона? / Валентина Василівна Стрілько. — К.: Творча спілка вчителів України, 1991. — 70 с.
259. Стрілько В. В. Дитинство, вкорінене у вічність / Валентина Стрілько // Світло. — 2002. — № 2. — С. 69–81.
260. Сухомлинська О. В. Виховуємо любов'ю: [система виховання дитини за методикою В. О. Сухомлинського] / Ольга Василівна Сухомлинська // Дит. садок. — 2004. — жовт. (№ 39). — С. 1.
261. Сухомлинська О. В. Духовно-моральне виховання дітей та молоді в координатах педагогічної науки і практики / Ольга Василівна Сухомлинська // Пед. газета. — 2005. — груд. (№ 12). — С. 1–2.
262. Сухомлинська О. В. Духовно-моральне виховання дітей та молоді: загальні тенденції й індивідуальний пошук / Ольга Василівна Сухомлинська. — К.: Всеукр. фонд «Добро», 2006. — 43 с.
263. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: в 5 т. / Василь Олександрович Сухомлинський. — К.: Рад. школа, 1977. — Т. 3: Серце відаю дітям. Народження громадянина. Листи для сина. — 1977. — 670 с.
264. Сухомлинський В. А. Духовный мир школьника подросткового и юношеского возраста / Василий Александрович Сухомлинский. — М.: Учпедгиз, 1961. — 223 с.
265. Сухомлинський В. А. О воспитании / Василий Александрович Сухомлинский; [сост. С. Соловейчик]. — М.: Политиздат, 1988. — 270 с.
266. Сучасний словник із суспільних наук / [ред.: О. Г. Данильян]. — Харків: Прапор, 2006. — 432 с. — (Підруч. для вузу).

267. Такман Б. В. Педагогическая психология: от теории к практике / Б. В. Такман. — М.: Изд. группа «Прогресс», 2002. — 572 с.
268. Талызина Н. Ф. Природа индивидуальных различий: опыт исследования близнецовым методом / Нина Федоровна Талызина. — М.: МГУ, 1991. — 191, [1] с.
269. Талызина Н. Ф. Психодиагностика познавательного развития учащихся / Н. Ф. Талызина. — М.: Знание, 1989. — 40 с.
270. Тараджук Н. В. Інноваційні технології: креативно-виховний аспект: монографія / Н. В. Тараджук, О. П. Панасюк. — Луцьк: Твердиня, 2009. — 164 с.
271. Тарасенко Г. С. Взаємозв'язок естетичної та екологічної підготовки вчителя в системі професійної освіти / Галина Сергіївна Тарасенко. — Черкаси: Вертикаль, 2006. — 308 с.
272. Тарасенко Г. С. Дивосвіт: технологія естетико-екологічного виховання / Галина Сергіївна Тарасенко. — К.: Рута, 2000. — 208 с. — (Початкова школа. Естетико-екологічне виховання).
273. Теории личности в западноевропейской и американской психологии личности: [сб. науч. трудов / под ред. В. В. Давыдова]. — М.: Бахрах, 1996. — 636 с.
274. Титаренко В. П. Українські народні промисли: естетичні аспекти: моногр. / В. П. Титаренко. — Полтава: АСМІ, 2004. — 250 с.
275. Титов С. А. Системный и молекулярный подход к проблемам памяти / С. А. Титов // Природа. — 1990. — № 6. — С. 28–37.
276. Тихомиров О. К. Понятие «цель» и «целеобразование» в психологии / О. К. Тихомиров // Психологические механизмы целеобразования: [сб. науч. ст.; под ред. О. К. Тихомирова]. — М., 1977. — С. 5–18.
277. Толковый словарь живого великорусского языка / сост. В. И. Даль. — М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1955. — Т. 1: А–З. — 1955. — 699 с.
278. Толковый словарь русского языка / [сост. Г. О. Винокур, Б. А. Ларин, С. И. Ожегов, В. В. Томашевский, Д. Н. Ушаков; под ред. Д. Н. Ушакова]. — М.: Сов. энциклопедия, 1931. — Т. 1. — 1931. — 1562 с.
279. Торшилова Е. М. Эстетическое отношение подростков к искусству и действительности: сб. науч. тр. / [отв. ред.

- Е. М. Торшилова]; АПН СССР, НИИ худож. воспитания. — М., 1983. — 117 с.
280. Трайтак Д. И. Формирование познавательного интереса учащихся к ботанике / Дмитрий Илларионович Трайтак. — М.: Педагогика, 1975. — 72 с.
281. Тугаринов В. П. Личность и общество / Василий Петрович Тугаринов. — М.: Мысль, 1965. — 191 с.
282. Українознавство і гуманізація освіти: у 4 ч. / тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 75-річчю Дніпропетр. держ. ун-ту, м. Дніпропетровськ, 19-21 черв. 1993 р. — Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1993. — Ч. 1. — 1993. — 188 с.
283. Українська культура: лекції / [за ред. Д. Антоновича]. — К.: Либідь, 1993. — 188 с.
284. Українська національна система виховання: конспект лекцій / [упоряд. Ю. Д. Руденко]. — К.: КДПІ, 1991. — 48 с.
285. Українські народні пісні: пісенник / [упоряд. М. М. Гордійчук]. — К.: Муз. Україна, 1993. — 128 с.
286. Унт И. Э. Индивидуализация и дифференциация обучения / И. Э. Унт. — М.: Педагогика, 1990. — 192 с.
287. Успенский П. Д. Четвертый путь: запись бесед и ответов на вопросы относительно учения Г. И. Гурджиева / П. Д. Успенский. — М.: Либрис, 1995. — Кн.1. — 1995. — 382 с.
288. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: в 2 т. / К. Д. Ушинський. — М.: Міністерство освіти РРФСР, 1953. — Т. 1: Педагогічні статті. — 446, [6] с.
289. Ушинський К. Д. Рідне слово / К. Д. Ушинський // Вибрані педагогічні твори: у 2 т. — К., 1983. — Т. 1. — С. 121–133.
290. Федотов Г. П. В защиту этики / Г. П. Федотов // Г. П. Федотов. О судьбе русской интеллигенции. — М.: Политиздат, 1991. — 162 с.
291. Франко І. Я. Зібрання творів: у 50 т. / [редкол.: Є. П. Кирилюк (голова) та ін.] — К.: Наук. думка, 1976. — Т. 43: Фольклористичні та літературно-критичні статті. — 1986 — 431 с.
292. Франко І. Я. Педагогічні статті і висловлювання / [упоряд. О. Г. Дзеверія; М-во освіти УРСР, НДІ педагогіки]. — К.: Рад. школа, 1960. — 300 с.
293. Франко І. Твори: у 20 т. — К.: Держліт. видав. України, 1952. — Т. 16: Літературно-критичні статті. — 1955. — 468 с.

294. Фюмадель М. Мотивация и преподавание иностранных языков / М. Фюмадель // Методика преподавания иностр. языков за рубежом. — 1976. — № 2. — С. 152–156.
295. Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки. — К.: Рад. школа, 1991. — 392 с.
296. Цвєлих Т. Естетичне виховання учнів старших класів середньої школи / Тамара Цвєлих. — К.: Рад. шк., 1960. — 67 с.
297. Чепіль М. М. Естетичне виховання учнівської молоді на Закарпатті (1919 — 1939 рр.) / М. М. Чепіль, Т. М. Цибар. — Дрогобиц: РВВ Дрогобиц. держ. пед. ун-ту ім. І. Франка, 2007. — 262 с.
298. Чернышевский Н. Г. Избранные педагогические сочинения / Николай Гаврилович Чернышевский; [вступ. ст. В. Плеханова]. — М.: Педагогика, 1983. — 335 с.
299. Чернышевский Н. Г. Эстетическое отношение искусства к действительности / Николай Гаврилович Чернышевский. — М.: Госполитиздат, 1948. — 179 с.
300. Чехов А. П. Избранное / Антон Павлович Чехов. — К.: Вищ. шк., 1989. — 624 с.
301. Шарипов А. В. Медиаобразование: мировой и отечественный опыт / А. В. Шарипов. — М.: Медицина, 1990. — 236 с.
302. Шацкий С. Т. Педагогические сочинения: в 4-х т. / Станислав Теофилович Шацкий; [под ред. И. А. Каирова]. — М.: Просвещение, 1964. — Т. 2. — 1964. — 476 с.
303. Шепеленко Д. А. Эстетическое развитие школьника в личностно-ориентированном образовательном процессе: автореф. дис. на соискание учен. степ. канд. пед. наук: спец. 13.00.07 «Теория и методика воспитания». — Ростов-н/Д, 2001. — 24 с.
304. Щербина С. В. Коли поєднується хист, досвід і необхідність. / Світлана Василівна Щербина; Кіровоград. обл. ін-т післядиплом. пед. освіти. — Кіровоград, 2003. — 60 с.
305. Щербо А. Б. Теорія і методика естетичного виховання школярів: навч.-метод. посіб. / Д. М. Джола, А. Б. Щербо; Ін-т змісту і методів навчання. — К., 1998. — 390 с.
306. Шиллер Фридрих. Избранные произведения / Фридрих Шиллер; [предис. и коммент. Н. Славатинского]. — М.: Дет. лит., 1955. — 350 с.
307. Щолокова О. П. Методика викладання світової художньої культури: підруч. для студ. пед. ун-тів / О. П. Щолокова. — К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. — 192 с.

308. Щолокова О. П. Основи професійної художньо-естетичної підготовки майбутнього вчителя: [монографія] / Ольга Пилипівна Щолокова. — К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 1996. — 172 с.
309. Щукина Г. И. Педагогические проблемы формирования познавательных интересов учащихся / Галина Ивановна Щукина; АПН СССР. — М.: Педагогика, 1988. — 203, [2] с.
310. Юнг К.Г. Проблемы души нашего времени / Карл Густав Юнг. — М.: Прогресс, 1996. — 331 с.
311. Яковлев Е. Г. Эстетический вкус как категория эстетики / Евгений Георгиевич Яковлев. — М.: Знание, 1986. — 64 с.
312. Bronfenbrenner U., Kessel F., Kessen W., White S. toward a Critical History of Development Psychology // American Psychologist. — 1986. — Vol. 41. — [P. 1218–1230].
313. Considine D. Media education in United states of America // Education for the media and the digital age UNESCO, 1999, — P. 125–128.
314. Council of Evrope. Resolution on education and media and the new technologies, Strasbourg, 1989, — P. 3–5.
315. <http://www.mediaeducation.iatp.org.ua/page2.html>
316. <http://www.ugcc.org.ua/ukr/library/interview3/social/>
317. Kubey R. Obstacles to the development of media education in the United states // Journal of communication. — 1998. — Wintes. — P. 67.
318. Masterman L.A. Rational for media education. Media literary in the information age. Nav Brunswick, London, 1997. — P. 22–23.
319. Media education Paris, UNESCO, 1984, — P. 5.
320. Osterman W. Das Interesse. Eine psychologichее Untersuchung mit pädag Nutzenwedngen. 3 Auflage, Leipzig, 1912. P. 102–104.
321. Pritchard R. Motivation and Language // Best of Eltecs. — The British Council, 1995. — P. 64–73.
322. The Oxford Modern English Dictionary / Edited by I.Swanell. — Clarendon Press Oxford, 1995. — 1287 p.
323. Ziller T. Vorlesongen über allgemeine Pädagogik, Leipzig, 1892. — P. 288–293.

ЗМІСТ

Вступне слово.....	3
Вступ	5
РОЗДІЛ 1. Теоретичні засади формування естетичних смаків	14
1.1. Генезис педагогічних ідей формування естетичних смаків молоді у вітчизняній і світовій педагогіці.....	14
1.2. Сутність та складові естетичного смаку старшокласників	64
РОЗДІЛ 2. Стан сформованості естетичних смаків старшокласників.....	92
2.1. Проблема формування естетичних смаків старшокласників у позакласній роботі сучасної школи	92
2.2. Моделювання процесу формування естетичних смаків старшокласників у позакласній роботі загальноосвітньої школи	112
2.3. Педагогічні умови формування естетичних смаків старшокласників та їх реалізація у позакласній роботі загальноосвітньої школи....	134
РОЗДІЛ 3. Самовиховання та самостійна робота і формування естетичних смаків	163
3.1. Самовиховання як засіб формування естетичних смаків.	163
3.2. Технології самостійної роботи.....	173
3.3. Самостійна робота і формування смакової культури особистості	185
Формування естетичних смаків старшокласників	249

РОЗДІЛ 4. Зв'язок фізичного і естетичного виховання...	195
4.1. Фізичний розвиток і спорт як передумова соціалізації старшокласників.....	195
4.2. Естетико-виховні можливості фізичної культури і спорту. Взаємозв'язок і взаємодоповнення фізичного і естетичного.....	198
4.3. Формування естетичного смаку засобами фізкультури і спорту.	213
Висновки	220
Список використаних джерел	223

Наукове видання

Валентина Василівна СТРІЛЬКО

**ФОРМУВАННЯ ЕСТЕТИЧНИХ СМАКІВ
СТАРШОКЛАСНИКІВ У РОБОТІ
ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ**

(За матеріалами дисертаційного дослідження)

За науковим редагуванням *Н. Г. Калашник*

Комп'ютерна верстка *В. В. Тарасенко*

Підп до друку 26.10.2011. Формат 60×84 ¹/₁₆. Гарнітура
Таймс. Умов. друк. арк. 14,65. Облік.-вид. арк. 11,65.
Тираж 300 прим. Зам. 141.

ПФ «Колегіум», тел. (057)703-53-74
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої діяльності
до державного реєстра видавців.
Сер. ДК №1722 від 23.04.2004